

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**ОРГАНІЗАЦІЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ:
МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ**

Конспект лекцій
для здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня
денної та заочної форм здобуття освіти за спеціальністю 053 «Психологія»

Електронний ресурс

Рецензенти:

Н. С. Кучеренко – кандидат психологічних наук, доцент, в.о. завідувача кафедри практичної психології навчально-наукового інституту «Українська інженерно-педагогічна академія» Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;
Е. І. Михлюк – кандидат психологічних наук, доцент, заступник начальника навчально-наукового інституту управління та безпеки населення Національного університету цивільного захисту України.

*Затверджено до розміщення в мережі Інтернет рішенням Науково-методичної ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 9 від 24 квітня 2026 року)*

О-64 **Організація** психологічної служби: методологічні та психолого-педагогічні аспекти : конспект лекцій для здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня денної та заочної форм здобуття освіти за спеціальністю 053 «Психологія» [Електронний ресурс] / уклад. І. Ю. Остополець. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2026. – (PDF 200 с.)

У конспекті лекцій з дисципліни «Організація психологічної служби: методологічні та психолого-педагогічні аспекти» висвітлено теоретичні та прикладні засади організації психологічної служби. Розглянуто методологічні підходи до побудови системи психологічного супроводу в різних соціальних інституціях. Проаналізовано психолого-педагогічні умови ефективного функціонування психологічної служби. Особливу увагу приділено нормативно-правовому забезпеченню діяльності практичного психолога. Матеріал спрямований на формування професійних компетентностей майбутніх психологів.

Видання призначене для здобувачів ОС другого (магістерського) рівня за спеціальністю 053 «Психологія».

УДК 159.923:331.54(075.8)

© Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, 2026
© Остополець І. Ю., уклад., 2026

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Лекція 2.	18
Лекція 3.	29
Лекція 4.	46
Лекція 5.	67
Лекція 6.	86
Лекція 7	97
Лекція 8.	108
Лекція 9.	121
Лекція 10.	142
Лекція 11.	155
Лекція 12.	178

ВСТУП

Сучасні соціальні трансформації, воєнні події, економічні виклики та зміни в освітньому просторі України зумовлюють зростання ролі психологічної служби як важливої ланки підтримки психічного здоров'я, особистісного розвитку та соціальної адаптації людини. Психологічна служба покликана не лише реагувати на проблеми, а й запобігати їх виникненню, створювати сприятливі умови для гармонійного функціонування особистості у різних сферах життєдіяльності.

Дисципліна «Організація психологічної служби: методологічні та психолого-педагогічні аспекти» займає особливе місце в системі професійної підготовки майбутніх психологів. Вона забезпечує розуміння теоретичних і методичних основ функціонування психологічної служби, формує у студентів цілісне уявлення про її структуру, напрями роботи, нормативно-правові засади, а також професійно-етичні принципи діяльності фахівця.

Мета навчальної дисципліни полягає у формуванні професійної компетентності магістрантів у сфері організації, планування та здійснення психологічної допомоги в різних установах — освітніх, медичних, соціальних, військових, корпоративних тощо.

Конспект лекцій систематизує основні питання з методології, теорії та практики організації психологічної служби, охоплюючи історичний розвиток цієї сфери, принципи її функціонування, методичне забезпечення, моделі діяльності та сучасні тенденції розвитку.

Матеріали посібника мають не лише теоретичне, а й практичне спрямування: вони допомагають здобувачам вищої освіти засвоїти методи психодіагностики, консультування, профілактики, корекції, а також навчитися ефективно взаємодіяти з педагогами, батьками, адміністрацією та іншими учасниками освітнього процесу.

Видання розраховане на здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня спеціальності 053 «Психологія» денної та заочної форм навчання й може бути корисним викладачам, практичним психологам,

соціальним педагогам та всім, хто цікавиться питаннями організації психологічної допомоги в системі освіти.

Лекція 1.

ПРЕДМЕТ, МЕТА, ФУНКЦІЇ ТА ЗАВДАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ

План

1. Предмет психологічної служби.
2. Методична основа діяльності психологічної служби.
3. Цілі психологічної служби освіти, структура психологічної служби.
4. Актуальний, перспективний та пропедевтичний напрями в діяльності психологічної служби. Структура психологічної служби в Україні.

Ключові поняття: психологічна служба, науковий аспект, прикладний аспект, практичний аспект, організаційний аспект, актуальний напрям, перспективний напрям, пропедевтичний напрям.

Література:

Обухівська А. Г. Методичні та організаційні питання діагностико-консультативної діяльності психолого-медико-педагогічних консультацій / А. Г. Обухівська, Т. Д. Ілляшенко, Т. В. Жук та ін. – Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. – 78 с.

Організація та науково-методичне забезпечення діяльності психологічної служби і ПМПК [Текст] / [Гаркавенко З. О. та ін. ; наук. ред.: В. Г. Панок, І. І. Цушко] ; Нац. акад. пед. наук України, Укр. наук.-метод. центр практ. психології і соц. роботи, ГЛ "Всеукр. асоц. практикуюч. психологів". - 2-ге вид., випр. - Київ : Ніка-Центр, 2014. - 259 с.

Панок В. Г. Психологічна служба: Навчально-методичний посібник для студентів і викладачів. – Кам'янець-Подільський: ТОВ Друкарня Рута, 2012. – 328 с

Психологічна служба : Підруч. / [В.Г.Панок (наук. ред.), А.Г. Обухівська, В.Д. Острова та ін.]. – Київ : Ніка-Центр, 2016. – 362 с.

Психологічна служба в системі освіти: Курс лекцій. / Укладач: І.С. Загурська. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2015. – 166 с.

Строяновська, О. В. Психологічна служба в системі освіти [Текст] : практикум з навчального курсу для практичних психологів : навч. посібник / О. В. Строяновська. – Київ : Каравела, 2010. – 176 с.

Скок А. Г. Психологічна служба освіти : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / А. Г. Скок, І. М. Ющенко К. : Слово, 2013. – 240 с.

Питання 1. Предмет психологічної служби.

Психологія як наука використовується практично у всіх напрямках сучасного життя. Основними функціями, які виконує психолог майже у всіх сферах професійної діяльності, є психологічна діагностика, психологічна корекція та психологічна профілактика. В останні роки в Україні виникла значна потреба в професійній кваліфікованій допомозі населенню у вирішенні проблем окремих людей у випадках емоційних або соціальних криз, з проблем, які виникають у виробничій діяльності, професійній орієнтації, психологічній реабілітації різних категорій населення.

Суттєві зміни, які відбуваються сьогодні у всіх сферах суспільства, вимагають ретельного розв'язання питання надання професійної кваліфікованої допомоги населенню відносно збереження психологічного здоров'я та надання допомоги в адаптації до складних умов життя. Саме тому в умовах сьогодення особливо ретельно і осмислено слід підходити до виховання та соціалізації підростаючого покоління. Особливого значення набуває формування гармонійно розвиненої, суспільно активної, фізично досконалої, психічно здорової особистості. А розв'язання всіх цих питань неможливе без кваліфікованої психологічної допомоги.

Зростаючі потреби у прикладних психологічних знаннях та послугах зумовили, з одного боку, – поступове оформлення практичної психології як окремої галузі психології зі своїм категоріальним апаратом, методами та функціями.

За визначенням українських вчених, **практична психологія є галуззю «професійної діяльності, яка має на меті визначення психологічних особливостей життєвої ситуації та індивідуальності людини або групи, внесення позитивних змін у процес їхньої взаємодії і профілактику небажаних форм поведінки для найповнішого розкриття сутнісних сил людини».**

Категорії з якими працює практична психологія та практичні психологи є наступними: психологічна проблема, життєва ситуація особистості, життєвий шлях особистості, життєва перспектива, доля, соціальна активність особистості. Тобто, якщо у випадку психології академічної (теоретичної) мова йде про вивчення явищ психічного життя, то психологія практична передбачає активне *втручання* у процес індивідуальної або групової активності з метою психокорекції, психодіагностики, профілактики у роботі з індивідом або

групою. Таке втручання має бути у відповідності із принципами практичної психології (принцип активності суб'єкту, принцип розвитку, принцип індивідуального підходу, принцип системного підходу).

Становлення традицій надання психологічної допомоги в країнах колишнього Радянського Союзу обумовлювалось, з одного боку, ідеями та напрацюваннями, які виникали на природничо-науковій ниві (праці І.П. Павлова, В.М. Бехтерева, А.А. Ухтомського, С.С. Корсакова, П.Б. Ганнушкіна, чий розробки стали основою для вітчизняної психотерапії В.Н. М'ясищева, В.М. Блейхера, Б.Д. Карвасарського, М.Є. Бурно). З іншого боку, вітчизняна психологічна допомога отримувала свою специфіку через осмислення праць класиків філософії М.О. Бердяєва, С.Н. Булгакова, І.А. Ільїна, Н.О. Лоського, П.А. Флоренського та ін.

Цим філософам ми завдячуємо розробці таких ключових понять для сьогоденної психотерапевтичної практики: «людина», «особистість», «душа», «дух», «Самість», «Я», «особистісне буття», «спілкування» «співпереживання», «самосвідомість», «вчинок».

Головний трагізм всіх цих надбань для вітчизняної практичної психології полягає в тому що у 1922 році найвидатніші представники російської класичної філософії були депортовані, а їхні праці надовго стали недоступними для широких верств населення.

Звичайно, що ці події мали значущий вплив на розвиток вітчизняної психологічної теорії та практики. Сьогодні навіть говорять про «східну» модель надання психологічної допомоги, яка є характерною для країн колишнього Радянського Союзу.

Організаційною формою практичної психології у тій чи іншій сфері суспільного життя є психологічні, соціальні або соціально-психологічні служби.

Психологічна служба – це система закладів, установ, штатних одиниць, що забезпечують виконання практичної психосоціальної роботи.

Ідея створення загальнодержавної соціально-психологічної служби як єдиної системи охорони і підтримки психічного здоров'я населення виникла досить давно.

Слід зазначити, що починаючи з кінця 70-х років, у журналі «Вопросы психологии» ставилося питання про організацію соціально-психологічної служби як єдиної системи охорони й підтримки психічного здоров'я населення. Але лише у 90-х роках почалася практична реалізація ідеї створення національної системи соціально-психологічної служби у країнах

СНГ, коли на базі Інституту психології України започаткувався Центр психологічної служби системи освіти.

У порівнянні із західно-європейською практикою ідея створення системи охорони і підтримки психологічного здоров'я населення є досить новою. Отже, тільки майже десять років потому були створені національні системи соціальних і психологічних служб. Наказом Міністерства освіти і науки України було затверджено Типове положення про Центри практичної психології і соціальної роботи (наказ від 15.08.2000 р. № 386).

Перші спроби впровадити надбання наукової психології у практичну діяльність соціально-психологічних служб виявили низьку ефективність цього процесу. Про це говорить і досвід, який виявився в процесі впровадження психологічної служби в систему освіти. На думку відомих психологів (О. Асмолова, В. Василюка, Ю. Гільбуха, О. Киричука, Ю. Машбиця та ін.), необхідним є розвиток специфічного рівня проектування наукових психологічних знань у практичне використання. Ці вчені відстоюють думку, що використання наукових здобутків у процесі розробки психологічних технологій практичної діяльності шкільного психолога є основним завданням прикладної психології.

Професія психолога у масовій свідомості завжди мала певну загадковість. Короткий огляд професійної діяльності спеціалістів, основним предметом яких є психічне життя людини, свідчить про досить широкий спектр функцій, методів і прийомів їхньої роботи. Назви посад, що вони обіймають, можуть бути різними: консультант, терапевт, соціальний працівник, радник. Разом із тим спільною основою перелічених видів професійної діяльності є практична психологія і психологічна практика. Як правило, організаційною формою практичної психології у тій чи іншій сфері суспільного життя є психологічна, соціальна або соціально-психологічна служба.

Отже, **психологічна служба** – це система спеціальних закладів, створюються в різних соціальних інститутах і організаціях, покликаних надавати кваліфіковану психологічну допомогу людям. Це особливі підрозділи у структурі підприємств і організацій, - система психологічного супроводу діяльності різноманітних соціальних інститутів.

Спеціалісти, які працюють у структурі психологічної служби, вирішують комплексні задачі експертизи, діагностики і психологічної консультації у сферах виробництва, транспорту, освіти, медицини, культури, спорту, юриспруденції та ін.

Основною метою діяльності психологічної служби є підвищення ефективності діяльності персоналу та споживачів послуг (клієнтів) засобами

практичної психології і, одночасно, захист їхнього психічного здоров'я і соціального благополуччя.

Основною метою функціонування психологічної служби є підвищення ефективності діяльності людей та захист їхнього соціального і психічного здоров'я.

Об'єктами діяльності психологічної служби в організації можуть бути: організація в цілому або групи та окремі особистості, які входять до її складу.

У роботі психологічної служби вирішуються **два основних завдання:**

1. опис стану об'єктів – психодіагностика;
2. вплив – за допомогою рекомендацій чи використання технологій соціальних перетворень стану соціальних об'єктів.

Діяльність кожної з психологічних служб вносить свою частку в розвиток психологічної практики. Сьогодні в Україні психологічні служби функціонують у ряді галузей та державних інституцій: освіта, органи внутрішніх справ, пенітенціарна система, медицина, система працевлаштування, соціальна служба для молоді та ін.

Основними ознаками, що характеризують психологічну службу, є:

- основною метою діяльності психологічної служби є забезпечення ефективності професійної діяльності персоналу та клієнтів засобами практичної психології;

- захист психічного і соціального здоров'я та благополуччя персоналу та клієнтів;

- застосування психологічних методів, методик і технологій;

- предметом діяльності фахівців служби є внутрішній світ людини, її особистість (ставлення, наміри, здібності, спрямованість, емоції тощо) та соціально-психологічні аспекти соціальних стосунків;

- переважна більшість фахівців, що входять (працюють) в службі є дипломовані практичні психологи;

- структурна цілісність, підпорядкування і координація дій підрозділів і окремих фахівців;

- причетність (входження у якість окремого елемента) до більш загальної організаційної структури;

- методична і технологічна цілісність,

- застосування єдиних методик, процедур і методів;

- координованість планів і програм діяльності.

В основі діяльності фахівців психологічних служб лежить психологічна практика, - професійна діяльність з надання психологічної допомоги особистості.

Національна соціально-психологічна служба (НСПС) об'єднує державні органи і організації, що виконують практичні роботи у галузі психології, соціальної педагогіки та прикладної соціології. НСПС є основою загальнодержавної системи охорони психічного здоров'я населення України.

На Україні діяльність психолога системи освіти регулюється Законом про освіту (від 23 травня 1991 року №1060-ХП), де є відповідна стаття під назвою «Психологічна служба в системі освіти». Крім цього закону, є низка наказів та постанов Міністерства освіти України, в яких повною мірою висвітлено права та обов'язки психолога освіти. Слід зауважити, що сьогодні держава приділяє важливе значення психологічній службі у системі освіти. Так, нещодавно, а саме 21.08.2023 р було опубліковано Лист МОН «Про пріоритетні напрями роботи психологічної служби у системі освіти у 2023-2024 навчальному році».

Психологічна служба в системі освіти є «складовою частиною державної системи охорони фізичного і психічного здоров'я молодих громадян України і діє з метою виявлення і створення оптимальних соціально-психологічних умов для розвитку особистості» (наказ Міносвіти України №127 від 03.05.1999р.).

Питання 2. Методична основа діяльності психологічної служби

Методологія розглядається як система принципів і способів організації та побудови теоретичної і практичної дійсності, а також вчення про цю систему. Розглядаючи співвідношення між теорією і методом у науці в цілому, і у психології зокрема, С.Д. Максименко зазначає, що методологія розуміється як система методів, які застосовуються в процесі пізнання в межах тієї чи іншої науки, тобто методологія розглядається як частина конкретної науки.

Науковий метод являє собою сукупність пізнавальних процедур, що визначають умови і способи пізнання (умови одержання валідного результату) з точки зору отримання об'єктивного результату, а не процедури конструювання останнього.

Розглядаючи методи психологічної служби необхідно відзначити, що метод тут – це сукупність певних прийомів, дій, методик, що застосовуються у конкретних життєвих умовах та у конкретній ситуації надання психологічної допомоги особистості. Специфіка методу тут полягає у застосуванні певних

дій до конкретних умов практичної діяльності. Метод застосовується, у першу чергу, для реалізації окремих дій, операцій для здобуття відповідної інформації або внесення певних змін у соціальну взаємодію чи особистість конкретної людини.

Необхідними поняттями і водночас елементами будь-якого соціального проекту є місія, мета, задачі, цільова група (аудиторія), умови, у яких він буде виконуватися, наявні ресурси (можливості), терміни й етапи виконання проекту, проміжні результати, кінцеві результати (опис кінцевого результату), показники (критерії) ефективності виконання, система й показники моніторингу. Ці елементи складають єдину систему і взаємообумовлюють одне одного. Конструювання або вибір технологій здійснюється у відповідності до завдання.

Психологічна технологія – це система взаємопов'язаних і взаємообумовлених методів, методик та процедур, спрямованих на внесення змін, перетворення предмету психологічної практики, досягнення конкретного кінцевого результату.

Основними ознаками психологічних методів (технологій) є:

- спрямованість на зміну поведінки людини, її настроїв, ставлень, мотивів, цінностей, структури особистості;
- орієнтація на вирішення (розв'язання) конкретної життєвої проблеми людини або групи людей;
- аналіз та врахування конкретного соціального і природного контексту (життєвої ситуації), в якому перебуває клієнт (об'єкт психологічної практики);
- наявність конкретної мети, деталізованого образу кінцевого результату;
- наявність цілей, що розкривають (деталізують) мету та обумовлюють планування і змістовне наповнення етапів професійної діяльності суб'єкту психологічної практики;
- структурність і системність (взаємозв'язок і взаємообумовленість складових);
- мультидисциплінарний характер (залучення знань, методів, прийомів із різних галузей науки і практики);
- наявність функціонуючого зворотного зв'язку та оцінка ходу й результату діяльності;
- відповідність прийомів і методик, що застосовуються в технології, сутності соціальних явищ і психологічних проблем об'єкту психологічної практики, на розв'язання яких спрямована технологія (методика);
- взаємозв'язок та взаємообумовленість діагностичних, формуючих (коригуючи) і оцінних складових;

- гнучкий характер застосування окремих прийомів і методів для розв'язання життєвої проблеми клієнта.

Перехід від традиційних методів і методик до гнучких технологій у соціальній сфері визначає найближчі перспективи розвитку не тільки суспільних наук, а й суспільної практики. Важливо зазначити, що надзвичайно важко виокремити об'єктивні критерії оцінювання результативності і ефективності застосування корекційно-розвиваючих впливів. Але оцінювання методу, що використано під час проведеної роботи, може описуватись двома основними поняттями: «результативність» і «ефективність».

Результативність – це відповідність одержаних результатів очікуваним результатам, які заявлялися на початку виконання проекту. За наявності чітко відпрацьованої системи критеріїв результативність можна навіть виразити у кількісному вигляді (наприклад, в відсотках).

Ефективність методу полягає в адекватності застосованих в ході його реалізації методів, методик і витрат ресурсів. Оцінювання ефективності спирається в основному на теоретичні уявлення про природу процесів, на які впливає проектна активність.

Умовно оцінювання ефективності і результативності методу можна розділити на ряд етапів.

Перший – оцінювання загальної мети і очікуваних результатів. Чітко сформульована мета вповні характеризує його основний результат.

Другий – оцінювання задач, які є конкретизацією мети, прилаштованої до цільових груп та умов реалізації методу. Таким чином, задачі можуть бути конкретизовані у реальних показниках і виміряні з точки зору успішності і повноти їх досягнення (реалізації).

Третій етап – оцінка відповідності застосованих методів задачам, цільовим групам і умовам реалізації проекту. На цьому етапі також визначається наскільки оптимально були використані наявні ресурси.

Четвертий етап – узагальнення того, що і наскільки вдалося досягти в результаті впровадження даного методу, що і чому не вдалося. Останнє має принципове значення в оцінці даного методу оскільки визначає мету, задачі та умови розробки нових методів у даній галузі.

Для вдосконалення методичної роботи у психологічній службі системи освіти доречно використовувати методичну розробку, що складається з наступних структурних елементів: назва програми (проекту) – відображає проблему, на вирішення якої буде спрямовано проект та очікувані результати; проблема – короткий опис проблеми, що потребує вирішення; мета проекту – формулювання кінцевих результатів проекту; завдання – кроки або логічні

напрями, завдяки яким буде досягнуто мети; цільові групи – коротка характеристика груп людей, на яких буде спрямовано проектну активність; методи, методики – перелік методів, методик, прийомів, які будуть застосовані у процесі виконання проекту; терміни виконання – початок і кінець проекту; кінцеві результати – короткий опис кінцевого результату, який дається зазвичай у вимірюваних показниках; критерії ефективності – перелік вимірюваних показників, за якими можна судити про те, наскільки успішно здійснено заплановану роботу; план реалізації – детальний (покроковий) опис дій, застосування методів, методик і прийомів, узгоджених між собою у часі; ресурси (співпраця) – короткий опис ресурсів, необхідних для реалізації проекту; можливі ризики і перешкоди – короткий опис перешкод і ризиків, що можуть виникнути в ході реалізації проекту. Така методична розробка допоможе уніфікувати оформлення методик і технологій, що застосовуються практичними психологами в процесі своєї професійної діяльності. Це дозволить підвищити ефективність професійної діяльності практичних психологів зокрема та психологічних служб взагалі.

Питання 3. Цілі психологічної служби освіти, структура психологічної служби.

Психологічна служба освіти – інтегральне явище, яке являє собою єдність чотирьох його складових, або аспектів – наукового, прикладного, практичного і організаційного. Кожний з аспектів має свої завдання, вирішення яких вимагає від виконавців спеціальної професійної підготовки.

Науковий аспект передбачає проведення наукових досліджень з проблем методології і теорії практичної психології освіти – нового науково-практичного напрямлення психології розвитку, яке вивчає індивідуальні виявлення вікових закономірностей психічного розвитку, умови становлення особистості та індивідуальності як передумов психологічного здоров'я в дошкільному і шкільному віці. Одне із завдань тут – *наукове обґрунтування і операційна розробка психодіагностичних, психокорекційних, психопрофілактичних програм, способів, засобів і методів професійного застосування психологічних знань у конкретних умовах сучасної освіти.*

Відмінність цих досліджень від академічних полягає в тому, що вони не лише виявляють ті чи інші психологічні механізми або закономірності, але й визначають психологічні умови розвитку цих механізмів і закономірностей в контексті цілісного становлення особистості конкретної дитини. Науковий співробітник, який виконує ці дослідження, орієнтується на практичного психолога як основного свого замовника.

Прикладний аспект передбачає використання психологічних знань робітниками освіти. Головними дійовими особами цього напрямлення є вихователі, педагоги, методисти, дидакти, які або самостійно, або в співробітництві з психологами використовують і асимілюють новіші психологічні дані при складанні навчальних програм і планів, створенні підручників, розробці дидактичних і методичних матеріалів, побудові програм навчання і виховання.

Практичний аспект служби забезпечують безпосередньо практичні психологи дитячих садків, шкіл та інших освітніх закладів, задача яких – працювати з дітьми, групами і класами, вихователями, учителями, батьками для вирішення тих чи інших конкретних проблем. До їх завдання не входить створення нових методів, дослідження психологічних закономірностей тощо. Але вони зобов'язані професійно грамотно використовувати все те, чим розпоряджається наука на сьогоднішній день.

Організаційний аспект включає в себе створення дієвої структури психологічної служби освіти, яка забезпечує як взаємодію всіх ланок служби із змістовних та організаційних питань, так і контроль за професійною діяльністю і підвищення професійної кваліфікації практичних психологів. Ці ланки, вибудовані в ієрархічній послідовності, можуть бути подані таким чином: один або група практичних психологів в освітньому закладі; науково-методичні підрозділи психологічної служби (центри, кабінети тощо) в районних, міських, обласних відділах освіти; відділи психологічної служби – районних, міських, обласних відділах освіти. Лише достатньо розроблена структура, ланки якої укомплектовані спеціалістами, здатна забезпечити повноцінне психологічне обслуговування системи, так і закладам освіти і всієї освітньої системи в цілому.

Головною метою психологічної служби освіти є забезпечення психічного і психологічного здоров'я людини. *Основу психологічного здоров'я складає повноцінний психічний розвиток особистості на всіх етапах онтогенезу. Створення психолого-педагогічних умов, які забезпечують такий розвиток.*

Питання 4. Актуальний перспективний та пропедевтичний напрямки в діяльності психологічної служби.

В діяльності психологічної служби виокремлюють три напрямки які забезпечують психологічний і особистісний розвиток дітей.

Актуальний рівень передбачає вирішення актуальних проблем і завдань, пов'язаних з профілактикою, діагностикою, корекцією труднощів розвитку,

навчання і виховання школярів, їх поведінки, а також із соціальною адаптацією, особливо в екстремальних і критичних життєвих ситуаціях. Кабінет при необхідності забезпечує комплекс заходів психопрофілактичного плану з метою попередження психоемоційного перенапруження, зняття посттравматичних наслідків стресових порушень, нормалізації міжособистісних контактів, навчання навичкам спілкування і психологічної саморегуляції.

На актуальному рівні проводиться психологічне обстеження кожної дитини, на основі якого подаються висновки, рекомендації і поради батькам, учителям, здійснюються когнітивне і поведінкове «лікування» школяра, корекція порушень його поведінки, спілкування, навчальної діяльності.

Професійний рівень (напрямок) – надзвичайно важливий напрям діяльності психологічної служби. Він характеризується тим, що психолог на основі професійних знань і досвіду проводить роботу по попередженню можливого неблагополуччя в психічному і особистісному розвитку дитини, по створенню психолого–педагогічних умов, максимально сприятливих для цього розвитку. Основна складність цієї роботи – в психологічній неготовності педагогічного колективу, батьків, суспільства в цілому до розуміння її необхідності. Чому це відбувається? В сім'ї, в дитячому садку, в школі існує стільки явних проблем і з окремими дітьми, і з групами та класами, і з дорослими, а тут психологи говорять про такі труднощі, які ще тільки можуть виникнути. «Чи то виникнуть, чи то не виникнуть, – думають батьки, вихователі, вчителі, суспільство, – нам би з теперішніми ситуаціями розібратися».

Однак психологічна служба не зможе розвиватися і приносити вагому користь освіті, спираючись лише на вирішення миттєвих проблем. Працівники психологічної служби всіх рівнів повинні вміти передбачати, попереджувати можливість появи цих проблем і проводити роботу в тому напрямку, щоб вони не виникали або виникали не в такій загрозливій кількості.

Перспективний рівень (напрямок) орієнтований на вирішення проблем максимального сприяння психічного і особистісного розвитку учнів, на розробку пролонгованих розвивальних і психокорекційних особистісно-

орієнтованих програм становлення індивідуальності дитини з урахуванням специфіки соціалізації на кожному віковому етапі; створення програм корекції, направлених на ліквідацію відхилень у психічному розвитку.

На перспективному рівні проводиться робота опосередковано з тими, хто оточує дітей у сім'ї, стикається з ними в процесі навчання і виховання – батьками, учителями, ровесниками. Основними формами роботи є активні методи тренінгу. Консультації, лекції для педагогів і батьків, складання програм індивідуальної роботи з дитиною. Вирішуючи перспективні завдання, направлені на розвиток індивідуальності кожної дитини, психолог покликаний надавати конкретну допомогу дорослим, підвищувати їхню психологічну компетентність, допомагати в організації міжособистісної взаємодії з дітьми різного віку. Це дає можливість у майбутньому ефективно вирішувати актуальні проблеми дітей і проблеми їхнього особистісного становлення, включаючи соціальне і професійне самовизначення, психологічну готовність до самостійного дорослого життя.

Організаційні принципи НСПС полягають у тому, щоб забезпечити її максимальну ефективність при оптимальних витратах і мінімальному кадровому забезпеченні. Оскільки НСПС діє в різних міністерствах та відомствах, її працівники мають, як правило, подвійне підпорядкування.

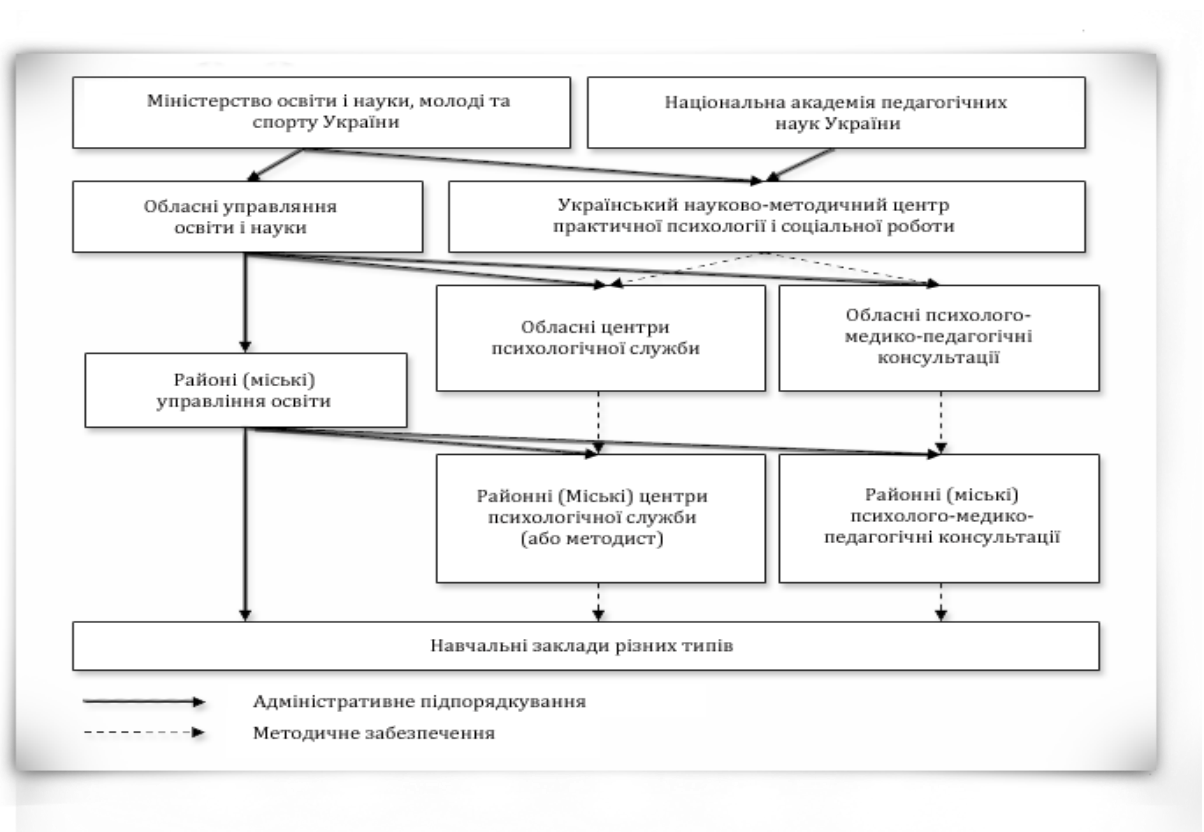
Структура психологічної служби в Україні.

Структура НСПС має три рівні: центральні органи, обласні, районні (міські). На кожному з рівнів створюються практичні центри, які безпосередньо здійснюють практичну соціально-психологічну діяльність, і органи науково-методичного забезпечення діяльності служби. Чимале значення мають професійні асоціації та товариства соціальних працівників і практикуючих психологів.

Вищим органом управління НСПС є Рада головних психологів відомств і областей, яка вивчає напрями та зміст роботи НСПС, здійснює фінансування основних проектів, створює атестаційні й акредитаційні комісії.

Поточну роботу з виконання рішень ради, з координації практичних робіт і розвитку служби здійснює *Координаційна група (комітет)*, що входить до складу Науково-методичного центру НСПС.

На основі відповідних кафедр інститутів удосконалення, лабораторій і центрів практичної психологи, профорієнтації тощо створюється *Науково-методичний центр Національної соціально-психологічної служби*. Він є головною управлінською, методичною і координуючою організацією в НСПС.

Питання для самоконтролю:

1. Поняття психологічної служби в освіті. Актуальність її знання для психологів.
2. Цілі, завдання та засоби психологічної служби освіти.
3. Які історичні події зумовили виникнення психологічних служб як інституту надання психологічної допомоги.
4. Праці яких психологів лежать в основі розробки вітчизняної моделі надання психологічної допомоги?
5. Дайте визначення психологічній службі.
6. Які завдання та функції психологічної служби на Україні?

Лекція 2.

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ В УКРАЇНІ

План

1. Історія розвитку психологічної служби України у системі освіти
2. Організаційні моделі діяльності психологічної служби
3. Моделі діяльності психологічної служби на рівні «район (місто) — навчальний заклад»

Ключові поняття: національна система соціально-психологічної служби, концепції державної системи психологічної служби, координаційна група, науково-методичний центр, модель діяльності психологічної служби.

Література

1. Легка Л.М. Організація діяльності психологічних служб : Навчальний посібник/ Л.М.Легка, Л.Г.Семенч. – Львів : «Новий Світ. 2018 – 372 с.
2. Настільна книга шкільного психолога / Авт.-уклад. О.Є. Марінушкіна. – Х.: Вид-во «Ранок», 2010. – 288 с.
3. Научитель О. Д. Організація психологічної служби: методологічні та психолого-педагогічні аспекти: підручник. Частина 1 /О. Д. Научитель, Ю. І. Гулий, О. Є. Фальова. – Х. : Вид. група «Основа», 2016. – 128 с.
4. Научитель О. Д. Організація психологічної служби: методологічні та психолого-педагогічні аспекти: підручник. Частина 2 О. Д. Научитель, Ю. І. Гулий, О. Є. Фальова. – Х. : Вид. група «Основа», 2016. – 144 с.
5. Психологічна служба : Підруч. / [В.Г.Панок (наук. ред.), А.Г.Обухівська, В.Д.Острова та ін.]. – Київ : Ніка-Центр, 2016. – 362 с.

Питання 1.Історія розвитку психологічної служби України у системі освіти

Систематична робота зі створення психологічної служби в освітній галузі почалася з 1991 р., коли в Інституті психології ім. Г.С. Костюка був створений новий підрозділ – Центр психологічної служби в системі народної освіти (наказ від 11.01.1991 р. № 1 – ОСН). В.Г. Панок був

призначений його керівником. Основним завданням роботи Центру було створення психологічної служби у системі освіти, – напрацювання нормативних документів, методичного забезпечення діяльності працівників служби, галузевих стандартів їхньої роботи. Подією, що суттєво вплинула на розвиток практичної психології в Україні, була Перша всеукраїнська конференція з практичної психології (м. Луцьк, 11–14 листопада 1991 р.). Саме у ході цієї конференції були обговорені шляхи та основні напрямки розвитку психологічної служби, визначені організаційні моделі та стратегії.

Система освіти довго існувала без психологічної служби. Труднощі взаємодії психологічної служби зі своїм замовником – системою освіти – зумовлені недостатньою визначеністю самого соціального замовлення. Ускладнювало процес становлення психологічної служби освіти ще й те, що вона одночасно почала охоплювати увесь комплекс психологічних проблем, які треба було розв'язувати в школі.

У 1993 році було прийнято «Положення про психологічну службу в системі освіти України», яке визначало сферу діяльності, права та функціональні обов'язки її ланок, а психологи стали називатися «практичними». У 1994 році в освітянських закладах України вже працювало 2852 практичних психологів. Тільки 471 із них мали базову вищу психологічну освіту. За наступний рік кількість практичних психологів збільшилася на 63 % (на 1799 осіб).

Важливим етапом у розвитку психологічної служби стало прийняття у 1996 р. доповнень до Закону України «Про освіту». Статтею 21 (Психологічна служба в системі освіти) було визначено, що за своїм статусом практичні психологи належать до педагогічних працівників.

Психологічна служба пройшла етап становлення, довівши свою необхідність для соціальної і педагогічної практики. Основним результатом діяльності служби за перші п'ять років стало розуміння керівниками освіти, вчителями та батьками необхідності впровадження надбань вітчизняної і зарубіжної психології у практику навчально-виховного процесу.

У липні 1998 р. Міністерство освіти України спільно з Академією педагогічних наук України створили Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи як наукову установу Академії педагогічних наук України і як головну організацію психологічної служби

системи освіти України. Таким чином, організаційна структура психологічної служби набула завершеного вигляду.

З 1998 по 2002 р. психологічна служба зросла більш ніж на 2 тисячі осіб. Значною мірою цьому процесу сприяло прийняття нормативів чисельності працівників психологічної служби.

У 2004 році сталася значна подія в історії психологічної служби системи освіти України. Міністерство затвердило «Стратегію розвитку психологічної служби системи освіти України на період до 2008 року». Психологічна служба освіти України одержала суттєвий поштовх для вдосконалення як у кількісних, так і в якісних аспектах.

Усі ці події дають підставу стверджувати, що у психологічній службі настав етап сталого розвитку. Сьогодні практичні психологи та соціальні педагоги майже по всіх позиціях прирівняні до педагогічних працівників.

Характеризуючи сучасний стан розвитку психологічної служби системи освіти необхідно виокремити ряд основних тенденцій:

- збільшення чисельності працюючих у службі практичних психологів, соціальних педагогів і методистів обласних, районних (міських) центрів психологічної служби. При цьому збільшення чисельності свідчить про розуміння керівниками освіти і вчителями необхідності психологічного забезпечення навчально-виховного процесу. Відбувається це збільшення в основному у міських навчальних закладах. Проблемою залишається забезпечення фахівцями служби сільських шкіл.
- Посилення дієвої взаємодії фахівців психологічної служби і фахівців психолого-медико-педагогічних консультацій. Особливо на рівні району спостерігається й об'єднання організаційних структур. Спонукає цей процес запровадження інклюзивної освіти дітей з особливими потребами.
- Збільшення чисельності працівників служб не тільки у загальноосвітніх школах, а й у школах-інтернатах, закладах передвищої та вищої освіти, дошкільних і позашкільних навчальних закладах. Проблемою залишається забезпеченість фахівцями навчальних закладів усіх типів.
- Методична неузгодженість. Працівники служби у своїй діяльності застосовують методики різного типу, іноді сумнівної якості. Причиною цьому є відсутність чіткої системи ліцензування психологічних послуг та спеціалістів, що їх надають.

Виходячи із зазначених тенденцій і проблем найбільш актуальними у даний час напрямками психологічного забезпечення освіти є:

- інтеграція структурних підрозділів психологічної служби, організацій, установ, громадських об'єднань, які здійснюють свою діяльність у сфері

- психологічного супроводу та соціально-педагогічного патронажу освіти, в цілісну багаторівневу систему надання психологічної та соціально-педагогічної допомоги всім учасникам навчально-виховного процесу;
- соціально-психологічне проектування, моніторинг та експертиза умов та результатів навчальної діяльності вихованців, учнів і студентів у зв'язку з процесом реформування окремих складових освітньої галузі;
 - удосконалення програм професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації педагогічних працівників з метою підвищення рівня їхньої психологічної культурний психологічної компетентності;
 - уведення «години психолога» та факультативів психологічного спрямування у навчально-виховний процес загальноосвітніх навчальних закладів усіх типів та форм власності;
 - активна участь працівників психологічної служби у процесі залучення дітей з особливими освітніми потребами до дошкільних, загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів;
 - соціально-педагогічне і психологічне забезпечення превентивних заходів щодо різних форм залежностей, соціально небезпечних ігор, фізичного насилля та агресивної поведінки;
 - розробку та запровадження психологічних програм і проектів, спрямованих на профілактику асоціальних явищ (алкоголізму, наркоманії, соціального сирітства, насилля тощо), труднощів у адаптації, навчання і виховання порушень в поведінці.

Питання 2. Організаційні моделі діяльності психологічної служби

До структури психологічної служби системи освіти області входять: обласний ЦППіСР, психологічна служба закладів профтехосвіти, психологічні служби вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації, районні (міські) психологічні служби, психологічні служби закладів освіти обласного підпорядкування (позашкільні навчальні заклади, спеціальні навчальні заклади та ін.) та психологічні служби Вишів III-IV рівнів акредитації. Обласна психологічна служба забезпечує всі напрямки і види роботи психологічної служби системи освіти.

Усі зазначені структурні одиниці психологічної служби системи освіти області мають подвійне підпорядкування: адміністративно – відповідним керівникам закладів і установ освіти, методично – обласному ЦППіСР. Обласний центр адміністративно підпорядкований начальнику обласного

управління освіти і науки або його заступнику, методично – Українському науково-методичному центру практичної психології і соціальної роботи.

Перша модель. Вона застосовується там, де психологічна служба ще недостатньо розвинута, а її організаційна структура – на початковому етапі (Кіровоградська, Луганська, Миколаївська, Харківська та інші). Обласний центр є структурним підрозділом обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (ОІППО). До його складу входять 3-4 методисти.

Аналіз ситуації розвитку психологічної служби в областях показує, що ця модель, яка була історично першою, поступово відходить, поступаючись місцем другій.

Друга модель. Центр є самостійною організацією, що має статус навчально-методичного центру з усіма правами юридичної особи. Підпорядкований він обласному управлінню освіти і науки. Директор (завідувач) центру є керівником психологічної служби області. Так організовані психологічні служби Донецчини, Сумщини, Чернігівщини. Штат працівників таких центрів сягає 30 осіб.

Останнім часом помітні тенденції переходу управління психологічною службою саме до другої моделі.

Третя модель – так звані об'єднані центри. Вони подібні до центрів другої моделі, але у своїй структурі мають ще обласну психолого-медико-педагогічну консультацію (ПМПК). Досвід роботи за третьою моделлю є у Вінницькій і Дніпропетровській областях.

Четверта модель. Її ще можна умовно назвати центром розвитку дитини. Ця модель, на наш погляд, є перспективною психологічної служби на рівні області. Головною особливістю моделі є те, що до складу центру третьої моделі додано відділ корекції та розвитку дітей і відділ моніторингу освітньої ситуації в області. Зупинімося детальніше на функціях цих відділів.

Відділ корекції та розвитку – це відділ, спеціалісти якого надають безпосередню практичну допомогу всім учасникам освітнього процесу. Він має всі необхідні кадрові, методичні і технічні ресурси для логопедичної, дефектологічної, соціальної і психологічної допомоги учням. Перелічені види допомоги доступні або в умовах денного стаціонару, або протягом кількох тижнів в умовах постійного перебування дітей. Усе це дозволить дещо скоротити кількість логопедичних та інших груп у дошкільних навчальних закладах і школах, але не кількість шкіл-інтернатів.

Відділ моніторингу освітньої ситуації. Основними завданнями його роботи є:

- здійснення моніторингів і скринінгів закладів освіти області;

- підготовка аналітичних матеріалів (довідок) щодо стану освітньої ситуації, учнівських, студентських і педагогічних колективів, ефективності тих чи інших проектів і програм, які реалізують у закладах освіти;
- розробка прогнозних моделей і прогнозів стану розвитку освіти в області, стану й ефективності виховної та навчальної роботи;
- розробка проектів управлінських рішень та оцінка можливих результатів.

Районні (міські) навчально-методичні кабінети (центри) психологічної служби системи освіти створюють місцеві органи виконавчої влади або органи місцевого самоврядування.

Районні (міські) навчально-методичні кабінети (центри) психологічної служби системи освіти можуть функціонувати як структурні підрозділи районних (міських) методичних кабінетів (центрів) або як юридичні особи.

За неможливості створення районного (міського) навчально-методичного кабінету (центру) психологічної служби системи освіти до штатного розкладу районного (міського) методичного кабінету (центру) вводять посади **методиста** із психологічної служби.

Районний (міський) навчально-методичний кабінет (центр) психологічної служби системи освіти підпорядкований засновнику з усіх питань діяльності, а в частині науково-методичного забезпечення – навчально-методичному кабінету (центру) обласним, міським навчально-методичним кабінетам (центрам) психологічної служби системи освіти

Питання 3. Моделі діяльності психологічної служби на рівні «район (місто) — навчальний заклад»

Психологічна служба району (міста) є основною ланкою психологічної служби системи освіти. Тільки завдяки спільній роботі працівників служби, які виконують свої функції у закладах освіти, та районного (міського) центру стає можливою повна реалізація завдань і напрямків діяльності психологічної служби, зазначених у «Положенні про психологічну службу системи освіти України» та інших нормативних документах.

Моделі організації психологічної служби системи освіти, які наводимо нижче, розроблені відповідно до основних принципів діяльності психологічної служби. Як відомо, в Україні існує значна кількість регіонів (областей, районів, міст), які мають суттєві соціально-економічні, демографічні, ландшафтні, етнічні особливості, відмінності соціокультурного рівня та історії. Через це психологічна служба має бути оптимальним чином прилаштована до місцевих особливостей, аби щонайефективніше виконувати

свої функції, охопити своїми послугами найбільшу кількість учасників навчально-виховного процесу — вихованців, учнів, студентів, педагогічних і науково-педагогічних працівників, батьків.

Перша модель. Місто (район) має розгалужену мережу психологічної служби. За цією моделлю спеціалісти психологічної служби є співробітниками навчальних закладів, існує районний (міський) центр практичної психології. Його склад налічує зазвичай 3-7 осіб. Центр, як і належить, координує діяльність психологів закладів освіти, організовує роботу методичних об'єднань практичних психологів і соціальних педагогів, здійснює методичний контроль, атестацію спеціалістів, планує розвиток мережі тощо.

Ця модель найпоширеніша в Україні. Вона оптимальна для невеликих і середніх за населенням міст або міст і селищ міського типу, де є районний відділ освіти і немає міського. Якщо місто має 2-3 райони, то створюють міський центр замість 2-3 районних. Якщо місто велике (Київ, Харків, Донецьк, Одеса) і має значну кількість районів (4 - 10), доцільно сформувати районні центри, методично підпорядковані міському.

Друга модель. Її найчастіше застосовують у малонаселених сільських (гірських) районах, але вона підходить і для невеликих міст (наприклад, Краматорськ Донецької області).

Відповідно до цієї моделі створюють районний (міський) центр, до складу якого входять усі практичні психологи й соціальні педагоги району. Штат залежить від кількості дітей до 18 років, які мешкають у районі (див. нормативні документи). За кожним із працівників центру закріплюють кілька навчальних закладів, у яких він (вона) здійснює свою роботу за графіком.

Така модель добре узгоджується з функціонуванням локальних освітніх округів (ЛОО) і програмою «Шкільний автобус», яку зараз активно впроваджують у багатьох областях.

Друга модель, крім основного, описаного вище, має два додаткові варіанти.

Варіант перший. У кількох регіонах з різних причин (наприклад, управлінських або економічних) поки що не можна сформувати районного центру. У такому випадку в одному з районів створюють центр, якому надають статус міжрайонного. Тобто у своїй статутній діяльності він забезпечує методичний супровід працівників психологічної служби закладів освіти кількох сусідніх районів. Такий досвід є, наприклад, у Пирятинському районі на Полтавщині.

Варіант другий. Він подібний до першої моделі організації служби. Існує районний центр, і працівники служби є співробітниками навчальних

закладів. Але, за встановленим графіком, вони здійснюють виїзди у ті школи, де психологів і соціальних педагогів ще немає, і надають там необхідну соціальну і психологічну допомогу. Такі виїзди іноді називають «виїзна психологічна консультація» або «пересувний психологічний консультпункт». Досвід застосування такої моделі надання психологічної допомоги учасникам навчально-виховного процесу є у Сумській, Чернівецькій та інших областях.

Психологічна служба закладу освіти, до якої зазвичай входять практичні психологи і соціальні педагоги, методично підпорядкована керівнику районної (міської) психологічної служби. У тих випадках, коли навчальний заклад підпорядкований обласному управлінню освіти (наприклад, школи-інтернати, заклади профтехосвіти, вищі навчальні заклади тощо), психологічна служба звітує безпосередньо обласному центру.

Обласні і районні центри можуть функціонувати як структурні підрозділи обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти, методичні кабінети районних (міських) відділів освіти або як самостійні юридичні особи. Керівник центру звітує керівнику управління (відділу) освіти або його першому заступнику.

Після того, як ми розглянули структуру психологічної служби, зупинімося детальніше на функціях та повноваженнях її окремих підрозділів.

Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи на основі співпраці та під науковим керівництвом Інституту психології ім. Г.С. Костюка, Інституту спеціальної педагогіки, інших підрозділів та інститутів Академії педагогічних наук України бере участь у формуванні державної освітньої політики, зокрема, у питаннях розвитку мережі і стандартів діяльності психологічної служби системи освіти і системи психолого-медико-педагогічних консультацій. Це означає виконання низки *функцій*:

- науково-методичне керівництво психологічною службою у системі освіти України;
- методичний контроль за діяльністю служби загалом і окремих її підрозділів та спеціалістів, супервізія;
- наукова і методична експертиза психологічних, соціально-педагогічних і соціологічних методик і технологій, які застосовують в освітніх установах;
- моніторинг та оцінка ефективності діяльності служби й окремих її підрозділів;
- розробка та впровадження новітніх методів і технологій практичної діяльності, оцінка їхньої ефективності;

- кадровий менеджмент і атестація фахівців служби вищої кваліфікації;
- здійснення науково-дослідної роботи в галузі практичної (прикладної) психології;
- психологічна експертиза педагогічних інновацій.

Обласні та прирівняні до них центри реалізують державну та регіональну освітню політику в аспекті соціально-психологічного забезпечення та надання кваліфікованої психологічної, дефектологічної та соціально-педагогічної допомоги всім учасникам навчально-виховного процесу. Це виражено в таких їхніх основних функціях:

- науково-методичне керівництво психологічною службою у системі освіти області, зокрема системою професійно-технічної, спеціальної та вищої освіти;
- методичний контроль за діяльністю служби області загалом, окремих її підрозділів та спеціалістів, супервізія;
- науково-методична експертиза психологічних, соціально-педагогічних і соціологічних методик і технологій, які застосовують в освітніх установах;
- моніторинг та оцінка ефективності діяльності психологічної служби області загалом та окремих її підрозділів;
- розробка та впровадження в діяльність служби новітніх методів і технологій, оцінка їхньої ефективності;
- кадровий менеджмент, атестація фахівців служби та участь у підвищенні їхньої кваліфікації,
- науково-дослідна робота в галузі практичної (прикладної) психології, моніторинги і скринінги;
- психологічна експертиза педагогічних інновацій;
- практична соціально-педагогічна, дефектологічна і психологічна допомога всім учасникам навчально-виховного процесу.

Районні (міські) центри є основою психологічної служби. Вони мають забезпечувати виконання всіх завдань за всіма напрямками, визначеними в нормативних документах.

Функції районного центру:

- методичний контроль за діяльністю служби району (міста) загалом, окремих її підрозділів та спеціалістів, супервізія;
- моніторинг та оцінка ефективності діяльності психологічної служби району (міста) загалом та окремих її підрозділів;
- кадровий менеджмент, атестація фахівців служби та планування підвищення їхньої кваліфікації;

- моніторинги та скринінги;
- психологічна експертиза педагогічних інновацій;
- практична соціально-педагогічна, дефектологічна і психологічна допомога всім учасникам навчально-виховного процесу.

Психологічна служба навчального закладу – це практичні психологи і соціальні педагоги, що працюють у ньому. Відповідно до чинних нормативів, на 600 учнів міської школи передбачено одну ставку практичного психолога і одну ставку соціального педагога, у сільській школі ставки соціального педагога і практичного психолога вводять, якщо учнів принаймні 300. Якщо їх більше, то зростає й кількість ставок. Ставки практичного психолога і соціального педагога вводять у школах-інтернатах, школах (училищах) соціальної реабілітації, спеціальних школах незалежно від кількості учнів (вихованців). Якщо у закладі освіти працює два і більше фахівців служби, то один із них виконує функції керівника.

Функції психологічної служби закладу освіти:

- практична соціально-педагогічна, дефектологічна і психологічна допомога всім учасникам навчально-виховного процесу – учням, вихованцям, студентам, учителям, вихователям, батькам;
- проведення просвітницьких лекцій, семінарів, інших занять з учнями, студентами, педагогами, батьками;
- консультативно-просвітницька робота з керівництвом закладу освіти;
- моніторинги і скринінги в учнівському, студентському і батьківському середовищі, серед педагогічних працівників закладу освіти;
- психологічна і соціально-педагогічна діагностика розвитку особистості учнів, студентів, учнівського і педагогічного колективу;
- психологічна і соціально-педагогічна експертиза педагогічних інновацій – методик, методів, технологій;
- консультативна і методична допомога всім учасникам навчально-виховного процесу;
- корекційно-розвивальна робота з учнями, студентами, вихованцями, батьками, педагогами;
- соціально-педагогічний патронаж і допомога учням, які мають проблеми із законом, вирізняються девіантною або адиктивною поведінкою, чи таких, які опинилися у складній життєвій ситуації;
- психологічний і соціальний супровід дітей з особливими потребами;
- психологічний і соціальний супровід обдарованих учнів та студентів;
- соціальна і психологічна профілактика девіантної та адиктивної поведінки вихованців, учнів, студентів;

- психологічне і соціально-педагогічне прогнозування розвитку як окремої особистості, так і колективів;
- проектування психологічного і соціального розвитку колективів та окремих особистостей в умовах перебування у закладі освіти.

Питання для самоперевірки та самостійної роботи:

1. Яка структура, завдання та функції психологічної служби на Україні?
2. Що зумовило специфіку розвитку психологічної допомоги в країнах СНД, зокрема, на Україні?
3. Праці яких психологів лежать в основі розробки вітчизняної моделі надання психологічної допомоги?

Лекція 3.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ОРГАНІЗАЦІЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ В ОСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ.

План

1. Проблема визначення методологічних основ практичної психології.
2. Вимоги до особистості психолога в системі освіти.
3. Статус практичного психолога в системі освіти.
4. Організація праці освітнього психолога.
5. Психологічна служба початкової школи.
6. Психологічна служба загальноосвітньої школи.
7. Психологічна служба у позашкільних закладах.

Ключові поняття: сенситивність періоду, «зона ближчого розвитку», готовність дітей до шкільного навчання, адаптація до школи, формування вікових новоутворень, мотивація учіння, особистісних проблем, єдина інформаційна система психологічної служби.

Література:

Організація та науково-методичне забезпечення діяльності психологічної служби і ПМПК [Текст] / [Гаркавенко З. О. та ін. ; наук. ред.: В. Г. Панок, І. І. Цушко] ; Нац. акад. пед. наук України, Укр. наук.-метод. центр практ. психології і соц. роботи, ГЛ "Всеукр. асоц. практикуюч. психологів". - 2-ге вид., випр. - Київ : Ніка-Центр, 2014. - 259 с.

Панок В. Г. Психологічна служба: Навчально-методичний посібник для студентів і викладачів. – Кам'янець-Подільський: ТОВ Друкарня Рута, 2012. – 328 с

Психологічна служба : Підруч. / [В.Г.Панок (наук. ред.), А.Г. Обухівська, В.Д. Острова та ін.]. – Київ : Ніка-Центр, 2016. – 362 с.

Психологічна служба в системі освіти: Курс лекцій. / Укладач: І.С. Загурська. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2015. – 166 с.

Строяновська, О. В. Психологічна служба в системі освіти [Текст] : практикум з навчального курсу для практичних психологів : навч. посібник / О. В. Строяновська. – Київ : Каравела, 2010. – 176 с.

Скок А. Г. Психологічна служба освіти : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / А. Г. Скок, І. М. Ющенко К. : Слово, 2013. – 240 с.

Питання 1. Проблема визначення методологічних основ практичної психології.

Г.Абрамова предметом практичної психології називає *«вивчення індивідуального життя людини через вплив на неї»*. В якості основних категорій професійного мислення практичного психолога Г.Абрамова називає *вплив* (керівництво, маніпулювання, формування, психологічний простір, психологічний час, психологічна дистанція) та *взаємодію* (предмет взаємодії, позиція у взаємодії, психологічна реальність тощо). *Методи* здійснення впливу однієї людини на іншу розглядаються автором як методи дослідження в практичній психології як науці.

Розглядаючи методи психологічної служби необхідно відзначити, що **метод** – це сукупність певних прийомів, дій, методик, що застосовуються у конкретних життєвих умовах та у конкретній ситуації надання психологічної допомоги особистості. Специфіка методу тут полягає у застосуванні певних дій до конкретних умов практичної діяльності. Метод застосовується, у першу чергу, для реалізації окремих дій, операцій для здобуття відповідної інформації або внесення певних змін у соціальну взаємодію чи особистість конкретної людини.

Необхідними поняттями і водночас елементами будь-якого соціального проекту є місія, мета, задачі, цільова група (аудиторія), умови, у яких він буде виконуватися, наявні ресурси (можливості), терміни й етапи виконання проекту, проміжні результати, кінцеві результати (опис кінцевого результату), показники (критерії) ефективності виконання, система й показники моніторингу. Ці елементи складають єдину систему і взаємообумовлюють одне одного. Конструювання або вибір технологій здійснюється у відповідності до завдання.

Психологічна технологія – це система взаємопов'язаних і взаємообумовлених методів, методик та процедур, спрямованих на внесення змін, перетворення предмету психологічної практики, досягнення конкретного кінцевого результату.

Основними ознаками психологічних методів (технологій) є:

- спрямованість на зміну поведінки людини, її настроїв, ставлень, мотивів, цінностей, структури особистості;
- орієнтація на вирішення (розв'язання) конкретної життєвої проблеми людини або групи людей;

- аналіз та врахування конкретного соціального і природного контексту (життєвої ситуації), в якому перебуває клієнт (об'єкт психологічної практики);
- наявність конкретної мети, деталізованого образу кінцевого результату;
- наявність цілей, що розкривають (деталізують) мету та обумовлюють планування і змістовне наповнення етапів професійної діяльності суб'єкту психологічної практики;
- структурність і системність (взаємозв'язок і взаємообумовленість складових);
- мультидисциплінарний характер (залучення знань, методів, прийомів із різних галузей науки і практики);
- наявність функціонуючого зворотного зв'язку та оцінка ходу й результату діяльності;
- відповідність прийомів і методик, що застосовуються в технології, сутності соціальних явищ і психологічних проблем об'єкту психологічної практики, на розв'язання яких спрямована технологія (методика);
- взаємозв'язок та взаємообумовленість діагностичних, формуючих (коригуючи) і оцінних складових;
- гнучкий характер застосування окремих прийомів і методів для розв'язання життєвої проблеми клієнта.

Для вдосконалення методичної роботи у психологічній службі системи освіти доречно використовувати **методичну розробку**, що складається з наступних структурних елементів:

назва програми (проекту) – відображає проблему, на вирішення якої буде спрямовано проект та очікувані результати;

проблема – короткий опис проблеми, що потребує вирішення;

мета проекту – формулювання кінцевих результатів проекту;

завдання – кроки або логічні напрями, завдяки яким буде досягнуто мети;

цільові групи – коротка характеристика груп людей, на яких буде спрямовано проектну активність;

методи, методики – перелік методів, методик, прийомів, які будуть застосовані у процесі виконання проекту;

терміни виконання – початок і кінець проекту;

кінцеві результати – короткий опис кінцевого результату, який дається зазвичай у вимірюваних показниках;

критерії ефективності – перелік вимірюваних показників, за якими можна судити про те, наскільки успішно здійснено заплановану роботу;

план реалізації – детальний (покроковий) опис дій, застосування методів, методик і прийомів, узгоджених між собою у часі;

ресурси (співпраця) – короткий опис ресурсів, необхідних для реалізації проекту;

можливі ризики і перешкоди – короткий опис перешкод і ризиків, що можуть виникнути в ході реалізації проекту.

Така методична розробка допоможе уніфікувати оформлення методик і технологій, що застосовуються практичними психологами в процесі своєї професійної діяльності. Це дозволить підвищити ефективність професійної діяльності практичних психологів зокрема та психологічних служб взагалі.

Питання 2. Вимоги до особистості психолога в системі освіти.

Психологічні служби, як інститут надання психологічної допомоги, потребують якісних спеціалістів, які б забезпечили функціонування цього інституту. Основними спеціалістами Національної соціально-психологічної служби є: психологи-консультанти, практикуючі психологи, соціологи, соціальні працівники та соціальні педагоги.

Сьогодні більшість дослідників схилиються до того, що професійно важливими якостями психолога-практика, який буде працювати в системі надання психологічної допомоги населенню є наступні:

1. *Психосоматичне здоров'я.*
2. *Психологічна компетентність*, яка включає, з одного боку, знання з різних областей психології і вміння застосовувати ці знання на практиці. З іншого боку, компетентність характеризується соціально-когнітивними і комунікативними вміннями та навичками: вміння слухати, переконувати, розмовляти та мовчати.
3. *Характеристики мотиваційної сфери:* гуманістична спрямованість особистості, щирий інтерес до людей та їхнього способу життя, емоцій, фантазій; високий рівень мотивації до професії; готовність до співробітництва та налаштованість на його позитивні результати.
4. *Особистісні риси та якості:* сенситивність, емпатійність, фрустраційна толерантність, емоційна стабільність тощо.
5. *Професійно важливі якості уваги, сприймання, мислення* (уважність, спостережливість, уміння підмічати дрібниці у вербальній та невербальній поведінці, гнучкість, пластичність та динамічність мислення, вміння узагальнювати, прогнозувати дії клієнта)

6. *Акторські та організаторські здібності*, що дають можливість запроваджувати ігрові засоби і психотехніки.

У процесі професійного відбору абітурієнтів на спеціальність «практична психологія» слід враховувати (В. П. Андрущенко, В. І. Бондар, О. Ф. Бондаренко, Н. І. Пов'якель, Н. В. Пророк, Н. В. Чепелєва, Т. С. Яценко та ін.):

1. Спрямованість особистості (пізнавальний, професійний, творчий її компонент).

2. Розвинуте почуття соціальної відповідальності, гуманістична громадянська позиція, соціальна зрілість.

3. Здатність до застосування у професійній діяльності ефективних форм і прийомів спілкування з іншими людьми, комунікативна компетентність.

4. Суспільна активність, професійна організованість, емоційна експресивність, конструктивність, старанність.

5. Прагнення до самовдосконалення й самоактуалізації, адекватна й розвинута самооцінка.

6. Мотивація на досягнення успіху в обраній професії.

7. Високий рівень розвитку довільності психічних процесів (пам'ять, увага, мислення та ін.).

8. Розвинуті загальнолюдські якості (те, що називається вихованістю або високим рівнем особистої культури).

Частина вищеперерахованих якостей може бути сформована під час професійної підготовки психолога-практика у ЗВО. Традиційно програма підготовки майбутніх психологів включає оволодіння традиційними та прикладними психологічними дисциплінами, оволодіння певними практичним навичками та технологіями.

У процесі професійної діяльності практичному психологу потрібно формувати інноваційний потенціал власної особистості. Інноваційним потенціалом психолога є сукупність соціокультурних і творчих характеристик його особистості, готовність до удосконалення власної професійної діяльності, що є бажання і можливості розвивати свої інтереси, уявлення, здатність шукати і знаходити власні шляхи оптимізації процесу психологічної допомоги особистості. Високий рівень розвитку інноваційного потенціалу психолога-практика є однією з найважливіших умов його професійного становлення.

Питання 3. Статус практичного психолога в системі освіти.

З розвитком психологічної служби освіти професія практичного психолога освіти (шкільного психолога) набула масового характеру. Цілий ряд

документів регламентує діяльність психолога в закладі освіти, визначає його цілі і задачі, права і обов'язки. Однак положення цього спеціаліста в школі багато в чому залишається двояким. Він обслуговує навчальний процес, але безпосередньо в нього не входить. Має певні цілі, але їх далеко не завжди розуміють і сприймають інші учасники освітнього процесу. Вирішуючи свої професійні завдання, з якими, крім нього, ніхто в школі справитися не може (діагностує, консультує тощо), але при цьому йому необхідна тісна взаємодія з учителями, вихователями (на відміну, наприклад, від педагога, який може учити дітей без участі психолога). До того ж психолог має подвійне підпорядкування: з професійної лінії він відповідає перед методичним центром (ОМЦ), з адміністративної – перед директором своєї школи.

Професійні позиції, установки в професійній діяльності психолога в багатьох випадках визначаються його статусом.

Найбільш сприятливою представляється ситуація, коли фахівець займається своєю роботою, будучи практичним психологом, бере епізодичну участь в викладанні спецпредметів (психологія, основи вибору професії). Всю свою енергію і робочий час він віддає психологічним завданням. Як психолог він може поглянути на педагогічний процес з боку. Йому як зацікавленій особі більше довіряють учні і батьки. Проте в цій ситуації спостерігається певна настороженість зі сторони педагогів. Якщо психолог не має педагогічного досвіду, недостатнє знання шкільних проблем дуже затрудняє його адаптацію. Як правило, слабка його методична підготовленість, не вистачає життєвого досвіду. У таких випадках необхідний тісний контакт з вчителями, відкритими до психології, завжди шукаючими шлях до дитини.

Психологічна служба закладу освіти має подвійне підпорядкування: адміністративно – директору (керівнику) закладу освіти; методично – керівнику психологічної служби району (міста).

Практичний психолог навчального закладу:

- бере участь у здійсненні освітньої, виховної роботи, спрямованої на забезпечення всебічного особистісного розвитку дітей, учнівської та студентської молоді, збереження їхнього повноцінного психічного здоров'я;
- проводить психолого-педагогічну діагностику готовності дитини до навчання в період її переходу з однієї вікової групи до іншої, допомагає у виборі навчального закладу відповідно до рівня її психічного розвитку;
- розробляє та впроваджує розвивальні, корекційні програми навчально-виховної діяльності з урахуванням індивідуальних, статевих, вікових особливостей різних категорій вихованців, учнів, студентів;

- сприяє вибору підлітками професій з урахуванням їхніх ціннісних орієнтацій, здібностей, життєвих планів і потенціалів, готує до свідомого життя;

- здійснює превентивну освіту, профілактику злочинності, алкоголізму і наркоманії, інших типів залежностей і шкідливих звичок серед вихованців, учнів, студентів;

- здійснює психологічну експертизу, обстеження, діагностику і психолого-педагогічну корекцію девіантної поведінки неповнолітніх;

- формує психологічну культуру вихованців, учнів, студентів, педагогів, батьків, консультує з питань психології, її практичного використання в організації навчально-виховного процесу.

Соціальний педагог навчального закладу:

- здійснює посередництво між освітніми установами, сім'єю, трудовими колективами, громадськістю, організовує їхню взаємодію задля створення умов всебічного розвитку вихованців, учнів, студентів;

- сприяє участі вихованців у науковій, технічній, художній творчості, спортивній, суспільно корисній діяльності, виявляє і розкриває здібності, обдарованість, таланти, дбає про професійне самовизначення та соціальну адаптацію учнівської та студентської молоді;

- залучає до культурно-освітньої, профілактично-виховної, спортивно-оздоровчої, творчої роботи різні установи, громадські організації, творчі спілки, окремих громадян;

- впливає на подолання особистісних, міжособистісних, сімейних конфліктів, надає потрібну консультативну психолого-педагогічну допомогу дітям і підліткам, групам соціального ризику, студентам, які потребують піклування тощо.

Працівник психологічної служби повинен:

- у своїй професійній діяльності керуватися «Етичним кодексом»;

- дотримуватися педагогічної етики, поважати гідність вихованця, учня, студента, захищати їх від будь-яких форм фізичного або психологічного насильства;

- будувати свою діяльність на основі доброзичливості, довіри у тісній співпраці з усіма учасниками педагогічного процесу;

- пропагувати здоровий спосіб життя, підвищувати рівень психологічних знань педагогічних працівників і батьків;

- зберігати професійну таємницю, не поширювати відомостей, отриманих у процесі діагностики або корекційної роботи, якщо це може завдати шкоди дитині чи її оточенню;

- постійно підвищувати свій професійний рівень, запобігати випадкам психо-діагностичної, розвивально-корекційної, консультативно-методичної роботи особами, які не мають відповідної фахової підготовки або права на таку діяльність;

- знати програмно-методичні матеріали і документи щодо обсягу, рівня знань, розвитку вихованців, учнів, студентів, вимоги державних стандартів до забезпечення навчально-виховного процесу, основні напрямки і перспективи розвитку освіти, психолого-педагогічної науки.

Питання 4. Організація праці освітнього психолога.

Посади практичних психологів і соціальних педагогів вводять у штати дошкільних, загальноосвітніх та інших навчальних закладів системи освіти за умови наявності спеціалістів із фаховою освітою в межах коштів, передбачених єдиним кошторисом витрат, згідно з «Типовими штатними нормативами закладів та установ освіти».

До затвердження у Міністерстві юстиції України «Типових штатних нормативів закладів та установ освіти» кількість практичних психологів і соціальних педагогів регулюють нормативи, затверджені Міністерством освіти і науки України.

У дошкільних навчальних закладах компенсувального типу; комбінованого типу, де є 2 і більше груп компенсувального типу; дитячих будинках інтернатного типу; центрах розвитку дитини – одна ставка практичного психолога на навчальний заклад.

У дошкільних навчальних закладах, де є 9 і більше груп (для міста) та 6 і більше груп (для села), - одна ставка практичного психолога на навчальний заклад.

Для спеціалізованих шкіл (шкіл-інтернатів) з поглибленим вивченням окремих предметів та курсів; гімназій, ліцеїв, колегіумів; загальноосвітніх шкіл-інтернатів для дітей, які потребують соціальної допомоги; спеціальних загальноосвітніх шкіл (шкіл-інтернатів) для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку; навчально-реабілітаційних центрів для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку; загальноосвітніх санаторних шкіл (шкіл-інтернатів) для дітей, які потребують тривалого лікування; шкіл соціальної реабілітації для дітей, які потребують особливих умов виховання; вечірніх (змінних) шкіл для громадян, які не можуть навчатися у школах із денною формою навчання; міжшкільних навчально-виробничих комбінатів для задоволення потреб учнів у профорієнтаційній, допрофесійній, професійній підготовці; професійно-

технічних навчальних закладів; вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації; позашкільних навчальних закладів – одна ставка практичного психолога на навчальний заклад.

Для дошкільних навчальних закладів (дитячих будинків) інтернатного типу та центрів розвитку дитини – не менше як одна ставка практичного психолога на навчальний заклад.

Для загальноосвітніх шкіл-інтернатів для дітей, які потребують соціальної допомоги; спеціальних загальноосвітніх шкіл (шкіл-інтернатів) для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку; навчально-реабілітаційних центрів для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку; загальноосвітніх санаторних шкіл (шкіл-інтернатів) для дітей, які потребують тривалого лікування; шкіл соціальної реабілітації для дітей, які потребують особливих умов виховання; вечірніх (змінних) шкіл для громадян, які не можуть навчатися у школах із денною формою навчання; професійно-технічних навчальних закладів; вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації – одна ставка соціального педагога на навчальний заклад.

Для загальноосвітніх навчальних закладів із 700 і більше учнями (у місті) та 300 і більше учнями (у селі) – по одній ставці практичного психолога і соціального педагога на навчальний заклад.

У випадках, коли посади, перелічені в зазначених нормативах, не можуть забезпечити нормального функціонування навчального закладу, коштом місцевого бюджету та позабюджетних джерел можна вводити додаткові посади практичних психологів і соціальних педагогів.

Тривалість робочого тижня практичного психолога та соціального педагога – 40 годин. Із них 20 год – для роботи у навчальному закладі (індивідуальна та групова психодіагностика, консультування учнів, учителів, батьків, корекційно-розвивальна робота тощо) і 20 год – підготовка до проведення соціально-психологічних заходів (занять, тренінгів, ділових ігор), обробка результатів досліджень, оформлення висновків, методична і самостійна робота тощо.

Обробку результатів досліджень, оформлення висновків, планування і звітності тощо практичний психолог та соціальний педагог можуть виконувати за межами навчального закладу.

Оскільки тривалість робочого тижня працівника психологічної служби становить 40 год, то і 20 год для роботи безпосередньо у навчальному закладі, і 20 год за межами навчального закладу треба відображати у плані роботи на

місяць відповідно до нормативів часу на основні види роботи практичного психолога, соціального педагога.

Ставку заробітної плати практичних психологів у спеціальних загальноосвітніх школах (школах-інтернатах), навчально-реабілітаційних центрах дня дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку, виплачують за 20 год педагогічної роботи на тиждень безпосередньо у навчальному закладі. Відповідно, практичний психолог відображає у плані роботи на місяць 20 год.

Організаційна структура психологічної служби не є застиглою раз і назавжди, вона змінюється відповідно до нових умов і тенденцій розвитку освіти. Зміни ці мають одну мету – покращення роботи працівників психологічної служби, підвищення ефективності соціального і психологічного супроводу всіх учасників навчально-виховного процесу.

Для ефективної роботи психологові потрібний окремий кабінет і приміщення для групових занять. Кабінет обладнаний автоматизованим робочим місцем, що включає, як мінімум, персональний комп'ютер з програмним забезпеченням, аудіо- і відеоапаратуру, фонд психодіагностичних методик, „телефон довіри”, закриті шафи для зберігання психологічної інформації і документів конфіденційного характеру.

Уроки психології, факультативи, лекції для батьків і педагогів можуть проводитися в звичайні учбових класах або спеціальному психологічному кабінеті. У нім можна розташувати навчально-методичні матеріали: психологічний календар; поштова скринька психолога; психологічні поради дня – рекомендації для педагогів, батьків і що вчаться різного віку. Можливе оформлення змінних тематичних стендів по актуальних проблемах соціальної, вікової і педагогічній психології. Велике значення повинне надаватися адресній психологічній інформації: наочній презентації узагальнених результатів психологічних досліджень, що проводяться, рекламі проводимих психологічних заходів.

Питання 5. Психологічна служба початкової школи.

Психологічними умовами ефективності роботи шкільної психологічної служби є:

а) *максимальна реалізація в роботі з учнями можливостей, резервів кожного віку (сенситивність періоду, „зона ближчого розвитку”);*

б) *розвиток індивідуальних особливостей школярів – інтересів, схильностей, здібностей, самосвідомості, спрямованості, ціннісних орієнтацій;*

в) створення сприятливого для розвитку дитини психологічного клімату, який визначається передусім організацією продуктивного спілкування учнів з дорослими та однолітками.

Для реалізації цих умов психологові початкової школи необхідно знати психофізіологічні особливості молодшого шкільного віку, який охоплює період від 6-7 до 10-11 років. У цей час відбувається активне анатомічно-фізіологічне дозрівання організму, в тому числі морфологічне дозрівання лобного відділу великих півкуль головного мозку, що створює можливості для здійснення цілеспрямованої поведінки, планування й виконання програми дій. Зростає пластичність нервових процесів, спостерігається більша, ніж у дошкільників, урівноваженість процесів збудження і гальмування, хоча процеси збудження ще домінують, що визначає такі характерні особливості молодших школярів, як непосидючість, підвищена емоційність. Зростає функціональне значення другої сигнальної системи.

Вступ до школи і початковий період навчання спричиняють докорінну перебудову способу життя і діяльності дитини. Криза 6–7 років – це переломний критичний віковий етап, яким відкривається весь період подальшого шкільного життя. Тому, говорячи про проблеми молодшого шкільного віку, ми повинні насамперед мати на увазі проблеми двох вікових відтинків (за термінологією Л. Виготського): *кризи 6-7 років як критичного віку; і власне молодшого шкільного віку.*

Основними завданнями діяльності психологічної служби у початковій школі в роботі з дітьми є:

- визначення готовності дитини до навчання у школі та побудова на цій основі корекційно-розвивальних програм індивідуального розвитку та визначення найбільш оптимальної навчальної програми і програми індивідуального розвитку;
- адаптація дитини до навчання, нового шкільного колективу, педагогів, формування навичок навчальної діяльності та самоконтролю;
- визначення особливостей сімейного виховання та найближчого соціального оточення, прищеплення навичок міжособистісного спілкування;
- раннє виявлення здібностей, інтересів і нахилів дитини та побудова на цій основі позакласної та позашкільної роботи, залучення до різноманітних форм творчої самореалізації;

- визначення причин труднощів у навчанні та адаптації до шкільного життя та побудова на цій основі корекційно-розвивальних програм;
- профілактика неуспішності, девіантної поведінки та конфліктів з однолітками і старшими;
- формування довільності психічних процесів, самоконтролю, навичок самостійної учбової діяльності.

Завдання психологічної служби у роботі з вчителями, класоводами, вихователями:

- підвищення психологічної культури шляхом проведення консультацій, навчальних семінарів і тренінгів;
- консультування педагогів щодо особливостей реалізації особистісно-орієнтованого підходу у вихованні учнів початкової школи;
- здійснення моніторингів і психодіагностичних обстежень як класу в цілому, так і окремих учнів за власною ініціативою і на прохання педагогів;
- спільна корекційно-розвиткова робота з учнями, що мають труднощі в адаптації чи навчанні;
- участь у спільній роботі з батьками та найближчим соціальним оточенням учнів.

У роботі з *батьками* школярів-початківців психологічна служба має наступні загальні завдання:

- здійснення просвітницької роботи шляхом проведення навчальних семінарів, тренінгів, індивідуальних і групових консультацій, лекторіїв і т.п
- вивчення практики сімейного виховання у сім'ях учнів та їх найближчого соціального оточення;
- профілактика конфліктів і різних форм насильства у сім'ях, грубого поводження з дітьми та недогляд за ними.

Питання 6. Психологічна служба загальноосвітньої школи.

Форми роботи шкільного психолога залежать від типу навчального закладу (загальноосвітня школа, гімназія, ліцей), від віку школярів, від їхніх соціально- та індивідуально-психологічних особливостей (темпераменту, інтелектуальних здібностей, рівня оволодіння знаннями, вміннями, навичками, самосвідомості, рис характеру, спрямованості потреб, інтересів, цілей, потягів, здатності до спілкування тощо).

Так, у старших класах спеціалізованих шкіл, особливо у класах гуманітарного, економічного, юридичного, педагогічного профілів, доцільно запроваджувати *комплексну форму психологічної роботи* зі школярами. У такому випадку психологічна служба школи має виконувати насамперед такі основні функції: *просвітницьку* – викладання основ психологічних знань та практичної психології; *організаційну* – психологізація, персоналізація навчально-виховного процесу за загальноосвітніми предметними циклами; *консультативну* – робота з учнями, вчителями й батьками.

Викладання основ психологічних знань та практичної психології доцільно здійснювати у двох останніх класах у формі річних курсів, кожний з яких складається з восьми місячних тематичних циклів з елементами занурення у конкретну тематику та інтенсивними методами навчання.

Викладання даних курсів має спиратися на принципи доступності, науковості, особистісного значення знань, умінь, навичок теоретичної та практичної психології для кожного учня, комплексності використання отриманих в ході занять психологічних даних про учнів у груповій та індивідуальній роботі з учнями, вчителями та батьками.

Функції психолога і соціального педагога основної школи є досить різноманітними. Тому й організація діяльності психологічної служби може відбуватися у різноманітних формах: спостереження, читання лекцій, проведення групових тренінгів і занять, індивідуальні консультації для учнів, учителів, батьків, тестування й анкетування всіх учасників навчально-виховного процесу та ін.

Найважливіші напрями роботи психолога основної школи з учнями:

- Психологічне забезпечення адаптації дітей до навчання в основній школі.
- Моніторинг динаміки розвитку класних колективів.
- Індивідуальна робота з учнями, що потребують посиленої педагогічної уваги.
- Підготовка учнів до профільного навчання
- Професійна орієнтація.
- Психологічна просвіта

Перед шкільним психологом стоять такі завдання:

- ознайомити учнів з цілісною, логічно побудованою системою сучасних психологічних знань про особистість;
- сприяти пізнанню школярами соціально-психологічних та індивідуально-психологічних якостей власної особистості;

- ознайомити учнів з методами самовиховання духовних, моральних, інтелектуальних якостей особистості;
- надати школярам психологічну допомогу в розв'язанні.

Питання 7. Психологічна служба у позашкільних закладах.

До позашкільних навчальних закладів (ПНЗ) відносяться: будинки (палаці) школярів, станції юних техніків, центри технічної творчості, центри туризму і краєзнавства, спортивні клуби, еколого-натуралістичні центри.

Основними завданнями діяльності ПНЗ є розвиток творчості, пізнавальних інтересів і навичок, сприяння у виявленні та розвитку талантів, нахилів і здібностей учнів. Основною формою діяльності ПНЗ є гурткова робота.

ПНЗ створюють сприятливі умови для діяльності психологічної служби. У першу чергу тут є високий ступінь ймовірності дотримання конфіденційності роботи психолога. По-друге, звертання дітей до психологічних послуг є виключно добровільним і не обумовлено настійливими рекомендаціями педагогів. По-третє, участь дітей в роботі психологічної служби у цих закладах обумовлена тільки їх інтересами або зацікавленістю.

Основною метою діяльності психологічної служби ПНЗ є створення сприятливих соціально-психологічних умов для творчого розвитку особистості дітей та підлітків на різних вікових етапах та проведення психолого-педагогічної роботи з розв'язання різноманітних психологічних проблем, що виникають у процесі творчої діяльності, соціальної поведінки, розвитку особистості підростаючого покоління.

Для досягнення цієї мети психологічна служба координує свої дії з керівництвом, педагогічним колективом ПНЗ, батьками, педагогами навчальних закладів та всіма зацікавленими особами й установами.

Основними завданнями психологічної служби ПНЗ є:

- підвищення рівня психолого-педагогічної культури всіх учасників навчально-виховного процесу: гуртківців, педагогів, батьків;
- забезпечення сприятливих соціально-психологічних та індивідуально-психологічних умов для творчого розвитку особистості гуртківців, виявлення і цілеспрямований розвиток їх творчих здібностей в обраній сфері діяльності, надання їм допомоги у професійному самовизначенні;
- захист психічного здоров'я, особистісного суверенітету, гідності дітей і підлітків, профілактика стресів та перевантажень у навчально-виховній діяльності закладу освіти;

- надання необхідної психолого-педагогічної допомоги дітям і підліткам у розв'язанні психологічних проблем, зокрема у подоланні негативного впливу на розвиток їхньої особистості несприятливих соціальних, екологічних, сімейних та інших факторів;

- підвищення рівня та якості навчально-виховної роботи в ПНЗ шляхом реалізації індивідуального, особистісного підходу до дітей і підлітків, психологічно доцільної організації диференційованого навчання, виховання і розвитку;

- психологічне забезпечення виявлення і психологічно-педагогічної підтримки обдарованих дітей;

- надання соціально-психологічної допомоги дітям і підліткам, що опинилися у складній життєвій ситуації та потребують посиленої психолого-педагогічної уваги;

- соціально-психологічна реабілітація дітей, вилучених із несприятливих умов виховання, і таких, що відзначаються делінквентною, девіантною або аддиктивною поведінкою;

- профілактика інтернет- і комп'ютерної залежності, психологічна реабілітація дітей і підлітків;

- популяризація психологічних знань, прищеплення молоді вмінь та навичок самовдосконалення, зрілої соціально-відповідальної поведінки, здорового способу життя, формування соціальної компетентності.

Психологічна служба ПНЗ здійснює свою роботу у таких напрямках:

- психологічна діагностика рівнів індивідуального та особистісного розвитку гуртківців, виявлення їхніх інтересів, нахилів, здібностей та обдарованостей, а також індивідуально- і соціально-психологічних проблем, особливостей найближчого соціального і сімейного оточення, життєвого шляху та умов навчання у школі;

- моніторинг динаміки розвитку колективів гуртків, секцій, творчих груп і положення у них окремих дітей. Особлива увага тут має бути приділена новачкам;

- консультативно-методична робота з дітьми, керівниками гуртків, студій, секцій, адміністрацією закладу, батьками й родичами гуртківців, усіма зацікавленими особами та установами шляхом зустрічей, бесід, індивідуальних та групових консультацій, нарад, психолого-педагогічних консилиумів, «круглих столів», конференцій, семінарів, лекцій, дискусій тощо;

- психологічне консультування дітей, батьків, керівників груп з метою ефективного проведення психологічної роботи з дітьми, надання їм медичної допомоги у самопізнанні, самоорганізації, творчому самовираженні та

самовдосконаленні, подоланні негативних наслідків для їхньої особистості несприятливих умов довкілля;

- гурткова робота з дітьми та підлітками у спеціально організованих гуртках психологічного профілю «Юний психолог», з метою самовиховання, розвитку комунікативних навичок, логіки, мистецтво спілкування та ін.

- психологічна просвіта може проводитися через підготовку і випуск стіннівки, буклетів, газет, через засоби масової інформації району, виступи на місцевому радіо або телебаченні;

- інструктивно-методична робота, яка полягає в розробці методичних матеріалів – розвивальних, корекційних і реабілітаційних програм, рекомендацій для педагогів і батьків, пам'яток з організації психолого-педагогічної допомоги дітям, керівникам гуртків, батькам;

- психологічна експертиза – психологічна оцінка тематичних планів, програм гурткової роботи, нових педагогічних технологій, методів психологічної та педагогічної діагностики;

- корекційно-розвивальна робота з дітьми, що потребують особливої педагогічної уваги. Названий вид роботи психолога ПНЗ застосовується також і до обдарованих дітей;

- психологічна профілактика. Виявлення та попередження різних психічних відхилень унаслідок дії несприятливих факторів навколишнього середовища.

Питання для самостійної роботи:

1. Якими професійними важливими якостями має володіти психолог-практик і чому?
2. Які основні напрями діяльності психолога, який працює в системі психологічної служби?
3. Визначення, мета і завдання діяльності психологічної служби системи освіти.
4. Нормативні документи, якими регулюється діяльність психологічної служби системи освіти.
5. Організаційні принципи діяльності психологічної служби системи освіти.
6. Структура управління психологічною службою системи освіти та функції її окремих підрозділів.
7. Функціональні обов'язки та права практичного психолога навчального закладу.

Лекція 4.

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ПРИНЦИПИ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГА. ОРГАНІЗАЦІЯ КАБІНЕТУ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА.

План

1. Права та обов'язки психолога.
2. Індивідуальний підхід до клієнта.
3. Етичні засади діяльності практичного психолога в системі освіти.
6. Організація кабінету практичного психолога.
7. Методичне та матеріально-технічне забезпечення роботи психолога.
8. Документація в роботі практичного психолога.

Ключові поняття: права та обов'язки, індивідуальний підхід, позиція психолога, професійно важливі якості, методичний центр, соціальні ролі, відповідальність, компетентність, конфіденційність, кваліфікована пропаганда психологічних знань, професійна кооперація, етичний кодекс психолога

Література

Наказ Міністерства науки і освіти України №691 від 19.10.2001 «Про затвердження Положення про психологічний кабінет дошкільних, загальноосвітніх та інших навчальних закладів

<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0691290-01#Text>

Методичні рекомендації для практичних психологів-початківців - <https://kmk.osv.org.ua/news/1623311482/>

Методичні рекомендації щодо проведення та оформлення корекційно-відновлювальної та розвивальної роботи практичним психологом -

<http://bezlyudivka-lyceum.edu.kh.ua/Files/downloads/%D0%9D%D0%B0%20%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D0%B3%D1%83%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%BC%20%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B0%D0%BC.pdf>

Річний план роботи практичного психолога (зразок) - <http://yanivschool.kl.com.ua/wp-content/uploads/2023/09/Richnyj-plan-roboty-praktychnogo-psyhologa-na-2023-2024-n.r.pdf>

Питання 1. Права та обов'язки психолога.

У своїй професійній діяльності психолог зобов'язаний:

1. Керуватися Законом України „Про освіту”, законодавством України, міжнародними і українськими актами про забезпечення захисту має рачію і розвитку дітей, нормативними документами Міністерства освіти і науки України і регіональних відділів освіти, Положенням про психологічну службу освіти.

2. Розглядати питання і ухвалювати рішення строго у межах своєї професійної компетенції. Не брати на себе вирішення питань, нездійсненних з погляду сучасного стану психологічної науки і практики, а також що знаходяться в компетенції представників інших спеціальностей.

3. Знати новітні досягнення психологічної науки в цілому, дитячій і педагогічній психології, практичній психології. Застосовувати сучасні обгрунтовані методи діагностичної, розвиваючої, психокоректувальної, психопрофілактичної роботи. Постійно підвищувати свою професійну кваліфікацію.

4. Перешкоджати проведенню психопрофілактичної, психокорекційної і інших видів робіт некомпетентними особами, що не володіють відповідною професійною підготовкою.

5. У вирішенні всіх питань виходити з інтересів дитини, вирішення завдань її повноцінного психічного розвитку.

6. Надавати необхідну і можливу допомогу працівникам освіти регіону, адміністрації і педагогічним колективам учбово-виховних установ у вирішенні основних проблем, пов'язаних із забезпеченням повноцінного психічного розвитку дітей, індивідуального підходу до дітей. Надавати необхідну допомогу дітям у вирішенні їх індивідуальних проблем. Надавати допомогу батькам або замінюючим їх особам у вирішенні їх проблем як вихователів. У вирішенні всіх питань враховувати конкретні обставини і керуватися принципом «Не нашкодь», тобто ухвалювати рішення і вести роботу у формах, що унеможливлують нанесення шкоди здоров'ю, честі, гідності дітей, батьків, педагогів або третіх осіб.

7. Берегти професійну таємницю, не розповсюджувати свідощтва, отримані в результаті діагностичної, консультативної і інших видів робіт, якщо ознайомлення з ними не є необхідним для здійснення педагогічного, медичного, соціального або іншого аспекту психокорекційною, розвиваючою роботи і може нанести збиток дитині або його оточенню.

8. Інформувати працівників відділів освіти, адміністрацію і педагогічні колективи учбово-виховних установ про завдання, зміст і результати роботи,

що проводиться ним, в рамках, що гарантують дотримання п.7 цього документа.

9. Вести запис і реєстрацію всіх видів робіт встановленого зразка.

II. *Відповідальність працівника служби соціально-психологічної допомоги:*

1. Психолог несе персональну професійну відповідальність за правильність психологічного діагнозу, адекватність використовуваних діагностичних, розвиваючих, корегуючих і психопрофілактичних методів і засобів, обґрунтованість рекомендацій, що даються.

2. Психолог несе відповідальність за збереження протоколів обстежень, документацію служби, оформлення їх в установленому порядку.

III. *У своїй професійній діяльності психолог має право:*

1. Самостійно визначати пріоритетний напрям роботи з урахуванням конкретних умов регіону, учбово-виховної установи і тому подібне

2. Самостійно формулювати конкретні завдання роботи з дітьми і дорослими, вибирати форми і методи роботи, вирішувати питання про черговість проведення різних видів діяльності.

3. Вимагати від вищестоящих інстанцій створення умов, необхідних для успішного виконання професійних обов'язків.

4. Відмовлятися від виконання розпоряджень керівників органів освіти, адміністрації регіону, керівників учбово-виховних установ в тих випадках, коли ці розпорядження протирічать професійно-етичним принципам або завданням його роботи або неможуть бути виконані на підставі професійних умінь, що є у нього, і засобів.

5. Знайомитися з необхідною документацією.

6. Поводитися із запитамі в медичних, правових і інших установи.

7. Брати участь з правом дорадчого голосу в роботі різних медико-психолого-педагогічних і інших комісій, вирішальних подальшу долю дітей. У разі незгоди з вирішенням комісії (залишення на другий рік, переклад в іншу школу і тому подібне) психолог має право донести свою особливу думку до зведення відповідних інстанцій.

8. Брати участь в розробці нових методів психодіагностики, психокорекції і інших видів робіт, оцінки їх ефективності.

9. Проводити групові і індивідуальні психологічні обстеження і експерименти для дослідницьких цілей.

10. Виступати з узагальненням досвіду своєї роботи в наукових і науково-популярних журналах і інших виданнях.

11. Вести роботу по пропаганді психолого-педагогических знань шляхом лекцій, виступів і ін.

12. Мати учбове і факультативне навантаження відповідно до базової освіти і психологічної кваліфікації.

13. Звертатися у разі потреби через керівництво служби з клопотаннями у відповідні організації з питань, пов'язаних з допомогою дітям (зміна режиму роботи батьків, санаторне забезпечення і т. п.).

14. Звертатися до відповідних установ і відомства по питаннях захисту має рацію і інтересів дітей.

Питання 2. Індивідуальний підхід до клієнта.

Під індивідуальними особливостями особи в психології прийнято розуміти такі особливості, які відрізняють дану особу від іншої. При одних і тих же цілях, програмах, методах виховання і навчання ми бачимо у всіх дітей індивідуальні особливості, індивідуальну своєрідність. З віком, чим більш вихованою стає людина, тим яскравіше, цікавіше, значніше її індивідуальні особливості.

Завдання індивідуального підходу – як найповніше виявлення індивідуальних способів розвитку, можливостей дитини, зміцнення її власної активності, розкриття неповторності її особи. У цьому сенсі індивідуальний підхід потрібний так званим благополучним дітям не менше, ніж важким. У кожної дитини є індивідуальні особливості, які можна розвинути і які можуть перетворитися на його сильні сторони. В загалі розвиток здібностей у дитини завжди має бути пов'язан з розвитком у неї особливих, тільки йому властивих рис. Головне, не боротися з індивідуальними особливостями, а розвивати їх, вивчати потенційні можливості дітей і будувати виховну роботу за принципом індивідуального розвитку.

Перше, на що варто звернути увагу працівникові психологічної служби, – це наголос на унікальності та неповторності кожної особи (принцип індивідуалізації). Практична психологічна робота – це робота з індивідуальністю.

Усі відомі теорії особистості твердять, що її структуру складають від кількох десятків до кількох сотень основних рис, факторів або якостей, що всі вони пов'язані між собою та впливають одне на одного; що вони або компенсують (пригнічують) дію одне одного, або підсилюють. Такі багатозначні взаємовпливи (В. Мерлій) зумовлюють індивідуально неповторні реакції особистості на зовнішні стимули. Можна найти двох

людей, стилі поведінки яких схожі між собою, але не можна у жодному з випадків стверджувати, що вони тотожні. Усе це є виявом індивідуальності в людині.

Наголос на індивідуальному підході до клієнта є принципово важливим, оскільки типізація, усереднення в роботі практикуючого психолога спричиняють неточну постановку діагнозу та застосування неадекватних засобів соціально-психологічної допомоги.

Тут можна висловити припущення про обмеженість науковою підходу до проблеми індивідуальності, оскільки самі наукові методи не адекватні індивідуальнісному підходові, а досліджують статистичні процеси. Індивідуальність же – це поза статистичний феномен, і тому академічна психологія може лише окреслити контури цієї проблеми. Найбільш повний опис індивідуальності можливий тільки із застосуванням ненаукових підходів, пов'язаних з інтуїтивними концепціями людини.

Однією з форм вивчення індивідуальних особливостей дитини є психологічна характеристика або психологічний портрет. Ці документи повинні містити глибокі і тонкі описи характерних, відмітних якостей, властивостей, достоїнств кого-небудь. Професійно складена характеристика повинна не тільки містити в собі конкретні дані про дитину – про умови її життя і виховання, про особливості її поведінки, діяльність, характерні риси особи, взаємин з тими, що оточують і т. п., але і показувати перспективу подальшого розвитку особи школяра. Матеріали для характеристики накопичуються шляхом систематичного спостереження, що проводиться в різних життєвих ситуаціях. У характеристиках слід категорично уникати будь-яких оцінних моментів: тільки факти, їх аналіз і інтерпретація, висновки, в яких сформульовані конкретні шляхи подальшої роботи з дитиною, направленої на її оптимальний розвиток.

Питання 3. Етичні засади діяльності практичного психолога в системі освіти.

Ефективність роботи практикуючого психолога значною мірою залежить від дотримання ним правил і норм професійної етики. Особливо це стосується шкільної практики, адже ні для кого не таємниця, що багато особистісних процесів, які протікають в учнів у цей період, мають незворотний характер. Шкільний психолог має справу з найтоншим об'єктом – внутрішнім світом дитини, підлітка. Його покликання – захищати інтереси школяра, сприяти розвиткові його особистості. І тут, звичайно, ніяк не обійтися без чітко окреслених меж, в яких контакти психолога з усіма учасниками навчально-виховного процесу залишаються теплими, бажаними, цілющими.

Отже суттєво важливе значення мають індивідуальна етична свідомість психолога, його почуття відповідальності, професійна компетентність, особисті моральні властивості.

Етичний кодекс насамперед передбачає застосування таких загальних етичних принципів: *повага до особистості, захист людських прав, почуття відповідальності, чесність та відвертість стосовно клієнта, обережність щодо використання методів і процедур, професійна компетентність, твердість у досягненні мети втручання, наукове обґрунтування останнього.*

Діяльність національної системи соціальних і психологічних служб у цілому і кожного спеціаліста зокрема регулюється не тільки законодавчо, тобто певними інструкціями та методичними вказівками, а й конкретними етичними нормами. При цьому існують специфічні нормативні документи — етичні або деонтологічні кодекси, в яких зведено основні моральні вимоги до професійної діяльності практикуючих психологів та соціальних працівників.

Багаторічний досвід роботи зарубіжних соціальних служб показує, що етичні закони у цій галузі є чи не найважливішими для надання ефективної допомоги особистості у захисті її психічного здоров'я. Століттями відпрацьоване законодавство розвинутих країн, що будується на європейській культурно-правовій традиції, узгоджується із перевіреними роками практики етичними вимогами до професії практикуючого психолога та соціального працівника. Усе це практично унеможлиблює завдання свідомої шкоди

пацієнтові без серйозного покарання. У даному випадку певні інститути державної влади стають на захист прав громадянина навіть тоді, коли йому завдано так званої моральної шкоди.

Морально-етичні принципи роботи психолога

1. Принцип поваги до особистості.

- 1.1. Правило рівних відносин. Неприпустимість дискримінації клієнта за соціальним положенням, статтю, віросповіданням.
- 1.2. Правило не нанесення шкоди клієнту.
- 1.3. Правило відмови від психологічного втручання в тому випадку, якщо психолог вважає, що його дії можуть завдати шкоди клієнту.

2. Принцип професійної компетенції.

- 2.1. Правило науковості вживаних методів. Психолог повинен використовувати методи, що отримали наукове визнання.
- 2.2. Правило взаємодії з замовником.
- 2.3. Правило підвищення професійної кваліфікації.

3. Принцип конфіденційності.

- 3.1. Правило використання психологічної інформації.
- 3.2. Правило обмеження розголошування інформації особистого характеру.

4. Принцип відповідальності.

- 4.1. Правило безпеки методів роботи.
- 4.2. Правило запобігання необґрунтованих сподівань.
- 4.3. Правило невтручання в професійно невизначену ситуацію.

5. Принцип професійної незалежності.

- 5.1. Правило перегляду результатів психологічного обстеження.
- 5.2. Правило професійної незалежності від ідеологічних, політичних і релігійних переконань.

Положення про психологічну службу закладів освіти, підприємства (організації) є основним нормативним документом, що регламентує призначення і місце підрозділу на підприємстві, основні його функції і задачі, права і відповідальність. Положення про підрозділ затверджується керівником підприємства.

Посадова інструкція практичного психолога підприємства є основним документом, що регламентує призначення і місце працівника в системі управління, його функціональні обов'язки, права, відповідальність і форми заохочення.

Основними розділами посадової інструкції є: загальна частина, карта функціональних обов'язків, права, відповідальність і форми заохочення.

Посадові інструкції дозволяють:

- раціонально розподілити функціональні обов'язки між співробітниками;
- підвищити своєчасність і надійність виконання задач за рахунок введення кількісних показників періодичності, трудомісткості, тривалості і календарних термінів їх виконання;
- поліпшити соціально-психологічний клімат в колективі, усунути конфлікти між керівниками і підлеглими;
- чітко визначити функціональні обов'язки працівника і його взаємостосунки з іншими спеціалістами;
- конкретизувати права працівника в частині підготовки і ухвалення управлінських рішень і використання ресурсів;
- підвищити колективну і особисту відповідальність працівників за своєчасне і якісне виконання функціональних обов'язків;
- підвищити ефективність матеріального і морального стимулювання працівників;
- організувати рівномірне завантаження працівників з мінімальними втратами робочого часу і перевантаженнями.

Питання 4. Організація кабінету практичного психолога.

Психологічна служба системи освіти є складовою частиною державної системи охорони фізичного і психічного здоров'я молодих громадян України. Вона діє на підставі ст. 21, 22, Закону України «Про освіту» з метою виявлення і забезпечення оптимальних соціально-психологічних умов для розвитку особистості дитини, забезпечення ефективності навчально-виховного процесу в навчальних закладах.

Психологічний кабінет – одна з ланок системи психологічної служби в освіті. Він призначений для надання своєчасної кваліфікованої психологічної, профілактичної, консультативно-методичної та психокорекційної допомоги дітям, їхнім батькам і педагогам різних навчально-виховних установ з питань розвитку, навчання й виховання, а також соціально-психологічної реабілітації й адаптації.

Адекватність і повноцінність функціонування психологічного кабінету має базуватися на відповідному сучасним вимогам методичному й організаційному забезпеченні, а також включати необхідне технічне оснащення й устаткування.

Особливості роботи психологічного кабінету визначають доцільність створення його безпосередньо на базі навчально-виховної установи (дитячий садок, школа, школа-інтернат тощо) для забезпечення регулярності відвідування кабінету даним контингентом дітей, підбору й адаптації методів і прийомів психологічного впливу до конкретних умов життєвого середовища й соціальної взаємодії дітей різних вікових груп, їхніх батьків, вихователів і вчителів.

Багатофункціональність психологічного кабінету, орієнтованість його на надання допомоги в різних ситуаціях дозволяє вирішувати ряд завдань, пов'язаних із корекцією порушень і їхніх наслідків у дітей різних категорій.

Робота в умовах конкретної навчально-виховної установи дозволяє психологові ґрунтовно вникнути у виховну ситуацію, краще пізнати як дітей, так і вчителів, вихователів, їхні взаємини, налагодити контакт із батьками. Психолог одержує можливість спостерігати дітей у реальних життєвих ситуаціях, аналізувати всю систему впливів на дитину, бачити результати своєї діяльності: як втілюються в життя його поради й рекомендації, які зміни відбуваються в житті школи, дитячого садка, ПТУ, у результаті його консультативної, профілактичної психокорекційної роботи.

Організація діяльності психологічного кабінету ґрунтується на принципах, визначених статтею 6 закону України «Про освіту», зокрема на принципах:

- демократизму і гуманізму;
- рівності умов для кожного учасника навчально-виховного процесу щодо повної реалізації його духовного, творчого та інтелектуального потенціалу;
- безперервності фахового вдосконалення;
- незалежності від політичних партій, громадських і релігійних організацій.

Головні напрямки діяльності психологічного кабінету:

- консультативно-методична допомога всім учасникам навчально-виховного процесу з питань навчання та виховання дітей і підлітків, допомога органам державного управління у плануванні освітньої діяльності;
- просвітницько-пропагандистська робота з підвищення психологічної культури в навчальних закладах та сім'ї;
- превентивне виховання (через засоби масової інформації, в ході вивчення шкільних предметів у рамках навчальних програм або як окремого предмета), метою якого є формування в учнів орієнтації на

здоровий спосіб життя та захист психічного здоров'я, профілактика алкоголізму, наркоманії, СНЩу і злочинності серед неповнолітніх.

Основні завдання діяльності психологічного кабінету:

- здійснення освітньої, виховної роботи, спрямованої на забезпечення всебічного особистісного розвитку дітей і учнівської молоді, збереження їхнього повноцінного психічного здоров'я;
- надання методичної допомоги батькам і педагогічному колективу у вивченні спрямованості школярів для подальшого розвитку інтересів, нахилів і здібностей учнів через гуртки, групи за інтересами тощо;
- організація процесу самопізнання учнями своїх, важливих для розвитку індивідуально-психологічних особливостей;
- здійснення превентивного виховання, профілактики злочинності, алкоголізму й наркоманії, інших залежностей і шкідливих звичок серед підлітків та молоді;
- формування психологічної культури вихованців, учнів, педагогів, батьків;
- забезпечення індивідуального підходу до кожної дитини на основі її психолого-педагогічного вивчення;
- сприяння повноцінному особистісному й інтелектуальному розвитку дітей на кожному віковому етапі, створення умов для формування у них мотивації до самовиховання і саморозвитку;
- пошук специфічних для кожної дитини шляхів оптимального розвитку її потенційних можливостей у сфері інтересів, здібностей, нахилів;
- розроблення індивідуально орієнтованих програм розвиваючої та психокорекційної роботи з метою максимального сприяння психічному й особистісному розвитку дітей;
- створення й реалізація ефективних методів надання психологічної допомоги й підтримки в екстремальних і критичних ситуаціях;
- консультування з питань психології, її практичного використання в організації навчально-виховного процесу.

Для вирішення поставлених завдань робота психологічного кабінету в системі освіти має відповідати певним психолого-педагогічним вимогам, основними з яких є:

- врахування сучасних психолого-педагогічних і методичних підходів до навчання та виховання, у проведенні групових та індивідуальних (форм роботи з усіма учасниками навчально-виховного процесу);
- відповідність оснащення психологічного кабінету конкретній спеціалізації ДНЗ, ЗНЗ, ПТНЗ, місцевим соціальним умовам тощо;
- відповідність оформлення кабінету єдиним вимогам і принципам форми і змісту, наглядності інформаційного матеріалу тощо;
- необхідність систематично вивчати, переймати і використовувати в роботі психологічного кабінету передові вітчизняні та зарубіжні методи, постійно поновлювати методичні матеріали кабінету, технічні засоби тощо.

Напрямок і зміст діяльності психологічного кабінету здійснюються фахівцями-психологами, які закінчили вищий навчальний заклад за фахом «психологія» або «практична психологія», і визначаються посадовими інструкціями та функціональними обов'язками.

Психологічний кабінет очолює завідувач, який призначається на посаду керівником навчального закладу за погодженням із районним центром практичної психології і соціальної роботи.

Для забезпечення успішної роботи кабінету необхідні творчі контакти з медичними установами, взаєморозуміння, взаємодія та взаємодоповнюваність позицій психолога, педагога, соціального педагога, тісний контакт із батьками або особами, які їх замінюють. Це дозволить визначити стратегію у вирішенні проблем психологічної допомоги, створенні особистісно-орієнтованих програм розвивальної та психокорекційної роботи з дітьми різного віку.

Питання 5. Методичне та матеріально-технічне забезпечення роботи психолога.

Психологічний кабінет можна розглядати як своєрідне поле взаємодії практичного психолога з дітьми різного віку, їхніми батьками й педагогами, у центрі якого зосереджені інтереси дитини. Позиція «дитина насамперед» визначає акценти в роботі кабінету і його психологічне й методичне забезпечення.

Психологічне забезпечення досягається за рахунок участі психолога в розробці довготривалих програм розвитку навчального закладу, здійсненні моніторингу соціально-психологічного клімату в колективах педагогів і класів, реалізації технологій, що зберігають здоров'я в педагогічному колективі, проведенні психолого-педагогічних консиліумів і т. д.

Психологічне забезпечення спрямоване на створення ситуації

найбільшого сприяння дитині:

- грамотна професійна взаємодія психолога з педагогічним колективом установи, на базі якого створюються гуманні взаємини; доброзичлива міжособистісна взаємодія дітей і навколишніх дорослих;
- створення сприятливого для розвитку дітей психологічного клімату й організація продуктивного спілкування з дорослими й однолітками;
- максимальна реалізація в роботі з дітьми психічних можливостей і резервів кожного вікового періоду (сензитивність, «зона найближчого розвитку»);
- розвиток індивідуальних особливостей дітей всередині кожного вікового періоду (інтереси, схильності, здатності).

Методичне забезпечення: вибір методу обстеження – складний етап діагностико–корекційної роботи психолога системи освіти. У роботі психолога значення має не тільки вибір методу дослідження, але й якісна характеристика отриманих даних, що визначатиме хід і результати діагностичної й корекційної роботи.

Методичне забезпечення передбачає наявність необхідного методичного інструментарію для здійснення профілактичної та просвітницької роботи, психодіагностичних процедур, матеріали для проведення психокорекційних програм і необхідний реквізит для різних форм психотерапевтичного впливу (ігротерапії, арт-терапії, музикотерапії тощо).

З усього різноманіття діагностичних методик необхідно вибирати ті, що відповідають цілям і завданням дослідження, а також цілому ряду важливих принципів:

1. Арсенал методик у кабінеті практичного психолога має бути різноспрямованим, охоплювати всі сторони психічного життя людини, у тому числі психічні процеси, властивості, стани, спрямованість особистості, її настановлення, ціннісні орієнтації, інтелектуальний рівень, особливості міжособистісної взаємодії, стресостійкість і поведінкові реакції в напружених ситуаціях тощо.

2. У кабінеті практичного психолога мають бути методики для діагностування дітей раннього віку. Такі методики потребують особливої модифікації, що передбачає глибокий психологічний аналіз і грамотну інтерпретацію комплексу різних показників у їхній динаміці. У дитячій психології необхідно не тільки фіксувати увагу на тому, що може виконати

дитина в цей час, але й прогнозувати, що вона може досягти в найближчому майбутньому, яка її «зона найближчого розвитку». Особливо це важливо при діагностиці відхилень у розвитку, у зв'язку з чим необхідно розробляти окремі діагностичні методики у формі навчального, формуючого експерименту.

3. Мають бути представлені методики як для індивідуального, так і для групового дослідження.

4. Оскільки психологу часто необхідна оперативна інформація, великого значення набувають методики, не пов'язані із громіздкою процедурою обробки, які дозволяють здійснювати експрес-діагностику. Як експрес-методики в умовах психологічного кабінету доцільно використати так звані функціональні проби.

5. Сучасні технології дозволяють оснащувати кабінети практичних психологів комп'ютерними діагностичними методиками, що значно заощаджує час, знижує витрати на підготовку тестового матеріалу і бланків, спрощує процедуру обробки результатів.

Методики, які формують методичну базу кабінету практичного психолога, повинні відповідати певним вимогам:

- мають бути однозначно сформульовані мета, предмет і область застосування методики;
- методики повинні бути перевірені на репрезентативність, валідність і надійність;
- має бути чітко виділена область застосування, мається на увазі особливе соціальне середовище або сфера суспільної практики, контингент випробуваних (стать, вік, освіта, професійний досвід, посада);
- зміст методики має містити чіткий виклад процедури обробки, статистично обґрунтовані методи підрахунку і стандартизації тестових балів;
- бланкові методики мають бути представлені на окремих аркушах, ретельно вивірені орфографічно і граматично;
- методики, що містять малюнки й текстовий матеріал, повинні відрізнятися чітким типографським друком.

Методики, що не відповідають перерахованим вище вимогам не можуть визнаватися професійними психодіагностичним засобами.

Не менш важливим є підбір психологічних засобів для корекційної роботи, у тому числі різноманітний роздатковий матеріал: м'ячі, іграшки, дитячі вироби, м'які кулі-крісла, будівельні трансформери й інші матеріали, які можуть бути використані в ігротерапії або казкотерапії.

Ефективність використання різних психологічних засобів впливу істотно підвищується при їхньому комплексному застосуванні як таких, що

взаємодіють і взаємодоповнюють один одного. Такий підхід важливий і в процесі психологічної діагностики й наступної корекції, і в сеансах психологічної підтримки зняття психоемоційного перенапруження, навчання навичок саморегуляції. До таких засобів можна віднести аудіовізуальні засоби, ігрові матеріали, що застосовуються при ігротерапії, музикотерапії й терапії рухом.

Психолог несе повну відповідальність за реалізацію програм корекції й розвитку. кінцевий результат, а також за методичне забезпечення кабінету.

Питання 6. Документація в роботі практичного психолога.

Документація практичного психолога, соціального педагога ділиться на п'ять категорій:

1. нормативно-правову (закони України, постанови Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, накази, розпорядження, Положення Міністерства освіти і науки України, управлінь (відділів) освіти і науки місцевих державних адміністрацій щодо діяльності психологічної служби системи освіти України);

2. навчально-методичну (підручники, навчально-методичні посібники, збірники методичних рекомендацій, навчальні програми (плани), фахові періодичні видання тощо);

3. довідково-інформаційну (матеріали науково-практичних конференцій, семінарів, нарад, тематичні проспекти (буклети), доповіді, виступи на педрадах, навчально-тематичні плани роботи з учнями (дітьми), педагогічними працівниками, батьками тощо);

4. обліково-статистичну (облік товарно-матеріальних цінностей психологічного кабінету, плани роботи практичного психолога (соціального педагога) на рік (місяць), форми статистичної звітності встановленого зразка тощо.);

5. для службового використання (індивідуальні картки психолого-педагогічного діагностування, журнали індивідуальних консультацій, протоколи корекційно-відновлювальної та розвивальної роботи, матеріали психолого-педагогічних консилиумів, тексти (ключі) тестових методик, опитувальники, анкети, бланки відповідей тощо).

Доступ до документів категорій 4 і 5 регулюється працівниками психологічної служби на підставі пунктів 4.3 - 4.6 Етичного кодексу

психолога, прийнятого на I Установчому з'їзді Товариства психологів України 20 грудня 1990 року та пунктів 4.4, 4.5 Положення про психологічний кабінет дошкільних, загальноосвітніх та інших навчальних закладів (наказ Міністерства освіти і науки України від 19.10.2001 №691). Практичний психолог не має права передавати методичні матеріали особам, які не уповноважені здійснювати психологічну діяльність; не має права розкривати зміст конкретної методики (за винятком доступних роз'яснень правоохоронним і судовим органам).

Перелік обов'язкової документації практичного психолога

Річний план роботи практичного психолога;

Журнал практичного психолога;

Протокол індивідуальної психологічної діагностики;

Протокол індивідуальної психологічної консультації;

Протокол групової психологічної діагностики;

Облік проведення корекційних занять;

Графік роботи практичного психолога;

Питання для самоперевірки та самостійної роботи:

Етичний кодекс психолога України: основні положення.

Порівняльний аналіз етичного кодексу психолога України з етичними кодексами країн ЄС.

Переваги та недоліки етичного кодексу психолога України.

4. Напрямки вдосконалення етичного кодексу
5. Скласти проект майбутнього робочого кабінету

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Н А К А З

N 691 від 19.10.2001

Про затвердження Положення про психологічний кабінет дошкільних, загальноосвітніх та інших навчальних закладів

На виконання наказу Міністерства освіти і науки України та Академії педагогічних наук від 15 серпня 2001 р. N 592/33 (v0592290-01) про забезпечення розвитку психологічної служби в системі освіти України та з метою забезпечення належних умов праці практичним психологам (соціальним педагогам) навчальних закладів

Н А К А З У Ю:

1. Затвердити Положення про психологічний кабінет дошкільних, загальноосвітніх та інших навчальних закладів (додається).

2. Міністру освіти Автономної Республіки Крим, начальникам управлінь освіти і науки обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій зобов'язати керівників дошкільних, загальноосвітніх та інших навчальних закладів системи загальної середньої освіти виділити окремі приміщення для психологічних кабінетів і забезпечити їх відповідним обладнанням та устаткуванням.

3. Контроль за виконанням даного наказу покласти на заступника державного секретаря Науменка Г.Г.

Державний секретар

В.О.Зайчук

Затверджено

Наказ Міносвіти і науки України 19.10.2001 N 691

Положення

про психологічний кабінет дошкільних, загальноосвітніх та інших навчальних закладів системи загальної середньої освіти

1. Загальні положення

1.1. Психологічний кабінет дошкільних, загальноосвітніх та інших навчальних закладів системи загальної середньої освіти (далі - навчальних

закладів) - це спеціально обладнане приміщення для здійснення професійної діяльності практичного психолога (соціального педагога).

1.2. В кабінеті забезпечується своєчасне і систематичне вивчення психофізичного, соціального розвитку дітей та учнів, мотивів їх поведінки і діяльності з урахуванням вікових, інтелектуальних, фізичних, статевих та інших індивідуальних особливостей. Кабінет діє з метою виявлення і створення оптимальних соціально-психологічних умов для розвитку і саморозвитку дітей та учнів, сприяє виконанню освітніх і виховних завдань навчальних закладів.

1.3. Робота в психологічному кабінеті здійснюється відповідно до Положення про психологічну службу системи освіти України, затвердженого наказом Міністерства освіти України від 03.05.1999 р. N 127 (з0922-99) (zareestrovano в Міністерстві юстиції України 30.12.1999 р. за N 922/4215), із змінами і доповненнями, затвердженими наказом Міністерства освіти і науки України від 07.06.2001 р. N 439 ([z0570-01](#)) (zareestrovano в Міністерстві юстиції України 09.07.2001 р. за N 570/5761), у тісному взаємозв'язку з іншими навчальними кабінетами, з використанням технічних засобів, методичного, довідкового та роздаткового матеріалу.

1.4. Навчальний заклад забезпечує організаційні, фінансові та матеріальні умови, необхідні для функціонування психологічного кабінету. Приміщення, обладнання, майно кабінету утримується навчальним закладом на безстроковому користуванні та оперативному управлінні.

1.5. У психологічному кабінеті можуть надаватися користувачам додаткові платні послуги згідно з законодавством України.

1.6. Дане Положення є обов'язковим для навчальних закладів незалежно від форм власності і визначає загальні Вимоги до розташування, обладнання, оформлення психологічного кабінету та ведення документації.

1.7. Діяльність у психологічному кабінеті регламентується законами України, іншими законодавчими актами, нормативно-правовими документами психологічної служби системи освіти України, затвердженими в установленому порядку навчальними програмами і планами, а також цим Положенням.

2. Призначення психологічного кабінету та вимоги до його оформлення

Психологічний кабінет повинен мати два приміщення: робочий кабінет практичного психолога (соціального педагога) та навчальний психологічний кабінет.

2.1. Робочий кабінет практичного психолога (соціального педагога) призначений для проведення індивідуальної психодіагностичної, корекційно-відновлювальної та розвивальної роботи; індивідуальної консультаційної роботи з учнями (дітьми), педагогічними працівниками, батьками, а також для підготовки до занять, тренінгів, виступів; обробки результатів психологічних обстежень та оформлення висновків і рекомендацій.

Робочий кабінет розташовується в зручному для відвідувачів місці. На вхідних дверях закріплюється табличка "Практичний психолог" ("Соціальний педагог"), на видному місці - графік роботи, затверджений керівником навчального закладу.

Під робочий кабінет відводиться кімната площею не менше 12 кв. м.

2.2. Навчальний психологічний кабінет призначений для Проведення занять з дітьми та учнями (навчальні курси, факультативні заняття, психологічні гуртки, практикуми, тренінги); групової діагностичної, розвивальної та психокорекційної роботи з учнями (дітьми), психологічної просвіти педагогічних працівників, батьків; систематичного підвищення рівня психологічної культури всіх учасників навчально-виховного процесу.

Навчальний психологічний кабінет розташовується поруч з робочим кабінетом практичного психолога (соціального Педагога). На вхідних дверях закріплюється табличка з назвою:

"Навчальний психологічний кабінет".

2.3. Оформлення психологічного кабінету повинно відповідати рекомендованим санітарно-гігієнічним, технічним нормам (освітленості, температури, вологості, швидкості руху повітря) та естетичним вимогам.

Психологічний кабінет розташовується в приміщеннях з достатнім природним та штучним освітленням, звуковою ізоляцією, необхідною кількістю розеток. Кімнати повинні забезпечувати психотерапевтичний ефект. Підвищенню комфортності сприяють кімнатні рослини, акваріуми, зображення природи тощо.

Для кращого розсіювання та відбиття світла рекомендується стелю фарбувати у білий колір.

Якщо вікна у приміщенні виходять на сонячний бік, то стіни краще оформляти у прохолодні тони: блакитний, зеленуватий, салатний. Для приміщень з вікнами, орієнтованими на північ, північний захід, північний схід більше підходять кольори теплої гами: жовтуватий, світло-рожевий, пісковий.

Підлога, незалежно від матеріалу, з якого вона зроблена, повинна мати темніший колір, ніж стіни.

Приміщення слід оформляти з урахуванням вимог сучасного дизайну. При оформленні психологічного кабінету рекомендується створення кольоро-світлової композиції з урахуванням психофізіологічного ефекту кольорів.

3. Матеріально-технічне оснащення

3.1. Робочий кабінет практичного психолога (соціального педагога) рекомендується укомплектувати:

меблями: письмовий та журнальний стіл, стільці, 2-3 крісла, шафи секційні для зберігання книг, навчально-методичних матеріалів, довідково-інформаційної документації, архіву тощо;

сейфом для зберігання обліково-статистичної документації та документації для службового використання, аудіо-відео касет, дискет тощо;

килимами для підлоги та пілососом для їх чищення;

оргтехнікою: комп'ютером, принтером, ліцензованим програмним забезпеченням, сканером, ксероксом, телевізором, диктофоном, аудіовідеотехнікою з достатньою кількістю касет, діагностичними засобами, проекційною апаратурою та пристроями для її використання (екран, зашторювання, пульт дистанційного управління та ін.), кольорово-освітлювальною системою, освіжувачем та іонізатором повітря, засобами зв'язку тощо;

канцелярськими приладдями: папером (білим та кольоровим) форматом А4, блокнотом А3, фліп-чартом, маркерами, фломастерами, матеріалами для творчих занять (клей, пластилін, фарби, іграшки, ляльки та ін.) тощо.

3.2. Обладнання навчального психологічного кабінету. Робочі місця учнів (дітей) і практичного психолога (соціального педагога) обладнуються відповідно до вимог наукової організації праці, ергономіки, з дотриманням правил техніки безпеки. Вони обладнуються з урахуванням специфіки діяльності кабінету;

психо-діагностична робота, викладання навчальних курсів, психологічна просвіта учасників навчально-виховного процесу. Робочі місця учнів (дітей) - столи, які зручно переміщувати по кабінету. З шаф найбільш зручними є секції, що мають пересувні полиці і напівполиці;

психологічні тренінги, практикуми, розвантаження, психотерапія. Приміщення устатковується 10-15 м'якими кріслами з високими

підголовниками і вмонтованими в них гніздами для підключення індивідуальних навушників, килимом для підлоги, природно-декоративними елементами (рослини, акваріуми, фонтани) тощо.

Навчальний психологічний кабінет багатoproфільного використання може обладнуватись і іншим устаткуванням, виходячи із специфіки діяльності та функціонального призначення.

3.3. Психологічний кабінет оснащується комплектами підручників по класам (групам), навчально-методичних посібників, методичних рекомендацій, затверджених навчальних програм, фахових періодичних видань (журнали "Практична психологія та соціальна робота", "Журнал для батьків", "Обдарована дитина" та ін.), тестових методик, бланків, допоміжних матеріалів.

3.4. Облік товарно-матеріальних цінностей психологічного кабінету навчальних закладів здійснюється в установленому порядку.

4. Матеріали та документація кабінету

Матеріали та документація психологічного кабінету розділяється за категоріями:

1. Нормативно-правова.
2. Навчально-методична.
3. Довідково-інформаційна.
4. Обліково-статистична.
5. Для службового використання.

4.1. До нормативно-правових документів належать: закони України, постанови Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, накази, розпорядження. Положення Міністерства освіти і науки України, управлінь (відділів) освіти і науки місцевих державних адміністрацій щодо діяльності психологічної служби системи освіти України.

4.2. До навчально-методичних матеріалів належать: підручники, навчально-методичні посібники, збірники методичних рекомендацій, навчальні програми (плани), фахові періодичні видання тощо.

4.3. До довідково-інформаційних матеріалів належать: матеріали науково-практичних конференцій, семінарів, нарад, тематичні проспекти (буклети), доповіді, виступи на педрадах, навчально-тематичні плани роботи з учнями (дітьми), педагогічними працівниками, батьками тощо.

4.4. До обліково-статистичних документів належать: облік товарно-матеріальних цінностей психологічного кабінету, плани роботи

практичного психолога (соціального педагога) на рік (місяць), форми статистичної звітності встановленого зразка тощо.

4.5. До матеріалів для службового використання належать:

індивідуальні картки психолого-педагогічного діагностування, журнали індивідуальних консультацій, протоколи корекційно-відновлювальної та розвивальної роботи, матеріали психолого-педагогічних консилиумів, тексти (ключі) тестових методик, опитувальники, анкети, бланки відповідей тощо.

Доступ до обліково-статистичних документів та документів для службового використання регулюється завідуючим психологічним кабінетом відповідно до положень Етичного кодексу психолога (за винятком офіційних звернень правоохоронних і судових органів).

Крім того, в психологічному кабінеті має бути наступна інформація: список телефонів (адреси) місцевих спеціалізованих центрів, служб, консультацій медико-психологічного профілю;

телефони (адреси) районного (міського), обласного центрів практичної психології і соціальної роботи (методистів-психологів).

5. Завідування психологічним кабінетом

5.1. Завідування психологічним кабінетом покладається керівником навчального закладу на практичного психолога (соціального педагога).

5.2. Завідуючий кабінетом несе відповідальність за зміст роботи психологічного кабінету, планування діяльності та ведення документації, зберігання та правильне використання обладнання та інших матеріальних цінностей.

5.3. До обов'язків завідуючого психологічним кабінетом входить: систематичне поповнення та удосконалення навчально-матеріальної бази кабінету, забезпечення роботи технічних засобів, дотримання правил санітарії та гігієни, протипожежної безпеки і поводження з електричними приладами.

5.4. За завідування психологічним кабінетом здійснюється доплата згідно з законодавством України.

"Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України", N 1/2002

Лекція 5.

ОСНОВНІ ВИДИ ТА ФОРМИ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ ОСВІТИ

План

1. Моніторинг умов та особливості розвитку особистості учнів.
2. Психологічні та міжособистісні стосунки в класі.
3. Діагностика та корекція психологічних девіацій.
4. Робота з батьками учнів.
5. Психологічна просвіта.
6. Психологічна профілактика.
7. Психолого-педагогічний консиліум.
8. Психолого-медико-педагогічні консультації (ПМПК)

Ключові поняття: моніторинг, позиції школяра в колективі, затримка психічного розвитку, девіації, консультування батьків, адаптованість до школи. психологічна просвіта, психологічна профілактика, психолого-педагогічний консиліум, психологічна консультація, соціально-психологічний тренінг.

Література:

1. Легка Л.М., Семенч Л.Г. Організація діяльності психологічних служб: Навчальний посібник. Львів : «Новий Світ. 2018. 372 с.
1. Научитель О. Д. Організація психологічної служби: методологічні та психолого-педагогічні аспекти: підручник. Частина 1. Х.: Вид. група «Основа», 2016. 128 с.
2. Научитель О. Д. Організація психологічної служби: методологічні та психолого-педагогічні аспекти: підручник. Частина 2 О. Х.: Вид. група «Основа», 2016. 144 с.
3. Організація психологічної служби школи / уклад. Л. В. Туріщева. Харків : Основа, 2012. 111 с.
4. Основи психологічної допомоги: теорія та практика психоконсультування: навч. посіб. / В. Г. Панок, Я. В. Чаплак, Я.Ф. Андреева; за заг. ред. В. Г. Панка, І. М. Зварича. Чернівці : «Рута», 2019. 383 с.
5. Психологічна служба : Підруч. / [В.Г.Панок (наук. ред.), А.Г.Обухівська, В.Д.Острова та ін.]. Київ : Ніка-Центр, 2016. 362 с.

Питання 1. Моніторинг умов та особливості розвитку особистості учнів.

Під моніторингом ми розуміємо *регулярне спостереження за показниками розвитку особистості та його умовами з метою запобігання відхилення від норм*. Оскільки розвиток особистості відбувається внаслідок соціалізації індивіда, при розробці основних принципів моніторингу слід урахувати те, що в дитинстві домінують *соціальна ситуація розвитку та провідна діяльність*. У зрілому ж віці домінують особистісні новоутворення (світогляд, воля, життєва активність). Відповідно мають мінятися й акценти моніторингу – з умов розвитку на якості та новоутворення особистості.

Розвиток психіки індивіда – це її послідовні, переважно прогресуючі, в цілому незворотні кількісні та якісні зміни. Не зупиняючись докладно на цьому питанні, наразі зауважимо, що розвиток психіки відбувається нерівномірно: в ньому чергуються фази прискорення й уповільнення. Крім того, різні психічні функції поведуть себе асинхронно: в той час як розвиток одних прискорюється, розвиток інших уповільнюється. Ці особливості також необхідно враховувати при проведенні моніторинг

Моніторинг розвитку особистості учня та його умов має базуватися на вікових нормах, які тісно пов'язані з періодами психічного розвитку дитини. Вони визначаються за критеріями, які включають характерні для кожного періоду соціальну ситуацію розвитку, передусім зміст і форми навчання й виховання, провідну діяльність в її співвідношенні з іншими видами діяльності та відповідний їй рівень розвитку свідомості й самосвідомості особистості.

Оскільки основна мета моніторингу – спостереження за відповідністю психічного розвитку його віковим нормам, а в якості системоутворюючого фактора ми взяли рівень соціального розвитку, те моніторинг розвитку особистості учня доцільно розпочинати з визначення *готовності дитини до навчання в школі*. Психологічна готовність дитини до навчання – це комплексна характеристика, в якій розкриваються рівні розвитку тих якостей, що найбільш сприяють нормальному входженню в шкільне життя і формуванню навчальної діяльності

Моніторинг молодших школярів проводиться за критеріями:

- адаптованість до школи (потрібно знати чинники, ознаки та методи подолання шкільної дезадаптації);
- рівень розвитку пізнавальної (увага, пам'ять, мислення) та емоційної сфери особистості (здатності розуміти свої почуття та почуття оточуючих);
- сформованість вольових рис характеру (наполегливість, самостійність);
- знання норм, правил поведінки, їх усвідомлення та виконання.

Важливою частиною такого моніторингу є виявлення дітей із затримками психічного розвитку (ЗПР), мінімальними мозковими дисфункціями та іншими формами порушень психічного розвитку. Потрібно знати діагностичні критерії цих порушень, чинники їх виникнення, шляхи надання психологічної допомоги. На практиці проблема виявлення таких дітей може постати ще в період відвідування дитиною дитячого садочку. Потрібно знати загальні принципи побудови патопсихологічного та нейропсихологічного обстеження дитини та особливості його проведення для дітей різного віку (потрібно знати та вміти користуватися методиками).

При проведенні моніторингу розвитку нормальних дітей молодшого шкільного віку необхідно виходити з того, що у цьому віці розвиваються здатність до саморегуляції поведінки та діяльності, а також уміння будувати свої стосунки з оточуючими. Тому в якості основних показників моніторингу слід брати соціально-психологічну адаптованість, здатність усвідомлювати свої почуття та розуміти їх виявлення в інших людей, а також вольові риси характеру (самостійність, упевненість у своїх силах, витримка, наполегливість). У цьому віці діти засвоюють і основні норми та правила поведінки в школі. Отже, знання цих норм і правил, їх усвідомлення та виконання є також показником соціального розвитку дітей.

У старшому шкільному віці основним психологічним новоутворенням є готовність до особистісного та професійного самовизначення. В основу моніторингу рівня соціального розвитку учнів цього віку поклали ціннісні орієнтації, готовність до професійного самовизначення та вміння визначати перспективи свого розвитку.

Питання 2. Психологічні та міжособистісні стосунки в класі.

Поведінка підлітків за своєю суттю є колективно-груповою. Це специфічний тип міжособистісних стосунків, де відносини будуються на

рівних, і свій статус у групі треба заслужити й відстояти. Саме в групі однолітків виробляються вміння співвідносити свої інтереси з інтересами інших, підкорятися колективній відповідальності та разом із тим уміти постояти за себе, за свої погляди і права. Крім того, група однолітків є одним із факторів, що зумовлюють активність особистості підлітка. Доведено, що соціальна активність підлітків може формуватися за двома основними напрямками: по шляху інтеграції особистості з групою, засвоєння індивідуальних норм, цінностей та ролей, що склалися в ній, або по шляху протистояння особистості групі, протидії груповому тискові.

Відносини в групі психологи визначають через певні поняття. Це, зокрема, відповідальність, колективізм, згуртованість, контактність, відкритість, організованість, інформованість та ін. У колективі всі ці показники набувають найвищого свого значення.

Отже, для того, щоб краще зрозуміти внутрішній світ та проблеми підлітка, необхідно вивчити його в групі однолітків. У школі такою групою є клас, в якому навчається дитина.

Офіційне становище людини в системі відносин називається *позицією*. Від позиції, яку займає людина в групі, залежить ступінь її потенційного впливу на вчинки інших членів групи. Неофіційною соціально-психологічною характеристикою становища людини в системі міжгрупових відносин є *статус*. Він указує на ступінь дійсного авторитету і впливу підлітка на клас. Під час корекції становища особистості у структурі взаємин групи необхідно насамперед намагатися вплинути саме на статус дитини.

Різні члени групи мають неоднаковий вплив на її розвиток і функціонування. Це залежить від тієї *соціальної ролі*, яку має та чи інша особа. Саме підлітковий вік є сензитивним для активного пошуку себе в різних ролях. Експериментування з соціальними ролями допомагає знайти свій шлях у житті за власним сценарієм, шляхом переосмислення норм суспільства. Узявши на себе певну роль, людина починає діяти згідно з очікуваннями щодо неї оточуючих і незабаром звикає до цієї ролі. Прийняття на себе ролі багато в чому визначає оцінку людини іншими. Це в свою чергу впливає на самосприйняття й самооцінку. Відтак психологові необхідно вчасно коригувати невдалий вибір (чи нав'язування) тієї чи іншої ролі, намагатися якомога розширити рольовий діапазон кожної дитини.

Таким чином, *ставлення однокласників до підлітка, ставлення підлітка до однокласників та задоволеність цими юасемовідносинами і визначають, місце учня у структурі класу.*

З часом, безперечно, розвиваються як особистість, так і група, до якої вона належить. Етапи їхнього розвитку можуть є збігатися: як правило, розвиток групи і міжособистісних стосунків у ній проходить швидше, ніж суттєві зміни в особистості. Тому місце підлітка у структурі взаємин групи розглядають з урахуванням *сталості чи мінливості ті та особливостей розвитку даного класу.*

Відчуття цілісності й сталості себе та іншої людини важлива умова внутрішнього благополуччя і встановлення нормальних стосунків з оточуючими. Формування цього відчуття багато в чому залежить від особливостей умов розвитку в підлітковому віці. Якщо зовнішнє і внутрішнє життя підлітка характеризувалося напругою, протиріччями, конфліктами, то сталість психологічних особливостей характеру виявляється досить пізно – десь у віці від 20 до 40 років. Тому налагодження міжособистісних стосунків підлітка може вплинути на його подальший розвиток і життя взагалі. Але це залежить не лише від підлітка, а й від особливостей групи, до якої він належить. Доведено, що чим вищий рівень розвитку групи, тим кращі умови вона створює для виявлення позитивного і для гальмування негативного в особистості.

Вплив із боку групи виявляється у формі емоційного і морального настрою, самопочуття, що домінує в людини під час тривалого перебування в ній. *Самопочуття в групі визначає її соціально-психологічний клімат.* Соціально-психологічний клімат – це якісний бік міжособистісних стосунків, що проявляється у вигляді сукупності психологічних умов, які сприяють чи гальмують продуктивну спільну діяльність і всебічний розвиток особистості в групі. Взаємні симпатії й антипатії, інтенсивність та емоційна забарвленість міжособистісних стосунків по-різному впливають на ефективність групової роботи. При досить простих завданнях, які стали вже звичними і не потребують від членів групи значних спільних зусиль, не викликають

емоційної напруга, особистісні стосунки суттєво не впливають на результати групової роботи. Незвичну роботу, яка вимагає скоординованих великих спільних зусиль, краще виконують найбільш розвинуті в соціально-психологічному плані групи.

Показником негативного соціально-психологічного клімату є наявність міжособистісних внутрігрупових конфліктів та протиріч. Основні їх види такі (за Р. Немовим): *конфлікт безвиході; односторонній (позитивний або негативний) конфлікт непевності; односторонній або двосторонній конфлікт потягу боязливості*. При конфлікті безвиході стосунки протилежні за знаком, тому люди перебувають у стані несумісності. Конфлікт непевності полягає в тому, що один з учасник взаємодії не виявляє однозначного позитивного чи негативного ставлення до іншого. Конфлікт потягу-боязливості виникає при амбівалентному (двоїстому) почутті одного чи обох учасників взаємодії.

Існує декілька шляхів зняття упередженого ставлення у групових стосунках:

- створення ситуацій, у яких люди сприйматимуть одне одного як рівні за статусом. Це можна зробити, наприклад, за допомогою рольових ігор типу психогімнастики або соціально-психологічного тренінгу;
- розвиток у кожної особи в групі здатності адекватно сприймати та оцінювати людей, умінь і навичок міжособистісного спілкування;
- стимулювання безпосередніх міжособистісних контактів підлітків, які відчують взаємну недовіру;
- збагачення індивідуального досвіду упередженої людини шляхом його спостереження за стосунками референтних для нього осіб і тих, до кого він відчуває почуття упередженості.

З усього сказаного перед шкільним психологом постають такі завдання:

- *діагностувати рівень розвитку класу, соціально-психологічного клімату в ньому;*
- *запобігати складанню негативного соціально-психологічного клімату і виникненню конфліктів у класі;*
- *допомагати підліткові зайняти належне місце у структурі взаємин класу.*

Питання 3. Діагностика та корекція психологічних девіацій.

Під девіаціями (відхиленнями) у поведінці особистості ми розуміємо такі дії, які не відповідають нормам, прийнятим у суспільстві, зокрема моральним,

правовим, дисциплінарним, побутовим тощо. У відповідності з цим виділяють поведінку, що відхиляється від моральних (аморальну), правових (протиправну), медичних (поведінка хворої людини) та інших норм.

Діагностика та корекція відхилень у поведінці – це майже завжди розв'язання питання про їхні причини. Причинно-наслідкові зв'язки при цьому можуть бути багатомірними та неоднозначними. Так, за порушенням учнем дисципліни на уроці можуть стояти неуважність, підвищена психомоторна збудливість, відсутність інтересу до предмета, вороже ставлення до вчителя і т. ін.

Близько 25 % відхилень у поведінці неповнолітніх обумовлені так званими *пограничними* (тобто такими, що лежать на межі між нормою та патологією) *нервово-психічними розладами*, до яких можна віднести невротичні та неврозоподібні реакції, аномалії характеру, зокрема акцентуації та ін.

Окрему категорію складають учні з порушеннями в пізнавальній сфері. До неї насамперед належать розумово відсталі діти. Такі діти мають навчатися виключно у спеціальних закладах. У звичайній школі наявність такої дитини може бути лише винятком – наслідком недогляду батьків та педагогів. У таких випадках педагог після консультації з дефектологом повинен направляти дитину на медично-педагогічну комісію для визначення її дефекту та подальшої долі. В звичайній школі мова може йти про невстигаючих дітей, а також про дітей з низьким рівнем інтелектуального розвитку. Робота з першою групою має розпочинатися з визначення причин їхнього невстигання та розробки програми його подолання. При цьому можна використовувати досвід класів диференційованого навчання.

Дуже часто простежується зв'язок між різними видами девіантної поведінки та неповноцінністю центральної нервової системи підлітків (частіше це наслідок пологових травм, перенесених у дитинстві тяжких хвороб тощо). У таких підлітків порушені розумова активність, емоційна сфера, темпи статевого дозрівання. На відхилення поведінки справляють вплив акцентуації

характеру та психопатії, а також соціальні чинники: несприятливе оточення, неадекватні умови навчання тощо. Такі порушення можуть мати патологічний або непатологічний характер. Основним диференційно-діагностичним критерієм тут є логічність, психологічна зрозумілість, пояснюваність дивних на перший погляд учинків (у непатологічних випадках) і, навпаки, їхня алогічність, незрозумілість ні з позиції внутрішнього світу самого підлітка, ані його оточення (патологічний рівень). Звичайно, є й перехідні психологічні стани – між характерологічними та патохарактерологічними реакціями.

Слід зазначити, що основні прояви відхилень у поведінці неповнолітніх пов'язані саме з *формуванням афективної сфери*. Більша актуальність проблеми важковиховуваності щодо хлопців пояснюється тим, що сфера афектів та інстинктів у них функціонує більш напружено. Через те хлопці менш конформні, важче підкоряються загальноприйнятим вимогам, у несприятливому середовищі в них легше виникає та важче коригується негативне ставлення до школи.

Психологічні девіації також тісно пов'язані з *педагогічною занедбаністю*, у походженні якої (крім зниження рівня розвитку психічних процесів – уваги, пам'яті та мислення) велике значення має дефіцитарність установок особистості, насамперед примітивність сфери потреб та мотивів. Кожному варіантові порушення поведінки відповідає свій тип асинхронії психічного розвитку.

Дослідження показують, що для у спільної роботи з неповнолітніми, що мають відхилення у поведінці, необхідні:

- *знання причин девіації та особливостей її перебігу;*
- *знання цілей та завдань роботи саме з цією категорією дітей;*
- *уміння проводити психологічно-педагогічну діагностику особистості учнів з девіантною поведінкою;*
- *уміння добирати адекватні методи перевиховання;*
- *уміння використовувати ці методи та контролювати дію;*
- *уміння працювати з нестандартними (дітьми в нестандартних ситуаціях, тобто працювати творчо*

Питання 4. Робота з батьками учнів.

Спілкування психолога з батьками школярів, як правило, має епізодичний характер. Але воно є складовою виховних умов, в яких перебуває дитина, і необхідне для надання своєчасної психологічної допомоги учасникам виховного процесу. В період шкільного дитинства сім'я суттєво впливає на психічний та соціальний розвиток учня.

Найбільш поширеним видом роботи шкільного психолога в цьому напрямі є консультування батьків. Воно може бути організоване по-різному залежно від місцевих умов, рівня кваліфікації спеціаліста, його планів, наявності споріднених служб (юридична, медична, педагогічна, сексологічна, сімейна консультації тощо).

Головним завданням сімейного консультування є *максимальне сприяння батькам у вихованні дитини*. Це передбачає передусім оптимізацію батьківських, подружніх та родинних взаємин, допомогу батькам у кращому розумінні вікових психічних змін дитини, мотивів учинків оточуючих, установок та ціннісних орієнтацій одне одного. Психолог має налаштовувати батьків на спільне з дитиною розв'язання проблем особистісного розвитку та співжиття, на спільне з учителем і дитиною подолання труднощів навчання, шкільних та міжособистісних конфліктів.

Психологічний смисл консультування полягає у допомозі батькам самотійно вирішувати проблеми спілкування з дітьми та накопичувати досвід вирішення подібних проблем. Важливою психологічною умовою ефективності консультування є активізація внутрішніх потенцій батьків, їхньої потреби у розумінні дитини, бажання допомогти собі, своїй сім'ї, дитині у налагодженні оптимальних тільки для даної сім'ї стосунків притаманними їй засобами.

Консультація частіше відбувається у формі *індивідуальної бесіди*. На її успішність впливає багато факторів, серед яких першим є *позитивне ставлення батьків до діяльності психолога*.

Формування такого ставлення починається задовго до зустрічі з психологом. Воно складається з власного уявлення дорослого о роботі психолога, відгуків знайомих батьків, учителів та учнів про роботу психолога, вражень від громадської активності, поведінки, зовнішнього вигляду спеціаліста. Другим фактором є *форма запрошення до співбесіди*.

Досвід консультування батьків дітей підліткового віку свідчить про наявність проблем, на які слід звертати особливу увагу:

- особистісні проблеми батьків, які суттєво впливають на виховання підлітків та порозуміння з ними;
- несприймання підлітком особистості батька або матері, інших вихователів;

- нерозуміння підлітком вимог батьків; відсутність сприйняття особистісного світу батьків; моральна "глухота" підлітка;
- **схильність підлітка до задоволення власних потреб – навіть за рахунок потреб батьків.**

Таким чином, робота шкільного психолога зі сприяння бат кам у вихованні дитини оформлюється у певну технологію, яка передбачає насамперед усебічне вивчення дитини, спілкування з усіма учасниками виховного процесу, надання рекомендацій батькам та, в разі необхідності, подальшу роботу з ними з метою коригування родинних взаємин.

Питання 5. Психологічна просвіта.

Одним із найважливіших напрямків діяльності психологічної служби у нашій країні є просвітницька робота серед населення.

Нагальна необхідність такої роботи зумовлена тим, що домінуючий в нас протягом десятиліть ідеологічний підхід до пояснення і розв'язання соціальних проблем значною мірою стримував розвиток і поширення психологічного знання взагалі і такої важливої його галузі, як психологічна допомога людині зокрема. Якщо на Заході ця галузь давно освоєна суспільством, то для нашого широкого загалу самі поняття «психолог», «психологічна служба», «психологічна допомога» мало зрозумілі. Найчастіше психолог уявляється як «людина у білому халаті», але насправді психолог – зовсім не лікар, і психологічна допомога суттєво відрізняється від медичної. Отже, просвітницька робота необхідна передусім для того, щоб люди поступово усвідомлювали цілі, завдання і можливості психологічної служби, дізнавались, які проблеми вони можуть розв'язати за допомогою психолога чи соціального працівника, уявляли, до якої саме психологічної служби їм слід звернутися.

Наступним важливим завданням просвітницької роботи є підвищення психологічної компетентності людей (шляхом як масового навчання, так і індивідуальної роботи) з метою розширення їхніх можливостей самостійно розв'язувати проблеми й конфлікти, що виникають в особистому житті та професійній діяльності.

Ще одним невідкладним завданням просвітницької роботи є підвищення психологічної культури суспільства в цілому, оскільки розв'язання багатьох соціальних проблем, що постають перед усім суспільством (таких як наслідки Чорнобильської катастрофи, міжнаціональні й міжконфесійні конфлікти, феномен «Білого братства» тощо), неможливе без знання і врахування психологічних чинників.

Нарешті, психологічних знань потребують державні діячі, політики, керівники всіх рангів. Чіткі уявлення про психологію людини і суспільства, про зміни у свідомості людей на кожному з етапів нашого розвитку допоможуть їм вести плідний діалог з населенням, віднаходити адекватні методи управління, що особливо актуально в умовах кризового суспільства.

Про просвітницьку роботу психологічної служби можна говорити у широкому і вузькому значеннях. Широке полягає в тому, що будь-яка діяльність служби (діагностика й моніторинг умов та рівнів розвитку особистості, консультативно-методична допомога, корекційна чи психотерапевтична робота, реабілітаційні заходи тощо) спрямована на психологічну просвіту людей, оскільки певною мірою знайомить їх з особливостями роботи психологів, можливостями психології, її методами тощо. Вузьке ж значення просвітницької роботи проявляється у цілеспрямованих діях психологів, пов'язаних із поширенням психологічних знань. Типовими формами такої роботи є виступи по радіо, ТБ, лекції, „круглі столи”, семінари, виставки літератури, індивідуальні та групові консультації тощо. Важливими умовами ефективності цих заходів є доступність викладу матеріалу, а також орієнтація на актуальні й усвідомлені конкретні проблеми, що цікавлять аудиторію. Наприклад, просвітницька робота психологів в районах, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, повинна включати конкретну інформацію про психологічні наслідки аварії, можливості психологічної реабілітації дітей та дорослих, про місцезнаходження тих чи інших центрів психологічної допомоги постраждалим тощо.

Загальні завдання та форми здійснення просвітницької роботи доповнюються, уточнюються і конкретизуються у кожному з напрямів психологічної служби залежно від його конкретних функцій.

Шкільна ПС дбає про психологічну просвіту педагогів, учнів, батьків. Конкретно шкільний психолог повинен:

- знайомити вчителів та батьків з основами дитячої, педагогічної та соціальної психології, а учнів – з основами самовиховання;
- популяризувати і роз'яснювати результати найновіших психологічних досліджень;
- формувати потребу в психологічних знаннях, бажання використовувати їх у роботі з дитиною або в інтересах власного розвитку.

Зважаючи на те, що серйозною проблемою сучасної школи є проблема відхилень у психофізичному розвитку й поведінці дітей, до вказаних завдань слід додати такі:

- проведення просвітницької роботи серед педагогів і батьків (особливо у початкових класах) щодо причин, проявів і корекції аномалій психофізичного розвитку дітей, здійснення заходів, спрямованих на соціально-трудову адаптацію таких дітей;
- просвіта педагогів і батьків щодо причин появи важковиховуваних підлітків і особливостей психологічно-педагогічної роботи з ними.

Типовими формами просвітницької роботи шкільного психолога є виступи на батьківських зборах, педрадах, лекції, семінари, бесіди й консультації для вчителів, батьків, учнів. Шкільний психолог організовує також зустрічі у школі з юристами, дефектологами та іншими фахівцями.

Просвітницька діяльність ПС у вищих навчальних закладах охоплює адміністрацію цих закладів, викладачів, студентів і полягає у розкритті можливостей психології в удосконаленні навчально-виховного процесу. Завданнями психологів, які проводять таку роботу, є:

- поширення психологічних знань, необхідних для навчальної, наукової та педагогічної діяльності;
- систематизація і популяризація нової психологічної літератури;
- забезпечення інтересу до психологічних знань та формування у спеціалістів і студентів потреби в їх використанні у професійній діяльності.

Зручними формами пропаганди психологічних знань тут убачаються лекції та психолого-методичні семінари для адміністрації та викладачів, виступи у внутрішній пресі, лекції, бесіди й консультації для студентів, методичні листи та рекомендації для викладачів і студентів тощо.

Питання 6. Психологічна профілактика.

Із власне просвітницькою функцією психологічної служби найчастішим чином пов'язана її профілактична функція. Можна навіть сказати, що соціально-психологічна профілактика – це одне із найважливіших завдань просвітницької роботи. Однак в межах психологічної просвіти профілактика здійснюється, так би мовити, побічно, стихійно – тоді як вона передбачає спеціальну мету. Виходячи з останнього вбачається доцільним її окремий розгляд.

Соціально-психологічна профілактика являє собою систему заходів, спрямованих на охорону психічного здоров'я; попередження неблагополуччя у розвитку людини, групи, суспільства; створення психологічних умов, сприятливих для цього розвитку. Із наведеного визначення зрозуміло, що така профілактика починається тоді, коли ще немає особливих складнощів у поведінці дитини, житті людини чи групи. Разом із тим психологи на основі

проведення моніторингу особливостей та умов індивідуального розвитку особистості, соціально-психологічних змін у житті суспільства прогнозують можливість появи тих чи інших ускладнень і проводять попереджувальну роботу. Отже, психопрофілактична робота є тим аспектом діяльності ПС, який спрямований не стільки на розв'язання сьогоденних проблем, скільки на перспективу.

Найважливішими напрямками психопрофілактичної роботи психологічної служби у наших умовах є:

- профілактика стресових і постстресових станів, пов'язаних із природними та технічними катастрофами;
- попередження виникнення надмірної психологічної напруги в суспільстві, що переживає кризові явища;
- психологічна підтримка найбільш вразливих верств населення (інваліди, пенсіонери, безробітні);
- робота з попередження розпаду сімей, сімейних дисгармоній, відхилень у психічному розвитку дітей, пов'язаних з сімейними проблемами;
- профілактика порушень у психічному та особистісному розвитку вихованців дитячих садків та будинків, учнів шкіл та інтернатів;
- профілактика девіантної поведінки молоді.

Указані напрями забезпечуються роботою усієї сукупності підрозділів загальнонаціональної психологічної служби, хоча очевидна переважна роль, наприклад, шкільної психологічної служби – в заходах стосовно учнів шкіл та інтернатів, служби сім'ї – у профілактичній роботі з сім'єю, служби профорієнтації та працевлаштування – у роботі з безробітними.

У процесі психопрофілактичної роботи шкільний психолог здійснює такі заходи:

а) вивчає інтелектуальні, особистісні та емоційно-вольові особливості учнів, їх інтереси, нахили щодо запитів учителів і адміністрації школи;

б) беруть участь у прийомі дітей до 1 класу, діагностують їхню психологічну готовність до навчання в школі; ця робота направлена на найбільш ранній вияв можливих відхилень у психічному розвитку та їх корекцію;

в) пропонує батькам методи занять з дітьми для ліквідації пробілів у підготовці до навчання;

г) разом з учителями намічає програму індивідуальної роботи з дітьми для покращення їх адаптації до школи, забезпечення всебічного розвитку в процесі навчання;

г) проводить психологічне обстеження дітей при переході їх із початкової школи до неповної середньої, із неповної середньої – до середньої загальноосвітньої;

д) разом з учителями, батьками, майстрами намічає програму індивідуальної роботи з учнями, з урахуванням їх індивідуальних особливостей особистості. У психопрофілактиці виділяють три рівні:

Психопрофілактика – це спеціальний вид діяльності дитячого психолога, направлений на збереження, зміцнення і розвиток психологічного здоров'я дітей на всіх етапах дошкільного і шкільного дитинства.

Психологічна профілактика передбачає:

1) відповідальність за дотриманням у дитячому освітньому закладі (дитячий садок, інтернат, дитячий будинок, школа, ліцей, коледж, професійне училище тощо) психологічних умов, необхідних для повноцінного психічного розвитку і формування особистості дитини на кожному віковому етапі;

2) своєчасне виявлення таких особливостей дитини, які можуть привести до певних ускладнень, відхилень та її інтелектуального й емоційного розвитку, у її поведінці й відношеннях;

3) попереджає можливі ускладнення у зв'язку з переходом дітей на наступний віковий ступінь.

Отже, мова йде про психологічну профілактику в тих випадках, коли психолог на основі своїх знань і досвіду проводить роботу щодо *попередження* можливого неблагополуччя в психічному й особистісному розвитку дітей, щодо створення психологічних умов, максимально благоприємних для цього розвитку. Психопрофілактична робота може проводитися як з окремими дітьми або групами дітей, класами, віковими паралелями, так і з вихователями, учителями, батьками, іншими дорослими, які впливають на світовідчуття і розвиток дитини.

Питання 7. Психолого-педагогічний консіліум.

Психолого-педагогічний консіліум – колективний метод вивчення учнів, невелике за чисельністю зібрання людей, які відповідають за успішне навчання і розвиток дитини в школі.

Консіліум дозволяє об'єднати зусилля педагогів, психологів та інших суб'єктів навчально-виховного процесу, які зацікавлені в успішному навчанні і повноцінному розвитку дітей і підлітків, намітити цілісну програму індивідуального супроводу і адекватно розподілити обов'язки і відповідальність за її реалізацію

Мета психолого-педагогічного консилиуму – об'єднання зусиль педагогічного колективу школи, спрямованих на подолання серйозних труднощів у розвитку особистості дитини, проблем в навчанні і вихованні. Психолого-педагогічний консилиум допомагає уникнути суб'єктивної оцінки, навішування ярликів. Підсумком психологічного консилиуму може стати розробка спільної програми дій, спрямованої на усунення виявлених проблем і недоліків та пошук необхідних ресурсів. Також в процесі психолого-педагогічного консилиуму учням може бути надана допомога в побудові індивідуальної освітньої та професійної траєкторії.

Психолог в процесі психолого-педагогічного консилиуму може допомогти вчителям з різних сторін побачити проблему учня, прояснити різні аспекти проблеми мотивації, самооцінки, емоційної сфери, побудови міжособистісних відносин, а також допомогти побудувати позитивну, оптимістичну гіпотезу щодо подальшого розвитку дитини (підлітка) і визначити етапи корекційно-розвиваючої роботи.

На I етапі психолог визначає психологічний зміст проблеми, яка виноситься на обговорення психолого-педагогічного консилиуму, складає відповідну програму майбутньої роботи, визначає засоби вивчення, підбирає необхідний матеріал.

На II етапі психолог приступає до вивчення психологічних характеристик вирішуваної психологічної проблеми.

На III етапі отримані результати обстеження учня систематизуються, аналізуються, узагальнюються, переводяться на мову педагогічної практики, робляться висновки.

На IV етапі проводиться консилиум, на якому психолог виступає у якості одного з організаторів і активних учасників консилиуму, його дані є одними з найбільш вагомих у плані наукової обґрунтованості.

На V етапі психолог бере активну участь у складанні висновків, рекомендацій, колекційної програми в інших програмних матеріалах консилиуму, що визначають стратегію і тактику педагогічної роботи з учнем.

Форми проведення психолого-педагогічного консилиуму:

а) проводиться у вигляді засідання, на якому обговорюються результати сумісного конкретного дослідження за визначеною раніше проблемою з метою встановлення діагнозу і методів подальшої роботи. Для цього

визначаються особливості особистості учня, його відношення з колективом, методи педагогічного впливу. Необхідно виявити педагогічну пильність, науковий стиль мислення, діалектичність у розумінні досліджуваних психологічних особливостей;

б) проводиться у вигляді конкретних бесід з обговоренням програм, необхідних для здійснення виховної, розвивальної та корекційної роботи.

Для проведення консилиуму психолог знайомиться з характеристиками учнів, планами навчально-виховної роботи учителів, оскільки учителі почасти в оцінках того чи іншого учня займають упереджену позицію, тому оцінка психолога повинна бути об'єктивна, на основі психологічних фактів правильної наукової інтерпретації.

Задачами консилиуму є:

1. Виявлення характеру і причин відхилень в поведінці і навчанні учнів.
2. Розробка програми виховних заходів з метою корекції поведінки, яка відхиляється.
3. Консультація в розв'язанні складних або конфліктних ситуацій.

Консилиум проводиться з **метою:**

- профілактики інтелектуальних, емоційних перевантажень та зриву у поведінці окремих учнів або учнівських колективів;
- виявлення резервних можливостей школярів, розробки рекомендацій вчителям або класному керівнику для забезпечення диференційованого підходу в процесі навчання та виховання школярів або окремих класів;
- вибору оптимальних видів допомоги в навчанні та порад у вихованні відповідно до індивідуальних можливостей учнів;
- розгляду ситуацій навчальних або соціальних утруднень дітей, що мають відхилення в інтелектуальному чи емоційному розвитку;
- визначення готовності до навчання в період переходу з однієї вікової групи до іншої відповідно до рівня психічного розвитку;
- пошуку, добору, розвитку обдарованих дітей;
- створення класів з поглибленим вивченням предметів.

Принципи організації роботи консилиуму: повага до особистості і опора на позитивне, „не нашкодь”, інтеграція психологічного і методичного знання, тобто максимальна педагогізація діагностики.

Психолого-педагогічний консилиум виконує такі **функції:**

- діагностичну – вивчення соціальної ситуації розвитку, визначення потенційних можливостей і здібностей учнів, розпізнання характеру відхилень в їх поведінці, діяльності, спілкуванні;

- виховну – розробка проекту педагогічної корекції у вигляді ряду навчально-виховних заходів, які рекомендуються класному керівникові, вчителю-предметнику, батькам. За характером ці заходи можуть бути: контролюючими, дисциплінуючими, корекційними;
- реабілітуючу – захист інтересів дитини, яка потрапила у несприятливі навчально-виховні умови. Сутність шкільної реабілітації полягає в руйнуванні образу, який склався у педагогів та однолітків, подолання психологічної незахищеності та дискомфорту.

Склад консилиуму формується з урахуванням його мети: заступник директора з того питання, що розглядається, класний керівник, вчителі-предметники, які викладають в даному класі, психолог, медпрацівник.

Питання 8. Психолого-медико-педагогічні консультації (ПМПК)

До складу психологічної служби системи освіти України входять психолого-медико-педагогічні консультації (скорочено – консультації, ПМПК) як постійно діючі методичні установи.

Головною місією названих установ є вирішення життєво важливих проблем дітей, які мають порушення у психофізичному розвитку або мають соціально-педагогічну занедбаність чи ознаки ризику виникнення труднощів пізнавальної діяльності та поведінки. Відповідно до чинного законодавства та сучасної термінології, це діти з особливими освітніми потребами, у тому числі з інвалідністю.

Працівниками психолого-медико-педагогічних консультацій є фахівці, що компетентні у різних галузях знань про дітей з порушеним розвитком. Згідно до Положення вони називаються консультантами.

До кадрового складу консультантів входять, насамперед, дефектологи (за сучасною термінологією – корекційні педагоги) вузьких спеціальностей, що відповідають видам порушень психофізичного розвитку у дітей, а саме: учитель-дефектолог (логопед); учитель-дефектолог (олігофренопедагог, психопедагог); учитель-дефектолог (сурдопедагог); учитель-дефектолог (тифлопедагог); практичний психолог – фахівець з питань інтелектуального розвитку дитини; практичний психолог – фахівець з питань девіантної поведінки; лікар-психіатр (дитячий); лікар-невролог (дитячий). Очолює консультацію завідувач, який є фахівцем з повною вищою дефектологічною освітою та досвідом педагогічної діяльності за фахом не менше 3 років.

Зміст діяльності психолого-медико-педагогічних консультацій як постійно діючих установ системи освіти багатоаспектний, передбачає широкий діапазон функцій і напрямів роботи, які кардинально змінюють саму концепцію їх функціонування – бути осередками інформаційно-консультативної допомоги у вирішенні актуальних освітньо-реабілітаційних

проблем дітей з порушеннями у розвитку, консолідуючи задля цього зусилля не тільки освітніх, але й медичних, соціальних інституцій та сімей, які виховують таку дитину.

Основними функціями консультацій є: консультативна, методична, психолого-педагогічна, корекційно-розвивальна, аналітична, прогностична, профілактична, просвітницька.

Консультативна функція в діяльності ПМПК передбачає надання фахівцями консультацій різнопланових за змістом роз'яснень та порад щодо розвитку, навчання та виховання дітей, які мають певні труднощі пізнавальної діяльності та поведінки або порушення фізичного та (або) розумового розвитку. Консультації надаються різним категоріям споживачів. Насамперед – це батьки дітей (або особи, які їх замінюють)

Психолого-педагогічна функція реалізується через здійснення власного психолого-педагогічного вивчення (ППВ) дитини. Воно відбувається головним чином колегіально, на спеціальному засіданні, процедура якого строго регламентована. В окремих випадках така робота здійснюється індивідуально, як попереднє вивчення у змісті пробних корекційно-розвиткових занять з наступним колегіальним узагальненням. За запитом батьків може здійснюватись в домашніх умовах.

Мета ППВ – з'ясування індивідуальних особливостей розвитку дитини і загальних здатностей до засвоєння знань та врахування їх в навчально-розвивальному процесі.

За результатами психолого-педагогічного вивчення формулюється зміст «Витягу із протоколу засідання ПМПК», що складається з психолого-педагогічного висновку і рекомендацій батькам та педагогам.

«Витяг» є юридично правосильним документом, який визначає навчальну програму та належні і додаткові освітньо-реабілітаційні заходи, на підставі якого місцеві органи управління освітою разом з батьками визначають місце та форму здобуття освіти дитиною з особливими освітніми потребами.

Прогностична функція ПМПК безпосередньо пов'язана з психолого-педагогічним вивченням дитини і передбачає визначення потенціалу її розвитку, рівня когнітивного функціонування та освітніх цілей на віддалену перспективу, шляхів соціально-трудової реалізації. Оцінка потенційних можливостей відбувається з урахуванням збережених функцій і сильних проявів розвитку, особливостей навчуваності дитини, які були виявлені під час навчально-діагностичного обстеження.

Корекційно-розвивальна робота – один з видів діяльності ПМПК. Вона передбачає індивідуальні корекційні заняття з дітьми та членами сім'ї у разі потреби. Такі заняття не замінюють роботу навчального закладу і надаються переважно тим дітям, які виявляються поза освітніми послугами.

Інформаційно-аналітична функція ПМПК спрямована на:

а) детальне інформування батьків щодо існуючих у місцях їх проживання форм задоволення особливих освітніх потреб, умов його

здійснення, обсягу і якості освітніх послуг. Мета такого інформування – допомогти батькам зробити свідомий вибір місця і форми навчання для їхньої дитини.

б) інформування органів управління освітою різних рівнів про кількість дітей з вадами в розвитку за видами порушень, визначення наявних тенденцій, аналіз доступності та рівня забезпечення здобуття освіти такими дітьми, надання обґрунтованих пропозицій для змін, зокрема, впровадження інклюзивного навчання.

Профілактична функція ПМПК реалізується завдяки ранньому виявленню дітей з вадами розвитку та дітей, що відносяться до «груп ризику», забезпеченню психолого-педагогічного супроводу їхнього розвитку і виховання, вчасному залученню їх до корекційної роботи.

Просвітницька функція – це поширення знань з корекційної педагогіки серед населення, повідомлення через пресу, радіо, телебачення, наукові публікації інформації про визначальне значення корекційно-розвивальної роботи для реалізації потенційних можливостей дітей з вадами розвитку, формування оптимістичної позиції щодо можливостей соціально-трудової реабілітації дітей з особливими освітніми потребами та з інвалідністю в соціумі.

Усі функції ПМПК взаємопов'язані між собою і реалізуються через різні напрями і види практичної роботи консультантів. Провідними серед них є:

- виявлення та облік дітей з порушеннями психофізичного розвитку;
- організація якомога ранньої допомоги для них;
- психолого-педагогічне вивчення дитини та експертна оцінка стану її психічного розвитку;
- консультування різних груп населення;
- індивідуально-розвивальна робота;
- створення банків даних про кількості дітей з вадами психофізичного розвитку за різними видами порушень тощо.

Психологічний зміст консультації полягає в тому, щоб допомогти людині самій вирішити проблему, яка виникає. Тільки таким чином він зможе накопичувати досвід вирішення подібних проблем і в майбутньому.

Психолог консультує адміністрацію школи, учителів, батьків, вихователів ГПД, учнів з психологічних проблем навчання і виховання. Консультації можуть носити індивідуальний або груповий характер. Психолог проводить індивідуальне консультування учнів з питань навчання, розвитку, самовиховання, проблемам життєвого самовизначення, взаємовідношень з ровесниками і дорослими, саморозвитку учнів.

Психолог консультує групи учнів або клас з проблем самовиховання, культури розумової і фізичної праці, веління, професійної орієнтації старшокласників.

Психолог своїми консультаціями сприяє підвищенню культури педагогів, батьків шляхом пояснення складних психологічних проблем, пропаганди психологічних знань, участі в педрадах, загальношкільних і класних батьківських зборах.

У безпосередньому контакті психолог працює разом зі школярами над вирішенням проблем, які у них виникають. Це так звані *прямі консультування*. Іноді він консультує вихователів, учителів або батьків з приводу тих чи інших проблем дітей, тобто звертаються до непрямого, *опосередкованого консультування*, яке вимагає виконання певних умов.

Питання для самостійної роботи:

1. Які методики застосовуються для психологічного моніторингу дітей шкільного віку?
2. Що таке психологічний моніторинг? Напрямки психологічного моніторингу в школі.
3. Діагностичні та корекційні процедури при роботі з девіантними дітьми.
4. Що таке ЗПР (затримка психічного розвитку). Які види ЗПР знаєте? Які критерії дія діагностики різних типів ЗПР Вам відомі?
5. Завдання психопрофілактичної роботи та методи її виконання.
6. Специфіка консультативної роботи психолога, який працює в навчально-виховному закладі.
7. Що таке психологічна просвіта як вид роботи психолога освіти.? В чому сутність психопрофілактичної роботи

Лекція 6.

ДІАГНОСТИКА, ПРОГНОЗ, ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА ТА АКТУАЛІЗАЦІЯ САМОДОПОМОГИ.

План

1. Особливості діагностичної роботи в практичній психології. Вибір метода дослідження.
2. Психологічний діагноз.
3. Процедури та методи освітньої психодіагностики.
4. Завдання психодіагностичного обстеження дітей та підлітків.
5. Отримання психологічної інформації в роботі психодіагноста та її використання.

Ключові поняття: діагностична робота, психологічний діагноз, валідність методик, надійність методик, виділення психологічних ознак, психодіагност-практик.

Література:

1. Научитель О. Д. Організація психологічної служби: методологічні та психолого-педагогічні аспекти: підручник. Частина 1. Х.: Вид. група «Основа», 2016. 128 с.
2. Научитель О. Д. Організація психологічної служби: методологічні та психолого-педагогічні аспекти: підручник. Частина 2 О. Х.: Вид. група «Основа», 2016. 144 с.
3. Організація психологічної служби школи / уклад. Л. В. Туріщева. Харків : Основа, 2012. 111 с.
4. Психологічна служба : Підруч. / [В.Г.Панок (наук. ред.), А.Г.Обухівська, В.Д.Острова та ін.]. Київ : Ніка-Центр, 2016. 362 с.
5. Психодіагностика. Психологічний практикум : навч. посіб. / Баклицька О. П., Баклицький І. О., Сірко Р. І., Слободяник В. І. – Львів : Сполом, 2015. – 464 с.
6. Психодіагностика: курс лекцій з дисципліни для студентів заочної форми навчання спеціальності 053 Психологія /укладачі І.О. Корнієнко, О.Ю. Воронова – Мукачево: МДУ, 2019. – 41 с.
7. Чала Ю.М., Шахрайчук А.М. Психодіагностика: навчальний посібник / Ю.М. Чала, А.М. Шахрайчук. - Харків: НТУ «ХП», 2018. - 246 с

Питання 1. Особливості діагностичної роботи в практичній психології. Вибір метода дослідження.

Психодіагностика в системі психологічної служби освіти має свої принципові особливості. У ряді досліджень вітчизняних і зарубіжних психологів наголошується необхідність розрізняти психодіагностику *науково-дослідницьку* і *науково-практичну*. Науково-практична психодіагностика орієнтується на різні завдання суспільної практики, в нашому випадку – на завдання психічного розвитку і зміцнення психологічного здоров'я дітей дошкільного і шкільного віку.

Психодіагностична робота практичного психолога – це одна з найскладніших напрямків та форм діяльності, яка потребує спеціальної підготовки та сформованості діагностичних, прогностичних та організаторських вмінь спеціаліста-психолога. Психодіагностика може реалізовуватися як самостійна форма роботи (психологічна експертиза), так і входити як структурна складова у психокорекцію та психоконсультування.

Психодіагностика передбачає обстеження психіки індивіда (або соціально-психологічних характеристик соціальної групи) за допомогою спеціальних методик з метою встановлення психологічного діагнозу.

Цей напрямок в роботі шкільного психолога визначається орієнтацією шкільної психологічної служби на виявлення причин порушень у навчанні і вихованні учнів. Діагностична робота може проводитися з окремими учнями, групами, класами. Психолог здійснює діагностику психологічної готовності учнів до навчання в школі, до переходу з початкової школи в середню, діагностику психологічних причин неуспішності (загальної або за окремими предметами), недисциплінованості учнів, інтелектуальних, ділових особистісних, емоційно-вольових особливостей учнів, які перешкоджають нормальному протіканню процесу навчання і виховання в школі, формуванню соціально активної особистості, порушенню міжособистісних відношень учня з ровесниками, міжособистісних відношень у класі, відношень педагога з учнями, батьків з дітьми.

У діагностиці необхідне уміння виділяти психологічну проблему, правильно поставити питання, отримати потрібну інформацію від вихователів, вчителів, батьків, дітей, проаналізувати цю інформацію і сформулювати висновок,

що має не просто практичну спрямованість, але спрямованість на аналіз конкретного, одиничного випадку.

Діагностична робота проводиться спеціальними психодіагностичними методиками і методами, затвердженими у науково-методичному центрі психологічної служби. У сучасній психології мета психодіагностики характеризується як фіксація та опис в упорядкованому вигляді психологічних розрізень між людьми і групами, об'єднаними за будь-якими ознаками. Прибічники цієї точки зору бачать її як науку про методи класифікації та ранжування людей за психологічними і психофізіологічними ознаками.

Згідно іншому підходу психологічна діагностика – це наука про методи і засоби забезпечення практики роботи з людьми оперативною інформацією.

В останні роки все більше визнання і поширення отримує визначення психодіагностики як постановки психологічного діагнозу. Термін «діагноз» розуміється як розпізнання будь-якого відхилення від нормального функціонування або розвитку. Поняття психодіагностики поширилось на профілактичне обстеження індивідів і груп.

Очевидно, що для *виділення доступних емпіричному дослідженню психологічних ознак* необхідно опиратися на відповідні теоретичні уявлення про предмет діагностики. Наприклад, при діагностиці індивідуальних особливостей пам'яті такими ознаками можуть бути швидкість запам'ятовування, легкість сприйняття тощо.

За виділенням ознак йде етап *вибору (або конструювання) методів*, за допомогою яких ці ознаки можна діагностувати. Вибір методів зазвичай ґрунтується на операційному описі ознак, які вивчаються. Так, швидкість запам'ятовування виявляється, наприклад, у кількості повторень, необхідних для заучування певного матеріалу.

Психодіагностичні методи конкретизуються у трьох основних діагностичних підходах, які практично охоплюють все різноманіття діагностичних методик:

1. **«Об'єктивний» підхід** – діагностика здійснюється на основі успішності (результативності) і способу (особливостей) виконання діяльності. Це переважно тести особистості та тести інтелекту, а також тести спеціальних здібностей та тести досягнень.
2. **«Суб'єктивний» підхід** – діагностика здійснюється на основі даних, які повідомлює про себе досліджуваний, самоописів особливостей особистості, поведінки в конкретних ситуаціях. Це різноманітні опитувальники.

3. **«Проективний» підхід** – діагностика здійснюється на основі аналізу особливостей взаємодії з нейтральним, ніби безособовим матеріалом, який в силу його певної невизначеності стає об'єктом проекції. Це різноманітні проективні методики дослідження особистості.

Психодіагностичне обстеження може проводитися у індивідуальній та груповій формі. Вибір форми психодіагностичного обстеження залежить від мети та методик, які використовуватиме практичний психолог.

Індивідуальне обстеження передбачає роботу практичного психолога з людиною впродовж визначеного терміну. При груповому обстеженні кожна людина отримує бланк відповіді та стимульний матеріал. Розміщення людей в приміщенні при груповому психодіагностичному обстеженні повинно забезпечувати необхідні умови для зосередженої роботи.

Перевагами індивідуального психодіагностичного обстеження є можливість отримувати додаткову інформацію, оскільки практичний психолог може спостерігати за процесом роботи людини під час діагностики, її поведінкою, емоційними реакціями на завдання тощо.

Перевагами групового психодіагностичного обстеження є економія часу на обстеження значної групи осіб. Але через це страждатиме точність і якість отримуваної інформації. Тому, як правило, після групового психодіагностичного обстеження застосовується індивідуальне психодіагностичне обстеження для уточнення даних.

Процедура психодіагностичного обстеження передбачає реалізацію трьох етапів:

- а) збір даних відповідно до задачі дослідження;
- б) обробка та інтерпретація отриманих даних;
- в) постановка діагнозу або прогнозу.

Якщо деталізувати ці основні етапи процедури психодіагностичного обстеження, то ми отримуємо такий покроковий її опис:

1. Запит, завдяки якому формулюється мета обстеження.
2. **Збір анамнезу – відомостей про особливості розвитку до моменту обстеження. Можливо збір інформації про обстежуваного у батьків, педагогів, колег по роботі та керівництва. Спостереження за обстежуваним у різних ситуаціях.**
3. Складання програми психодіагностичного обстеження, яка повинна містити мету, перелік методик діагностики, обладнання, опис умов та режиму обстеження.

4. Встановлення психологічного контакту з обстежуваним.
5. Реалізація програми психологічного обстеження з фіксацією результатів у протоколі.
6. Обробка результатів обстеження.
7. Первинна інтерпретація результатів окремо за кожною методикою.
8. Цілісна інтерпретація результатів, за якої беруться до уваги відомості з анамнезу та спостережень.
9. Складання психологічного діагнозу, який крім опису індивідуальних даних психіки людини повинен містити аналіз психологічних механізмів виникнення і прояву її проблем та рекомендації щодо форми і змісту допомоги, якої потребує людина.

Питання 2. Психологічний діагноз.

Психологічний діагноз – висновок про стан і властивості досліджуваного на основі комплексного аналізу окремих показників і характеристик. У якості критеріїв установлення психологічного діагнозу виступають такі положення:

1. Психологічний діагноз повинен розкривати специфічні особливості явищ, притаманні даній людині, упорядковані у відповідності з їх питомою вагою в психологічному стані обстежуваного.
2. Діагноз повинен не обмежуватися констатацією на особистісне, а включати і причино-наслідкові відношення виникнення симптомів і прогнозів. Психологічний діагноз повинен бути поданий за допомогою пояснюючих понять, які опираються на описовий матеріал, що характеризує поведінку людини в умовах дослідження.

Предметом шкільної психодіагностики як теоретичної дисципліни виступає розробка принципів, методів і процедур постановки психологічного діагнозу, а її предметом як експериментально-практичної діяльності є психологічний діагноз. У шкільній психодіагностиці термін «діагноз» вживається в двох значеннях. У широкому значенні – це поглиблений і всебічний аналіз особистості, направлений на виявлення притаманних їй якісно-кількісних особливостей, пов'язаних з розкриттям певних причино-наслідкових зв'язків і, в кінцевому результаті, направлених на вирішення практичних завдань подолання виявлених недоліків, забезпечення гармонійного розвитку всіх психічних властивостей даної людини. У вузькому значенні під психологічним діагнозом розуміємо виявлення конкретних причин недоліків або відхилень у розвитку з метою уникнення

цих причин шляхом відповідних корекційних впливів психолого-педагогічного характеру.

Питання 3. Процедури та методи освітньої психодіагностики

Істотними ознаками шкільної психодіагностики виступає орієнтованість на дослідження особи (або групи), в поведінці, діяльності якої спостерігаються відхилення, недоліки з метою здійснення корекції надання допомоги в їх подоланні.

Вікова норма розвитку є середній показник розвитку великої групи психічно і фізично здорових дітей, відібраних на випадковій основі. Проте рівень і кількість варіацій навколо неї вельми значительні.

Недоліки в розвитку – це відсутність позитивних якостей, властивостей, умінь і навиків, які повинна мати дитина певного віку.

Відхилення – поява негативних якостей, властивостей, звичок.

Дисгармонії розвитку – незбалансованість психічних процесів, властивостей, якостей і станів, обумовлюючи нестійкість і суперечність особи і що порушують її соціалізацію і індивідуалізацію.

Порушення (аномалії) розвитку (дизонтогенез) – обмеження, звуження меж психологічних можливостей дитини через функціональну недостатність грубого дефекту або розпаду психологічних функцій.

Деформація розвитку – відхилення, порушення в розвитку, витікаючі з пригніченості самореалізації особи і що приводять до збочення самої суті розвитку.

У компетенцію і обов'язки дитячого психолога входить виявлення особливостей психічного розвитку дитини, сформованості певних психологічних новоутворень, відповідності рівня розвитку умінь, знань, навиків, особових і міжособових особливостей віковим орієнтирам, вимогам суспільства і ін. Тому саме психодіагностика як діяльність по виявленню психологічних причин проблем, труднощів в навчанні і

вихованні окремих дітей, За визначенням особливостей розвитку їх інтересів, здібностей, сформованості особових утворень знаходиться в центрі уваги психологічної служби освіти і має свою специфіку. Завдання психодіагностики – дати інформацію про індивідуально-психічні особливості дітей, яка була б корисна їм самим і тим, хто з ними працює, – вчителям, вихователям, батькам.

Психодіагностичний процес представлений у вигляді алгоритму діяльності психолога, кінцевим результатом якого є діагноз або прогноз.

Основні етапи:

1. Етап збору даних. Передусь етапу збору даних ознайомлення з комплексом об'єктивних та суб'єктивних показників обстежуваного. Визначаються умови ситуації обстеження, у якій виділяються ситуаційні зміни: змінні цілі обстежування і змінні дослідника та обстежуваного. Необхідною є стандартизація умов тестування. При проведенні дослідження зрозуміло, що у популяції, дійсно, існує така риса, яку дослідник намагається дослідити, та рівень її залежності від модераторів. Модератори – це стать, вік, професія. На цьому етапі вивчаються умови тестування, формулюються діагностичні завдання, вибираються методики, проводяться дослідження і представляються результати.

2. Етап переробки та інтерпретації. Цей етап здійснюється у вигляді статистичної оцінки або клінічного підходу. Статистичний підхід передбачає обробку даних у вигляді статистичних показників. Інтерпретація здійснюється на основі результатів статистичної перевірки та суб'єктивного досвіду дослідника.

3. Етап прийняття рішень. На цьому етапі будується діагностичний висновок, який буде впливати на подальші дію та ситуацію досліджуваного або дослідника.

Висновки психодіагностичного дослідження використовуються як у широкому плані (діагноз особистості, прогноз розвитку, використання виявлених особливостей у навчально-виховній роботі), так і у вузькому (індивідуальна робота).

Головна мета діяльності практичної психології освіти – психологічне здоров'я дітей. Ця мета не лише визначає основні завдання служби, але й обумовлює основні принципи роботи практичного психолога.

Це принцип індивідуального підходу до дитини будь-якого віку на основі безсуперечного визнання її унікальності й цінності, принцип професійної взаємодії психолога з дорослими, які мають відношення до дітей (батьки, вихователі, педагоги).

Питання 4. Завдання психодіагностичного обстеження дітей та підлітків.

Оскільки психодіагностичне дослідження ґрунтується на показниках успішності поведінки, стосунках дитини, то, знаючи сильні і слабкі сторони об'єкта дослідження, тобто психічну сферу дітей різних вікових періодів, можна визначити конкретні діагностичні завдання.

Завдання психодіагностичного обстеження дітей і підлітків

1. Вивчення вияву окремих симптомів психічного стану дитини і особистісних властивостей у цілому; рівня розвитку психологічних функцій з урахуванням віку і освіти.
2. Отримання даних про динаміку розвитку, впливу виду навчання, технології методів, мікросоціального оточення на розвиток його перспективи.
3. Дослідження характеру психічного розвитку, його темпів.
4. Дослідження психічних новоутворень віку як характеристик якості розвитку.

Психодіагностика володіє багатим арсеналом мало формалізованих (спостереження, експеримент, бесіда, інтерв'ю, анкета, аналіз продуктів діяльності, дидактичні тести або тести учителя) і суворо формалізованих методів (питальники, психологічні тести).

Обґрунтований вибір методів, які забезпечують ефективність психодіагностичного дослідження, визначається:

- а) обліком поставлених завдань;
- б) виявленням особливостей вияву психологічних властивостей у процесі діяльності, які вивчаються;
- в) співвідношенням різноманітних методів, які взаємодоповнюють один одного;
- г) валідністю методик, тобто точною відповідністю інструмента досліджуваному параметру;
- г) отриманням додаткової інформації при нецільовому використанні інших методів;
- д) оптимальним підбором кількості методів у відповідності з метою, віком і умовами;

е) поданням методик з урахуванням особливостей контакту і в міру зростання складності.

Питання 5. Отримання психологічної інформації в роботі психодіагноста та її використання.

Психодіагност-практик, користуючись готовими методиками, отримує психологічну інформацію в ситуації експертизи або в ситуації надання психологічної допомоги (Г.С. Абрамова).

У ситуації експертизи взаємодія клієнта і психолога будується в залежності від соціального замовлення. Клієнт може опинитися в такій ситуації не зі своєї волі (наприклад, медико-педагогічна рада), тому він буде гранично орієнтований на усвідомлене дотримання соціально схвалених форм поведінки, тобто буде прагнути діяти правильно.

Тут потрібно жорстка захищеність методик психолога-діагноста від можливої фальсифікації. Психолог повинен зрозуміти, що насправді означає поведінка іспитуючого, у той час як він сам в цей час намагається виглядати „правильним”.

У ситуації надання психологічної допомоги взаємодія клієнта і психолога будується по-іншому. Якщо клієнт вже почав формулювати свою психологічну задачу (а саме тут і починається реальне надання психологічної допомоги), то психолог зустрінеться з відкритістю, спрямованістю на співпрацю. Клієнт готовий виконувати всі інструкції, він вносить в них уточнення, перепитує, просить нових завдань. Ця ситуація різко підвищує вимоги до особистісних якостей психодіагноста, до його вмінню не змішувати професійну роботу і особисті стосунки з клієнтами.

Ефективність діагностики значно зростає, якщо психолог знає про фактори ризику, що характеризують психічний розвиток дитини в кожному віці.

Так, чинниками ризику в дошкільному віці можна рахувати наступні особливості поведінки:

- виражену психотропну расторможенність; труднощі вироблення гальмівних реакцій і заборон, які сприяють віковим вимогам; труднощі організації поведінки навіть в ігрових ситуаціях;
- схильність дитини до косметичної брехні — прикрашання ситуації, в якій він знаходиться, до примітивних вигадок, які він використовує як вихід з скрутного положення або конфлікту; дитина дуже вселяється до неправильних форм поведінки, іноді про ньому говорять, що все погане

до нього так і липне, дитина імітує відхилення в поведінці однолітків, більш старших дітей або дорослих;

- інфантильні истероидные прояви з руховими розрядами, гучним наполегливим плачем і криком;
- імпульсна поведінка, емоційна заражуваність, запальність, яка обумовлює сварки і бійки дитини навіть по незначному приводу;
- реакції упертої непокорі і негативізму з озлобленістю, агресією у відповідь на покарання, зауваження, заборони; енурез, енкопрез, втечі як реакцій у відповідь протесту.

У молодшому шкільному віці чинниками ризику, які повинні враховуватися в прогностичній психодіагностиці, є наступні особливості поведінки:

- поєднання низької пізнавальної активності і особової незрілості, які противоречат наростаючим вимогам асоціальної ролі школяра;
- що не зменшується рухова розгальмованість, яка поєднується з ейфоричним фоном настрою;
- підвищена сенсорна спрага у вигляді прагнення до гострих відчуттів і бездумних вражень;
- акцентуація компонентів вражень: інтерес до ситуацій, що включають агресію, жорстокість;
- наявність невмотивованих коливань настрою, конфліктності, вибуховості, забіякуватості у відповідь на незначні вимоги або заборони; супровід таких афектних спалахів вираженими вегетативно-судинними реакціями, їх завершенням церебрастеническими явищами;
- негативне відношення до занять: епізодичні прогули окремих «нецікавих» уроків; втечі з будинку при загрозі покарання як віддзеркалення захисних реакцій відмови;
- **реакції протесту, пов'язані з небажанням займатися в школі, відмова від занять по самопідготовці, навмисне невиконання домашніх завдань «на зло» дорослим; гіперкомпенсаторні реакції з прагненням звернути на себе увагу негативними формами поведінки – грубістю, злобними витівками, невиконанням вимог вчителя;**
- наявність до кінця навчання в початкових класах масової школи стійких пропусків в знаннях по основних розділах програми; неможливість засвоєння подальших розділів програми за рахунок слабких інтелектуальних передумов з відсутністю інтересу до навчання;
- наростаюче тяжіння до асоціальних форм поведінки під впливом більш старших дітей і дорослих;

- дефекти виховання у вигляді безконтрольності, бездоглядності, грубої авторитарності, асоціальної поведінки членів сім'ї.

Для підліткового віку чинниками ризику, що роблять вплив на психічний розвиток дитини, які треба враховувати в прогностичній діагностиці, є наступні:

- відсутність редукції рис психічної незрілості, тобто збереження інфантильності думок, крайня залежність від ситуації, нездатність впливати на неї, схильність до відходу від важких ситуацій, слабкість реакції на осуд. Невираженість власних вольових установок, слабкості функції самоконтролю і саморегуляції як прояв несформованості основних передумов пубертатного віку;
- некорригуємість поведінки, яка обумовлена поєднанням інфантильності з афектною порушеною, імпресивною. У випадках акселерації статевого дозрівання виражена афектна збудливість часто передую першим ознакам посиленого зростання і статевого метаморфоза і нерідко значно зменшується при стиханні інтенсивності соматоендокринної перебудови;
- **ранні прояви потягів при інтенсифікації або ранньому виникненні статевого метаморфоза. Підвищений інтерес до сексуальних проблем: у дівчаток — истероїформна забарвлення поведінки, пов'язане з сексуальністю; у хлопчиків — схильність до алкоголізації, агресії, бродяження;**
- поєднання вказаних проявів з невираженістю шкільних інтересів, негативним відношенням до навчання. Педагогічна занедбаність визначається як органічною слабкістю інтелектуальних передумов, так і низькою працездатністю, обумовленою препубертатною астеною;
- переорієнтація інтересів на позашкільне оточення;
- поведінка з легким засвоєнням зовнішніх форм підліткової поведінки, прагнення до імітації асоціальних форм дорослого способу життя (ранні сексуальні ексцеси, наполегливе прагнення до куріння, алкоголізації і т. д.);
- несприятливі мікросередові умови (сімейне, асоціальне оточення) як основа реакції імітації або протесту;
- неадекватні умови навчання, що перешкоджають засвоєнню програми.

Питання для самостійної роботи:

1. Визначте правила діагностики дитини на предмет психологічної готовності до школи.
2. У чому особливості психодіагностичної роботи?
3. Що таке психологічний діагноз?

4. Опишіть процедуру діагностичної роботи з школярами.
5. Дайте аналіз методам психодіагностичної роботи.

Лекція 7

ПСИХОЛОГІЧНЕ КОНСУЛЬТУВАННЯ ТА ПСИХОКОРЕКЦІЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА.

План

1. Загальне уявлення про психологічне консультування.
2. Види психологічного консультування, їх специфіка.
3. Психокорекція як один з основних напрямків роботи практичного психолога

Ключові поняття:

психологічне консультування, вирішення життєвих проблем, індивідуальне консультування, професійне консультування, та організаційне консультування, психокорекція.

Література

1. Кузікова С. Б. Теорія і практика вікової психокорекції : Навчальний посібник / С. Б. Кузікова. 2-ге видання, перероблене, доповнене. – Суми : Університетська книга, 2020. – 304 с.
2. Магдисюк Л. І. Основи психологічного консультування : навч. посіб. / Людмила Іванівна Магдисюк, Раїса Петрівна Федоренко. – Луцьк : Вежа-Друк, 2022. 360 с.
3. Панок В. Г. Психологічна служба: підручник. Київ: Ніка-Центр, 2016. 362 с.
4. Панок В. Г., Рудь Г. В. Психологія життєвого шляху особистості: монографія. К.: Ніка-Центр, 2016. 280 с.
5. Психологічна служба: Навчально-методичний посібник для студентів і викладачів. Кам'янець-Подільський : ТОВ Друкарня Рута, 2018. 488 с.

Питання 1. Загальне уявлення про психологічне консультування.

Психологічне консультування є особливим видом діяльності практичного психолога. На думку Г.С.Панка, В.М.Федорчука та ін., психологічне консультування суттєво відрізняється від індивідуальної та групової психотерапії, психокорекції і водночас пов'язане з усіма видами діяльності практичного психолога.

Сутність психологічного консультування полягає в наданні спеціалістом-психологом на основі спеціальних професійно-наукових знань безпосередньої психологічної допомоги через створення умов, за яких клієнт відкриває (усвідомлює) нові можливості у розв'язанні своїх психологічних проблем.

Психологічне консультування відрізняється від інших видів діяльності практичного психолога рядом *особливостей*.

Зокрема, психологічне консультування носить короточасний і епізодичний характер особистих контактів психолога і клієнта, тоді як різні методики психотерапії розраховані на тривалий період роботи з клієнтом.

Якщо психологічне консультування орієнтоване на допомогу клієнтові в реорганізації його міжособистісних стосунків, то психотерапевтичний вплив орієнтований на розв'язання глибинних проблем особистості.

При проведенні психологічного консультування психолог-консультант дає поради клієнту, але їх практична реалізація є справою клієнта. При психотерапії ж активні дії, спрямовані на подолання проблем клієнта, здійснює психолог, а клієнт лише реагує на них, або сприймає ці впливи. При психокорекції, яка пов'язана з психологічним консультуванням, основна робота найчастіше проводиться клієнтом самостійно за відсутності психолога або без прямої й постійної взаємодії з ним.

Психодіагностика розглядається і як складова консультування. Психодіагностика в консультуванні спирається на результати безпосереднього спостереження за клієнтом, узагальнення отриманих даних. Здійснюється психодіагностика на початку консультування без застосування спеціальних психологічних тестів і потребує значно менше часу, ніж при психокорекції.

Метою психологічного консультування є допомога клієнтові у дослідженні власної особистості, у розумінні своїх стосунків з оточуючим світом, оцінці своїх проблем та в пошуку альтернативних варіантів їх подолання.

Ця мета реалізовується через розв'язування таких основних **завдань**:

1. Конкретизація (з'ясування) проблеми, з якою зустрівся клієнт. Це завдання полягає у вислуховуванні клієнта, спостереженні за ним. Внаслідок використання спеціальних прийомів вислуховування консультант приходить до висновку про те, в чому проблема клієнта.

2. Інформування клієнта про сутність проблеми, яка виникла у клієнта, про реальний ступінь її серйозності. Тобто консультант не лише аргументовано пояснює клієнту, в чому полягає його проблема, але й пояснює, чому ця проблема виникла і як її можна практично вирішувати.

3. Вивчення психологом-консультантом особистості клієнта. Таке вивчення дозволяє з'ясувати, наскільки повно і глибоко розуміє клієнт свої проблеми та наскільки готовий до її розв'язування.

4. Чітке формулювання порад і рекомендацій клієнту з приводу того, як найкраще розв'язати проблему. При цьому враховуються індивідуальні особливості клієнта та специфіка розуміння проблеми психологом. Поради та рекомендації повинні бути простими, короткими та зрозумілими клієнту, а

також придатними до виконання в реальних умовах життя клієнта та з відповідним контролем з його боку.

5. Не завжди клієнт може одразу і з розрахунком на успіх перейти до реалізації порад і рекомендацій, отриманих від психолога. Інколи через недосвідченість та невміння клієнт припускається помилок і потребує оперативної допомоги з боку психолога. Тому завданням психолога-консультанта є надання допомоги клієнту у вигляді додаткових практичних порад, які пропонуються тоді, коли він вже розпочав розв'язання проблеми.

6. Якщо з тих чи інших причин клієнт відмовляється від виконання порад та рекомендацій, які надає психолог, то останній не несе відповідальності за кінцевий практичний результат психологічного консультування, а лише за правильність даних рекомендацій.

7. Навчання клієнта тому, як найкраще уникнути в майбутньому подібних проблем. Це, зокрема, одна із задач психопрофілактики. Розв'язуючи її, психолог-консультант домагається того, щоб клієнт самостійно міг попереджувати повторне виникнення подібної проблеми.

8. У ході психологічного консультування відбувається також психолого-просвітницьке інформування клієнта. Воно полягає у передачі клієнту елементарних, життєво необхідних психологічних знань та вмінь, оволодіння й правильне застосування яких можливе клієнтом без спеціальної психологічної підготовки.

Критерієм ефективності психологічного консультування, є поява в іншій людини (клієнта) нових переживань з приводу своєї проблеми.

Процес консультування не ставить своєю метою створення абсолютно нової людини, він лише відкриває перед ним можливість стати самим собою, тобто дає стартовий поштовх для самостійної роботи клієнта над собою. Слід пам'ятати найголовніше: рішення має прийматися самим клієнтом без примусу, без виправдань і без необхідності перекладати відповідальність за це на когось ще.

Отже, всі використовувані принципи психологічного консультування повинні бути націлені на створення вільного від приписів взаємодії клієнта і психолога, спрямованого на усвідомлення клієнтом самого себе і на вироблення у нього тенденції до позитивних дій на основі власної ініціативи. Це має безпосереднє відношення і до принципу заборони на поради з боку консультанта.

Дане положення дозволяє визначити зміст і цілі ефективного консультування, які сформулював К.Роджерс. Відповідно до його теорії, ефективне консультування являє собою певним чином структуроване, вільний

від приписів взаємодія, яка дозволяє клієнтові досягти усвідомлення самого себе настільки, що це дає йому можливість зробити позитивні кроки в світлі його нової орієнтації.

Питання 2. Види психологічного консультування, їх специфіка.

Теоретично можна виділити *три основні напрямки* психологічного консультування. Це індивідуальне консультування, професійне консультування та організаційне (його ще називають промислове) консультування. У кожному з цих напрямків можна виділити специфічні області, або сфери, психологічного впливу.

Індивідуальне консультування включає віково-психологічне консультування, консультування дитячо-батьківських відносин, дошлюбне консультування, сімейне консультування, психологічну допомогу подружжям, яке розлучається, послеразводне консультування, власне індивідуальне консультування.

Професійне консультування включає профорієнтаційне консультування та професійний відбір, проблеми професійної придатності та професійної адаптації особистості, діагностику та навчання персоналу новим технологіям, рішення індивідуальних і групових професійних конфліктів, консультування з приводу планування кар'єри, консультування з метою підвищення самооцінки та особистісного зростання, консультування в ситуації пошуку і втрати роботи, проблему самопрезентації та професійного резюме в консультуванні тимчасово непрацюючих фахівців.

Організаційне консультування включає консультування організацій, персоналу організацій, консультування з проблем структури і розвитку організацій (відбір, відбір, навчання та розвиток), формування та підтримку організаційної культури, кадрове консультування, консультування керівників, групове консультування по методах прийняття рішень, щодо вирішення конкретних проблем організації (конфлікти, інновації тощо), консультування з професійно-кадровому відбору та потенціалу організацій, консультування зі створення комп'ютерних банків кадрової інформації, маркетингове консультування та консультування з приводу організації реклами і рекламних послуг організації або підприємств

Всі названі напрямки і галузі психологічного консультування не означають, однак, що психолог-консультант може успішно працювати в будь-який з цих областей прикладної психології. Перш за все мова може йти про вузькопрофесійну спрямованість діяльності практичного психолога, де враховуються спеціалізація за базовим освітнім дипломом, наявність досвіду

роботи в даній сфері практичної психології, свідоцтва про професійної атестації або наявність відповідних освітніх сертифікатів, дипломів державного зразка про додаткове професійну освіту з правом ведення професійної діяльності за даною спеціальністю.

Це означає, що фахівець в області дитячо-батьківських відносин та сімейного консультування не може одночасно працювати консультантом з управління персоналом. Кожна область і сфера психологічного консультування має свою специфіку і пред'являє певні професійні вимоги до фахівця-психолога, що регламентують його діяльність в професійному, правовому, юридичному та етичному просторі.

У психологічному консультуванні навряд чи може мати місце професійна маргінальність, в іншому випадку це може свідчити про професійну неспроможність, що юридичною мовою, відповідно до Кодексу закону про працю, означає професійне невідповідність. Недотримання професійних принципів і вимог у деяких країнах (наприклад, в США) може призвести до того, що психолог позбавляється диплома, права на практику і пропозиція своїх професійних послуг і т.д.

Основним методом психологічного консультування є консультативна бесіда. На перший погляд це виглядає дуже просто: психолог-консультант розмовляє зі своїм клієнтом, і нічим особливим ця бесіда не відрізняється від спілкування в інших ситуаціях, наприклад з другом або приятелем. Одна людина розповідає іншому про те, що його хвилює, про свої переживання, страхи і проблеми. Проте ця поверхнева простота, що здається. Професійна консультативна бесіда володіє своїми внутрішніми принципами і законами організації, дотримання яких робить можливим надання в ході бесіди психологічної допомоги і підтримки. Трудність оволодіння навиками ведення консультативного діалогу полягає в тому, що цьому не можна навчитися, читаючи книги або слухаючи лекції. Тільки на практиці, працюючи спільно з тренером або супервізором, який допоможе аналізувати хід бесіди, відстежуватиме і потім обговорюватиме динаміку процесу, указуватиме і виправлятиме помилки, можна досягти успіхів в професійній підготовці.

Бесіда є основним методом не тільки консультування, але і психотерапії, проте суть його у різних напрямках надання психологічної допомоги різна. Відмінність виявляється вже на рівні назви, традиційно бесіду в психотерапії називають психотерапевтичним інтерв'ю, під яким розуміють перш за все метод дії, часто основний

набір технологій в психотерапії, головний результат якого полягає в його терапевтичному ефекті, в дозволі проблем і поліпшенні стану пацієнта. Інтерв'ю припускає участь двох нерівних по займаних позиціях сторін: інтерв'юєра і що інтерв'юється, тобто що веде і веденого, тоді як бесіда – це спочатку спілкування двох рівноправних учасників, це діалог як універсальний спосіб пізнання іншого. Найвищим рівнем розвитку консультативної бесіди є створення такої ситуації спілкування, в якій можливе розкриття меж внутрішнього світу кожного учасника.

Етапи консультативної бесіди

Консультативна бесіда — це нестихійний процес, вона має свої закономірності розвитку, свою структуру. Бесіда консультанта з клієнтом проходить у чотири етапи:

- 1) знайомство з клієнтом і початок бесіди;
- 2) розпитування клієнта, формулювання і перевірка консультативних гіпотез;
- 3) коректувальна дія;
- 4) завершення бесіди.

Послідовна зміна етапів структурована за часом таким чином: I етап - 5-10 хв., II етап - 25-35 хв., III етап - 10-15хв., IV етап - 5-10 хв.

Ролло Мей в книзі «Мистецтво психологічного консультування» також виділяє чотири етапи розвитку консультативного процесу, проте суть їх декілька відмінна. **Перша частина зустрічі – встановлення контакту з клієнтом, досягнення раппорта. Друга, «головна частина зустрічі – сповідь».** Далі «наступає стадія тлумачення». І нарешті, остання фаза консультування - **«трансформація особистості, що є завершенням і метою всього процесу»** [Мей, 1994].

Приведені вище спроби описати динаміку процесу психологічного консультування дозволяють зробити вивід про те, що структуризація консультативної бесіди багато в чому залежить від теоретичних установок і спрямованості консультанта. У книзі «Основи психологічного консультування» Р.Кочюнас приводить еkleктичну модель структури консультативного процесу, запропоновану В.Е.Гилландом із співробітниками: «Ця системна модель, що охоплює шість тісно пов'язаних між собою стадій,

відображає універсальні риси психологічного консультування будь-якої орієнтації» [Кочюнас, 1999, с. 18]. Назвемо ці *стадії*.

1. Дослідження проблем – встановлення контакту з клієнтом і досягнення обопільної довіри.

2. Двовимірне визначення проблем – прагнення консультанта точно охарактеризувати проблеми клієнта, встановлюючи як когнітивні, так і емоційні їх аспекти, уточнення проблем, досягнення однакового їх розуміння клієнтом і консультантом.

3. Ідентифікація альтернатив – з'ясування і відкрите обговорення можливих альтернатив вирішення проблем.

4. Планування – критична оцінка альтернатив рішення.

5. Діяльність – послідовна реалізація плану вирішення проблем.

6. Оцінка і зворотний зв'язок – сумісне оцінювання рівня досягнення мети і узагальнення досягнутих результатів.

Виділення в процесі консультування етапів необхідне для його розуміння і аналізу, проте в реальності процес значно обширніший, складніше і не так чітко структурований, виділення стадій умовне і їх взаємини в практичній роботі не такі однозначні, як це представляє будь-яка схема.

Загальним фактом, на який звертають увагу всі дослідники, є те, що початок консультативного процесу, перший його етап, полягає у встановленні особливих стосунків між психологом і клієнтом. Ці стосунки можна визначити як консультативний контакт, побудований на довірі клієнта психологові. *Необхідність встановлення довірчих стосунків як одна з найбільш важливих умов можливості консультування підкреслюється всіма психологами незалежно від того, в якій сфері вони надають свої послуги – у сфері вікового консультування; індивідуального консультування; сімейного консультування; психологічного консалтингу в області менеджменту і корпоративного виробництва і ін.*

Проте визначення і розуміння суті консультативного контакту не такі однозначні. Проте можна виділити декілька унікальних рис, що відображають суть цього складного явища:

- * емоційність (контакт виникає не стільки на рівні розуміння, скільки на рівні переживання, відчуття);
- * інтенсивність (це щирі стосунки, побудовані на взаємному обміні переживаннями);
- * динамічність (консультативний контакт немає щось застигле, незмінне);
- * конфіденційність (зобов'язання консультанта не поширювати зведення про клієнта сприяють довірчості);
- * підтримуючий характер (постійна підтримка з боку консультанта створює у клієнта відчуття безпеки стосунків) [Кочюнас, 1999].

Створення атмосфери довіри, терапевтичного клімату є основним завданням психолога на початковому етапі консультування і залежить перш за все від його особових якостей і установок по відношенню до клієнта і консультативного процесу. Для встановлення довіри консультантові особливо необхідні якості, виділені в 1951 році К.Роджерсом: щирість, емпатія і безумовне прийняття і пошана до людей.

Питання 3. Психокорекція як один з основних напрямків роботи практичного психолога.

Психокорекція – це система заходів, спрямованих на виправлення недоліків психологічного розвитку чи поведінки людини з допомогою спеціальних заходів психологічного впливу.

Психокорекція відрізняється від психологічного розвитку тим, що вона має справу вже з сформованими якостями особистості чи видами поведінки і спрямована на їх переробку, в той час як основна задача розвитку полягає в тому, щоб при недостатньому розвитку сформувати в людини психологічні якості. Сьогодні психологічна корекція широко використовується в системі психологічної допомоги дітям і підліткам. Незважаючи на широкий спектр застосування поняття психологічної корекції, існують розбіжності відносно її використання. Наприклад, деякі автори розглядають психологічну корекцію як спосіб профілактики нервово-психічних порушень в дітей. Інші розуміють її як метод психологічного впливу, спрямований на створення оптимальних можливостей і умов розвитку особистісного та інтелектуального потенціалу дитини, чи як сукупність прийомів, які використовує психолог для виправлення психіки чи поведінки психічно здорової.

З розвитком практичної психології поняття “**корекція**” стало все ширше використовуватися у віковій психології і психологічній допомозі не тільки дітям з проблемами у розвитку, але і з нормальним психічним розвитком.

Психокорекційна ситуація включає 5 основних елементів:

- людина, яка потребує психокорекційної допомоги (клієнт);
- людина, яка допомагає (психолог);
- теорія, яка використовується для пояснення проблем клієнта;
- набір процедур (технік, методів), що використовуються для вирішення проблем клієнта;
- спеціальні соціальні відносини між клієнтом і психологом.

Розширення сфери використання психологічної корекції в роботі із здоровими дітьми обумовлене наступними причинами: активним впровадженням в систему навчання нових освітніх програм, успішне засвоєння яких вимагає максимального розвитку творчого та інтелектуального потенціалу дитини; гуманізацією процесу освіти, яка неможлива без диференційного підходу до навчання дитини і вимагає врахування індивідуально-психологічних особливостей кожного учня і, у відповідності із цим, різноманітних способів психолого-педагогічної корекції.

У зв'язку з цим відбулися принципові зміни характеру задач і напрямків корекційних впливів – від виправлення дефектів при порушеному розвитку до створення оптимальних можливостей і умов для психічного розвитку здорової дитини.

Психокорекція орієнтована на клінічно здорову особистість.

Орієнтується на здорові сторони особистості незалежно від ступеня їх порушень.

В психокорекції орієнтуються на теперішнє і майбутнє клієнтів:

- Психокорекція орієнтується на середньо термінову допомогу (короткотермінова 15 зустрічей при консультуванні. Довготермінова – до кількох років при психотерапії).

- Психокорекційні впливи спрямовані на зміну поведінки і розвиток особистості клієнта.

- Психокорекція відрізняється від психологічного розвитку тим, що психокорекція має справу з вже сформованими якостями особистості чи видами поведінки і спрямована на їх переробку, в той час як основна задача розвитку полягає в тому, щоб при недостатньому розвитку сформувати в людини психологічні якості.

Види психокорекції

Психокорекційні заходи можна класифікувати.

1. За характером спрямованості:

- симптоматичну,
- каузальну.

Симптоматична корекція передбачає короткотривалий вплив з метою зняття гострих симптомів відхилень у розвитку, які заважають перейти до корекції каузального типу.

Каузальна (причинна) корекція спрямована на джерела і причини відхилень. Цей тип корекції більш тривалий у часі, вимагає значних зусиль, але є більш ефективним.

2. За змістом розрізняють корекцію:

- пізнавальної сфери;
- особистості;
- афективно-вольової сфери;
- поведінкових аспектів;
- між особистісних відносин;
- внутрішньо групових взаємовідносин (сімейних, подружніх, колективних);
- дитячо-батьківських відносин.

В практиці психологічної допомоги дітям і підліткам з проблемами у розвитку розрізняють наступні блоки психологічної корекції:

- Корекція емоційного розвитку дитини.
- Корекція сенсорно-перцептивної та інтелектуальної діяльності.
- Психологічна корекція поведінки дітей і підлітків.
- Корекція розвитку особистості

3. По формі роботи з клієнтом розрізняють корекцію:

- індивідуальну;
- групову;
- у закритій природній групі (сім'я, клас)
- у відкритій групі клієнтів зі схожими проблемами;
- індивідуально-групову (змішана група)

4. По наявності програм:

- програмовану;
- імпровізовану.

5. По характеру керування коригуючими впливами:

- директивну;
- не-директивну

6. По тривалості:

- над-коротку (хвилини, часи, вирішення актуальних ізольованих проблем, конфліктів);
- коротку, або швидко (декілька годин, днів – запускає процес виміру, який продовжується після завершення зустрічі)
- тривалу (місяці, в центрі уваги – особистісний зміст проблеми);
- довготривалу (продовжується роки, зачіпає сфери свідомого і несвідомого. Багато часу приділяється досягненню розуміння суті переживань. Ефект розвивається поступово, носить тривалий характер.

7. По масштабу вирішувальних задач розрізняють корекцію:

- загальну,
- спеціальну.

Загальна передбачає заходи загальнокорекційного порядку, що нормалізують спеціальне мікро-середовище клієнта, які регулюють психофізичне, емоційне навантаження у відповідності з віковими та індивідуальними можливостями.

Спеціальна – комплекс прийомів, методик і організаційних форм роботи з клієнтом чи групою клієнтів, які є найбільш ефективними для досягнення конкретних задач формування особистості, окремих її властивостей чи психічних функцій, що проявляються у девіантній поведінці і ускладненій адаптації (невпевненість, агресивність, тривожність, аутичність, схильність до стереотипів, конфліктність).

Спеціальна корекція виправляє наслідки неправильного виховання, що порушило гармонійний розвиток, соціалізацію особистості.

Питання для самоперевірки:

1. Що таке психологічна консультативна робота
2. Особливості проведення різних напрямів консультування.
3. Програма професійної підготовки консультанта (за К.Роджерсом)
4. Професійна підготовка психологів-консультантів.
5. Основні положення психологічної корекції.

Лекція 8.

МЕТОДИКА РОБОТИ ПСИХОЛОГА З СІМ'ЯМИ

План

1. Основні психологічні концепції виховання батьків та задачі психолога.
2. Діагностика сім'ї та сімейного виховання.
3. Основи сімейного консультування.
4. Основи корекційної роботи з сім'єю.

Ключові поняття: виховання батьків, моделі допомоги сім'ї, сімейне виховання, батьківсько-дитячі стосунки, стиль виховання в сім'ї, дисгармонія психічного розвитку дитини, техніка сімейного консультування

Література

1. Магдисюк Л. І. Психологічні технології та сучасні технології навчання в роботі психолога, педагога з обдарованими дітьми. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. Запоріжжя: КПУ. 2021. № 76. Т. 1. С. 120–130.
2. Магдисюк Л. І., Блаватна О. Б. Психологічна допомога сім'ї, яка виховує дитину із затримкою психічного розвитку. Herald pedagogiki. Nauka i Praktyka. № 52 (02/2020). Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond trading tour». 2020. S. 64–66.
3. Магдисюк Л. І., Демчук В. Б., Павлова Б. В. Сучасні підходи профілактики девіантної поведінки у діяльності психологічної служби. Науковий Вісник МДУ. Серія «Педагогіка та психологія». Т. 7, № 1, 2021. С. 9–17.
4. Психологічна допомога дитині та сім'ї: практикум. / Л. Магдисюк, М. Замелюк, О. Беспарточна, Н. Борбич. – Луцьк : Вежа-Друк, 2022. – 280 с.
5. Федоренко Р. П., Мушкевич М. І., Дучимінська Т. І., Магдисюк Л. І. Психологія молодшої сім'ї: монографія. Вид. 2-ге, доповн. та змін. Луцьк: Вежа-Друк, 2020. 392 с.

Питання 1. Основні психологічні концепції виховання батьків та задачі психолога.

«Виховання батьків» – міжнародний термін, під яким розуміється допомога батькам у виконання ними функцій

вихователів власних дітей, батьківських функцій. Дослідження проблем сім'ї і сімейного виховання показують, що батьки все більше потребують допомоги фахівців. Консультації і рекомендації потрібні не тільки батькам дітей «групи ризику» або проблемним сім'ям. Вони необхідні кожній сім'ї на певному етапі її розвитку через внутрішні потреби і зростаючі вимоги суспільства до сім'ї як соціального інституту.

Аналіз змісту «виховання батьків» дозволяє зробити висновок про те, що воно враховує тісний зв'язок розвитку дитини з благополуччям, внутрішньою атмосферою і способом життя сім'ї, а не тільки з певними методами виховання дітей і формування їх поведінки. У поняття «виховання батьків» входять питання впливу сім'ї на формування особи дитини і її розвиток в цілому, а також питання відношення сім'ї до суспільства і культури. Зрештою мова йде о праві дитини на таких батьків, які здатні забезпечити йому різносторонній розвиток і благополуччя. У такому вигляді виховання батьків складає частина соціальної політики сучасного суспільства.

Поняття «Сімейне виховання» ширше за термін «виховання батьків», оскільки воно означає накопичення і освоєння необхідних знань і навиків всіма членами сім'ї, а не тільки батьками. Об'єктом сімейного виховання окрім батьків можуть бути діти і молодята.

Отже, виховання батьків – це перш за все скупчення знань і навиків по виконанню батьківських функцій і вихованню дітей. Виховання батьків слід розглядати окремо від сімейної психотерапії і сімейної консультації по питаннях сім'ї і шлюбу, які є специфічними формами роботи, орієнтованими на особу і взаємодії між людьми. Виховання батьків більшою мірою – просвітницька робота, звернена до свідомості людини.

Зміст і сфера використання терміну «виховання батьків»

У поняття «Виховання батьків» входить	У поняття «Виховання батьків» не входить
--	---

Засвоєння знань і навичок по догляду за дітьми і їх вихованням. Набуття знань про нормальний розвиток дитини і необхідних навичок. Діяльність, що спирається на переконання, що певні знання допоможуть людям стати хорошими батьками і що ці знання можна засвоїти. Орієнтація на поставлені завдання	Психотерапія для батьків. Консультації з питань шлюбу і сім'ї або сімейна терапія. Допомога батькам у їх звільненні від комплексів. Орієнтація на розгляд проблем взаємин між людьми
--	--

При цьому під **функціями виховання дітей** мається на увазі створення певних взаємин між батьками і дітьми, а також їх передумов, тобто певного способу життя сім'ї і взаємин її членів.

Функція всебічної допомоги в розвитку дитини означає створення таких умов, при яких її фізіологічні, емоційні і інтелектуальні потреби задовольнятимуться в достатній мірі і на необхідному якісному рівні.

Метою виховання батьків є створення таких перспектив, в яких вони мають потребу як вихователі. Виховання батьків повинне перш за все допомогти їм придбати упевненість і рішучість, побачити свої можливості і відчувати відповідальність за своїх дітей.

У різних концепціях виховання батьків ставляться різні завдання. В одних увага батьків зосереджена на керівництві поведінкою дитини, в інших — на її інтелектуальному розвитку, в третіх — на розвитку особи і соціальної компетентності.

Загальним для всіх програм по вихованню батьків є прагнення розширити самостійність при рішенні ними різних завдань у взаєминах з різними людьми, при виборі поведінки в різних ситуаціях.

Завдання виховання батьків можна класифікувати, виходячи з особливостей кожного з періодів розвитку дитини і круга тих проблем, які він повинен вирішувати на кожному етапі самостійно.

Необхідність роботи по вихованню батьків ґрунтується, по-перше, на потребі батьків у підтримці, по-друге, на потребі самої дитини в освічених батьках, по-третє, на існуванні безперервного зв'язку між якістю домашнього виховання і соціальними проблемами суспільства.

Отже, необхідність виховання батьків можна обґрунтувати або посиленням на благополуччя дитини і сім'ї в цілому, або підкреслюючи суспільну значущість даної проблеми. Виховання батьків у межах прав сім'ї на самовизначення і на основі дотримання принципу добровільності є здоровою соціальною функцією.

Питання 2. Діагностика сім'ї та сімейного виховання.

Загальна схема діагностичного процесу в роботі з сім'єю.

Організовуючи діагностичний процес, психолог виходить перш за все з принципу розумної достатності. Не слід розширювати діагностику, якщо до того немає необхідних свідчень. Нове дослідження може бути зроблене тільки на основі аналізу попередньої діагностичної інформації. Слід починати з первинної діагностики – скарг батьків на дитину, а далі, вивчивши обґрунтованість цих скарг, дивитися на причини вказаних порушень.

Ряд фахівців вважає, що в основі стратегії діагностики сім'ї і сімейного виховання лежать два положення:

Перше (теоретичне) – причини порушень в поведінці і розвитку дитини можуть лежати або в особливостях стосунків батьків до дитини і стилі їх виховання, або в спотвореннях внутрішньої логіки і саморозвитку дитини, або в неправильно протікаючих процесах стосунків між дітьми і батьками, або в комбінації цих чинників.

Друге (практичне) – полягає в побудові структури діагностики за принципом дерева, що гілкується: всякий подальший діагностичний крок робиться лише в тому випадку, якщо отримано відповідний результат на попередньому

В ході первинної нетривалої психодіагностики психолог виявляє об'єкти і суб'єкти допомоги. Для цього він повинен відповісти на чотири питання:

1. Чи може він сам надати допомогу сім'ї?
2. Якщо ні, то до яких фахівців необхідно направити батьків або дитину?

3. Хто саме в сім'ї потребує допомоги?
4. Який характер цієї допомоги?

По-друге, психолог повинен знатися на характері скарги батьків, яка може бути обґрунтованою, частково обґрунтованою або необґрунтованою. Від цього залежить характер діагностичних процедур (вивчити особу дитини або батьків, досліджувати стосунки до дитини або міжособові стосунки батьків і так далі).

По-третє, спілкування, спостереження за поведінкою батьків можуть дати психологові деякі уявлення про сім'ю. Важливо також дізнатися про те, як самі батьки розуміють висловлювану ними скаргу-проблему, чи правильно бачать її причини і якої допомоги чекають від психолога. Скарги батьків визначають вид допомоги і участь психолога в цьому процесі:

1. Психологічна неграмотність батьків – інформування, роз'яснення, консультування психолога.
2. Спотворені батьківські стосунки – психокоректувальна робота психолога.
3. Психопатологія батьків – напрям на лікування до психіатра.
4. Дисгармонія психічного розвитку дитини – психокоректувальна робота психолога.
5. Порушення особового розвитку дитини – другий етап діагностики і психокорекція дитини і батьків.
6. Затриманий психічний розвиток дитини – консультації психолога, напрям до дефектолога.
7. Психічне недорозвинення дитини – напрям до дефектолога.
8. Пошкодження психічного розвитку – напрям до психіатра.
9. Спотворений психічний розвиток – напрям до психіатра.

Психолог робить первинний висновок про сім'ю на основі аналізу скарги батьків, яка по своїй структурі має суб'єктно-об'єктну спрямованість (локус), на кого або на що скаржаться батьки. Батьки можуть скаржитися на дитину,

чоловіка, ситуацію, третіх осіб. Можна визначити наступні об'єкти скарг батьків:

1. Порухення психічного і соматичного здоров'я.
2. Рольова поведінка.
3. Відповідність поведінки віку, психічним нормам.
4. Індивідуальні психологічні особливості.
5. Психологічна ситуація.
6. Об'єктивні обставини.

Характер роботи з сім'єю багато в чому залежить і від самодіагнозу, який може бути сформульований в наступних термінах: «зла доля», «психічні аномалії», «органічний дефект», «генетична запрограмованість», «індивідуальна своєрідність», «власні невірні дії», «власні особисті недоліки», «вплив третіх осіб», «несприятлива ситуація».

Зрозуміло, батько, що пояснює проблеми дитини генетичною обумовленістю або злою волею, не буде хорошим помічником психолога. Можна також заздалегідь припустити, як поводитимуться батьки залежно від їх запиту, тобто форми очікуваної допомоги: емоційна і моральна підтримка, сприяння в аналізі, прохання про інформацію, прохання про навчання, прохання про допомогу у вибраній позиції, прохання про роботу впливу на кого-небудь.

Ймовірно, завдання психолога – в якійсь мірі орієнтуватися на запити батьків, хоча над усе він ставить інтереси дитини. Тактика психолога буде ефективнішою, якщо на діагностичному етапі йому вдасться визначити основні поведінкові синдроми батьків, від найважчих і рідкісних до вельми поширених.

1. Підозри на душевні захворювання:

- а) плутаний виклад, нелогічність, маревні ідеї, галюцинації;
- б) невраховуються реакції консультанта;
- в) відсутність емоційних і поведінкових підтверджень самодіагноза;
- г) виняткова психологічна проблем, що формулюються клієнтом;
- д) нереалістичність запиту.

2. Синдром пошуку соціальних союзників:

- багато скарг, суб'єктивний локус яких – «треті особи»;
- проблема клієнта: привести їх поведінку у відповідність із законом, мораллю,

справедливістю;

- запит: допоможіть вплинути, як змусити і т. п.
- відношення до суб'єкта скарги частіше негативне;
- відношення до консультанта утилітарне.

3. *Синдроми дитячого неблагополуччя і батьківської тривожності:*

- скарги на дитину;
- фаталістський самодіагноз;
- хоче допомогти, але безсилий;
- прохання допомогти дитині;
- відношення до дитини жалісливе, песимістичне;
- відношення до консультанта ділове;
- гіперболізування порушень у дитини за відсутності досить значущих підтверджень.

4. *Синдром нелюблячого батька:*

- скарги ті ж, що у попередньому випадку;
- у об'єктному локусе скарги підкреслено невідповідність поведінки дитини належному;
- як самодіагноз: «зла воля»;
- додаються: «аномалія», «генетична запрограмованість»;
- відношення до дитини з антипатією, неповагою;
- відношення до консультанта — рентне;
- запит: допоможіть переламати, переформувати, виправити.

5. *Синдром невпевненого батька:*

- скарга на дитину;
- невідповідність дитини ідеалу;
- самодіагноз — невірні дії, слабкість;
- проблема: не знаю, як...;
- запит: допомогти у виробленні позиції і емоційній підтримці;
- відношення до дитини з симпатією, але без достатньої близькості;
- відношення до консультанта адекватне.

6. *Синдром особового неблагополуччя:*

- скарга на свої переживання і стан, неадекватні емоції,

– **неправильні дії (схоже на стан неврозів).**

Психодіагностика сім'ї і сімейного виховання не є самоціллю, вона є основою для надання індивідуалізованої адресної допомоги батькам і тому вимагає вдумливого дослідницького підходу психолога. Отримані дані корисно час від часу систематизувати. Було б корисно щорічно проводити загальний аналіз отриманих даних, виділяючи ключові батьківські проблеми, аспекти дитячо-батьківських стосунків. Слід продумати і систему зберігання інформації.

Питання 3. Основи сімейного консультування.

Існують різні моделі допомоги сім'ї, які може використовувати психолог в процесі консультування.

1. *Педагогічна модель* базується на гіпотезі недоліку педагогічної компетентності батьків. Суб'єкт скарги у такому разі зазвичай дитина. Консультант разом з батьками аналізує ситуацію, намічає програму мір. Хоча сам батько може бути причиною неблагополуччя, ця можливість відкрито не розглядається. Психолог орієнтується не стільки на індивідуальні можливості батька дитини, скільки на універсальні з погляду педагогіки і психології способи виховання.

2. *Діагностична модель* ґрунтується на припущенні дефіциту у батьків спеціальних знань про дитину або свою сім'ю. Об'єкт діагностики – сім'я, а також діти і підлітки з порушеннями і відхиленнями в поведінці. Діагностичний висновок може служити підставою для ухвалення організаційного рішення.

3. *Соціальна модель* використовується в тих випадках, коли сімейні труднощі є результат несприятливих обставин. У цих випадках окрім аналізу життєвої ситуації і рекомендацій потрібне втручання зовнішніх сил.

4. *Медична модель* припускає, що в основі сімейних труднощів лежать хвороби. Завдання консультування – діагноз, лікування хворих і адаптація здорових членів сім'ї до хворих.

5. *Психологічна (психотерапевтична) модель* використовується тоді, коли причини труднощів дитини лежать в області спілкування, особливостей членів сім'ї. Вона припускає аналіз сімейної ситуації, психодіагностику особи, діагностику сім'ї. Практична допомога заключається в подоланні бар'єрів спілкування і причин його порушень.

Дитячий психолог, ймовірно, може використовувати різні моделі допомоги сім'ї залежно від характеру причин, що викликають проблему дитячо-батьківських і сімейних стосунків.

Техніка сімейного консультування

Процес консультування включає когнітивний і емоційний аспекти. В ході консультування не тільки з'ясовуються проблеми клієнта або сім'ї в цілому і знаходяться якісь шляхи їх рішення на раціональному рівні. Консультація – це перш за все спілкування, встановлення емоційних контактів психолога з сім'єю. Певна динаміка цих контактів створює умови для самораскриття за допомогою емоційно-раціональних чинників внутрішніх ресурсів особи.

Процес консультування можна розділити на п'ять фаз: встановлення контакту, визначення проблеми, робоча фаза, фаза ухвалення рішення і дій, зворотному зв'язку.

I фаза – встановлення контакту з клієнтом. Ітог визначення меж взаємодії з ним. Здійснюється в первинній консультативній бесіді. На цій фазі встановлюються дистанція спілкування, його складові. Психолог ще до бесіди спостерігає за контактом батьків з дитиною; визначає тип їх поведінки в комунікації з ним; особливості реакції дітей і батьків в діаді; характер вербальних і невербальних контактів; способи регулювання і оцінки поведінки дитини.

У первинній бесіді визначається характер відношення батьків до психолога (ділове, рентне, ігрове) і встановлюються межі взаємодії психолога з сім'єю.

Досвідчений психолог вже при першій зустрічі в ході спілкування може отримати інформацію про історію розвитку дитини, виховний потенціал сім'ї, тип сімейного виховання, педагогічне кредо батьків. Ця фаза демонструє клієнтові можливості психолога (які не слід перебільшувати), в тих процедурах, які здійснюватимуться, дає установку на серйозну, тривалу роботу самої сім'ї.

II фаза – визначення проблеми клієнта, проблеми (болі) сім'ї. Підсумок: згода клієнта і психолога в розумінні проблеми. На цьому етапі клієнт сам визначає проблему на мові труднощів, психолог прояснює її, позначивши як реальну проблему. Клієнт і консультант, обговорюючи альтернативні гіпотези, приходять до єдиної думки, і клієнт

приймає проблему. Можна представити клієнтові право формулювати не від своєї особи, а щодо «третіх осіб». Важливо на цьому етапі прийти до згоди в розумінні проблеми-дилеми; інакше доводиться знову починати весь консультативний процес. Недосвідчений консультант на цій фазі поспішає нав'язати свій варіант інтерпретації проблеми, дуже швидко оголяє її в очах клієнта, часто перебиває його, захоплюється моралізуванням, переступає межі дозволеного в питаннях. Цим він порушує виниклий крихкий емоційний зв'язок, викликає у батьків відчуття провини і підсилює їх душевний біль.

Характер бесіди (кероване стандартизоване інтерв'ю, некероване інтерв'ю – емпатичне слухання) визначається цілями консультування, індивідуальними особливостями клієнта і прийнятим психологом теоретичним підходом (гуманістична психологія, гештальтпсихології, бихевиоризм).

III фаза – робоча. Підсумок: нове розуміння клієнтом проблеми.

Для цієї фази характерна наступна динаміка: структуризація раппорта, створення невроту клієнта в контрольованих умовах, перенесення і опір клієнта, вихід клієнта з трансферу (перенесення) і придбання ним суверенітету. Наочно динаміку цієї фази можна зобразити таким чином:

- ознаки перенесення, вказуючі на успіх консультативного процесу, виявляються в поведінці клієнта: надає знаки уваги психологові, міняє зовнішність, просить частіше зустрічатися, розширює базу спілкування, характеризує психолога як знаючого фахівця і близьку людину;
- ознаки контрперенесення (перенесення консультанта): думає про клієнта після консультації, обговорює випадки з колегами, ділиться враженнями про успіх, сердиться і турбується, забуває ім'я клієнта, не хоче йти на прийом, використовує випадки як хрестоматійний приклад.

Для ефективного консультування трансферт клієнта і психолога необхідні, але перевищення їх міри може приводити до зворотного ефекту. Клієнт стає залежним від консультанта і не може знайти суверенітет. Психолог при високому рівні контрперенесення втрачає свою самооценку, а разом з нею і професійні здібності.

IV фаза – ухвалення рішення і дії. Підсумок: ефективна поведінка клієнта в природній ситуації.

На цій фазі психолог, спираючись на певну консультативну теорію, розробляє план дій, стратегію своєї поведінки, яка підводить клієнта до пошуку і знаходження виходу з ситуації, що створилася. Знайшовши оптимальне для себе рішення, прийнявши його як власне, знайшовши самотійність і упевненість в собі, клієнт ухвалює рішення діяти. Разом з психологом він досліджує і сортує різні способи дій, вибравши, нарешті, певний варіант для себе. Потім він перевіряє цей варіант в природних умовах, а не в ситуації консультування. За наявності успіху він генералізує своє рішення на поведінку в цілому.

V фаза – зворотний зв'язок. Підсумки: задоволення клієнта процесом і результатами консультування.

Частково цю інформацію психолог отримує вже в процесі консультування, коли спостерігає поведінкові ознаки трансферу. Він може проводити катамнез і цілеспрямовано організовує повторні епізодичні зустрічі, що підтримують клієнта і що дають психологові упевненість в правильності вибраної стратегії і тактики консультування. Орієнтуючись на принцип зворотного зв'язку, психолог повинен реалізувати наступні вимоги до консультативної інформації: конкретність і конструктивність її змісту; адресація конкретній особі; констатуючий, своєчасний і потребностний характер. При проведенні консультацій багато психологів часто застосовують магнітофони і диктофони, спеціальні стандартизовані бланки для сімейного консультування, протоколювання бесід асистентами, використання яких дозволяє глибше аналізувати динаміку процесу, його ефективність. Стратегією консультанта має бути не прагнення викрити клієнта, з'ясувати, хто в сім'ї має рацію, а хто винен, а полегшити і зняти душевний біль клієнта.

Психолог може вибрати різні типи підтримки клієнта: впливовий або уважний, питаючий або затверджуючий, ставлячий аналіз і прагнучий до розуміння. Впливовий психолог, що представляє клієнта слабким, забезпечуватиме його енергією, оптимізмом, передавати йому силу. Уважний консультант, ведучий консультування за типом «роджерианського інтерв'ю», зовні виглядає пасивним. Питаючий психолог активний, ставить багато питань. Він знаходиться у вигіднішому положенні, ніж що затверджує. Ставлячий діагноз більше ризикує, він частіше використовує методи сугестій дії. Психолог, прагнучий зрозуміти клієнта, перш за все орієнтований на досягнення з ним згоди. В процесі роботи психологові необхідно відпрацьовувати спеціальні навички і уміння ставити відкриті і закриті питання; фіксувати увагу на головних думках клієнта, його відчуттях; слідувати в бесіді за логікою клієнта; оволодівати уміннями перефразовування (прояснення

сенсу) і підсумовування найважливіших висловів; виразного мовчання (увага, акцент значущості, напружена пауза, заперечення); сумісного ухвалення рішень.

Важливе значення має розвиток невербальних способів спілкування, що демонструють зацікавленість, розуміння, співчуття, довіру клієнтові: очний контакт, усмішка, поза, міміка, темброві забарвлення голосу, інтонація і ін. Психолог повинен навчитися щиро виражати свої відчуття і управляти ними, не допускати введення в консультативний процес вільного світського діалогу, надмірного самораскриття, з одного боку, і закритості – з іншою. Не слід жорстко дотримуватися первинної гіпотези, оскільки вона може виявитися помилковою. Треба постійно уникати без належного мотивування лобових питань, ігнорування або дискредитації думки співбесідника, монологічності і авторитарності.

Питання 4. Основи корекційної роботи з сім'єю.

Незалежно від особливостей основного порушення у взаєминах «батько – дитина», батьки, що звернулися до психолога, як правило, займають невірну позицію, тобто їх стосунки з дітьми неефективні. Причини неефективного батьківського відношення:

- педагогічна і психологічна неграмотність батьків;
- ригідні стереотипи виховання;
- особові проблеми і особливості батьків, що вносяться до спілкування з дитиною;
- вплив особливостей спілкування в сім'ї на стосунки батьків з дитиною.

Всі ці причини спотворення батьківського відношення можуть бути виправлені за допомогою психотерапії і психологічної корекції. У цих цілях створюються батьківські групи.

Цілі і форми групової роботи обмежені батьківською темою. Не ставляться завдання особового розвитку членів

групи. Група обговорює проблеми виховання дітей і спілкування з ними, по-перше, а особисті проблеми учасників групи – лише по-друге, і в тій мірі, в якій це необхідно для вирішення батьківських проблем.

По стилю ведення корекції – групи структуровані, тобто теми для обговорення, ігрові і домашні завдання пропонують ведучі. Таким чином, вони займають більш авторитарне і лідируюче положення.

Основний метод групової корекції батьківських стосунків – когнітивно-поведінковий тренінг, здійснюваний за допомогою ролевих ігор і програми відеотренінгу.

Обґрунтування методу: сім'я – цілісна система. Саме тому проблеми діади «батько – дитина» не можуть бути вирішені тільки завдяки психокорекції дитини або батька. Паралельна робота дозволяє збільшити ефективність занять батьківської групи. Специфічними ефектами роботи з батьками є підвищення їх сенситивності до дитини, вироблення адекватнішого уявлення про дитячі можливості і потреби, ліквідація психолого-педагогической неписьменності, продуктивна реорганізація арсеналу засобів спілкування з дитиною.

Неспецифічні ефекти: отримання батьками інформації про сприйняття сімейної ситуації своїх батьків дитиною, динаміці її поведінки в групі.

У групі беруть участь від 10 до 15 батьків (обидва або один). Заняття проводяться один раз в тиждень протягом чотирьох годинників. Весь курс (10 занять) складає 40 ч. Паралельно працює дитяча група, в якій можуть займатися 5-8 дітей від семи до десяти років.

Деякі методи корекції, використовувані в батьківській групі.

Метод групової дискусії підвищує психолого-педагогическую письменність батьків, їх загальну сенситивність до дитини, його проблем, дозволяє виявити індивідуальні стереотипи виховання. У міру розгортання дискусії в неї можна включати елементи програвання ситуацій і відеокорекції.

Метод відеокорекції полягає в програванні завдань психолога в умовах відеозапису взаємодії батька і дитини з подальшим її переглядом, аналізом і самоаналізом.

Метод гри допомагає моделювати і відтворювати в контрольованих умовах сімейні ситуації. Прикладом є ігри «Архітектор і будівельник», «Приємний спогад», «Неприємний спогад».

У першій грі «будівельник» із зав'язаними очима під керівництвом «архітектора», якому заборонені які-небудь дії руками, повинен розставити в певному порядку кубики на великій карті. При цьому батько і дитина повинні побувати в різних ролях.

У другій грі необхідно пригадати і поговорити про що-небудь приємному для дитини і батька і показати, як це було.

У третій грі потрібно пригадати і програти останню сварку батька з дитиною, а потім поговорити про відчуття дитини і батька.

Метод повчального експерименту полягає у виконанні батьками завдання психолога: навчити дитину якійсь дії, грі.

Метод аналізу вчинків дітей і батьків, заснований на складанні реєстру цих вчинків і їх класифікації на позитивні і негативні з подальшою характеристикою поведінки в одній і тій же ситуації батьків, що приймають і не приймають своєї дитини.

Метод аналізу комунікацій «Дитина – батьки» (РБК-Р) при вирішенні проблем дитини. Підбираються приклади на різні варіанти:

РБК–Р – проблема (проблема дитини, батьки – перешкода до її рішення);

Р–РБК – проблема (проблема батька, дитина – перешкода до її рішення);

РБК – проблема (проблема дитини, це тільки його проблема, батько усувається);

Р – проблема (проблема батька; це тільки його проблема, дитина не враховується).

Метод аналізу ситуації «Як допомогти дитині вирішити проблему?» Психолог в ході аналізу повинен підвести батьків до правильного підходу:

- пасивне слухання (прояснення проблеми);
- активне слухання (декодування відчуттів дитини);
- навчання дитини аналізу проблеми і пошуку її рішення.

Навички декодування відчуттів дитини, ефективного вербального сумніву відпрацьовуються в спеціальних тренувальних вправах свідчать про те, що група набуває коректувальної здатності.

Питання для самоперевірки та самостійної роботи:

1. Зміст і особливості організації роботи з батьками.
2. Психологічна допомога сім'ї у вихованні дитини.
3. Типи психологічних рекомендацій та їх здійснення.

Лекція 9.

МЕТОДИКА РОБОТИ ШКІЛЬНОГО ПСИХОЛОГА З ДІТЬМИ «ГРУПИ РИЗИКУ» ТА ДІТЬМИ ПОСТРАЖДАЛИМИ ВІД НАСИЛЛЯ

План

1. Психологічна допомога дітям у випадках соціально-педагогічної занедбаності.
2. Девіантна поведінка дітей та підлітків в аспекті діяльності практичного психолога.
3. Технологія психологічної роботи з дітьми, постраждалими від насилля.
4. Особливості надання допомоги дітям і підліткам, які постраждали від насильства.

Ключові поняття: соціальна занедбаність, педагогічна занедбаність, девіантна поведінка, асоціальні прояви, агресивні тенденції, зневага, погане поводження, жорстоке фізичне покарання, фізичне насильство, знущання, сексуальні зловживання.

Література:

1. Карапетрова О.В. Психологічний супровід дітей молодшого шкільного віку в позашкільній діяльності : посібник / О.В.Карапетрова. – Бердянськ: БДПУ, 2013. – 168 с.
2. Психологічний супровід становлення суб'єкта економічної соціалізації : методичні рекомендації батькам та педагогам / за ред. О. В. Лавренко. – К. ; Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 70 с.
3. Скок А. Г. Психологічна служба освіти : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / А. Г. Скок, І. М. Ющенко К. : Слово, 2013. – 240 с.
4. Запобігання та протидія проявам насильства: діяльність закладів освіти. Навчально-методичний посібник/ Андрєєнкова В.Л., Байдик В.В., Войцях Т.В., Калашник О.А. та ін. – К.: ФОП Нічога С.О. – 2020. – 196 с
5. Психолого-педагогічна робота з дітьми, схильними до прояву девіантної, делінквентної поведінки (з досвіду роботи спеціалістів психологічної служби системи освіти України) [Електронний ресурс] / авт. кол.: О. П. Абухажар, Н. М. Акімова, В. В. Білецька та ін ; упор.: В. Г. Панок, Ю. А. Луценко – К. : Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2014. <https://dnmcps.com.ua/sites/default/files/2019-10/31/3/%D0%9F%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%BE->

[%D0%BF%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0%20%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%82%D0%B0%20%D0%B7%20%D0%B4%D1%96%D1%82%D1%8C%D0%BC%D0%B8%2C%20%D1%81%D1%85%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%BC%D0%B8%20%D0%B4%D0%BE%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%8F%D0%B2%D1%83%20%D0%B4%D0%B5%D0%B2%D1%96%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%97%2C%20%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B8.pdf](#)

6. Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід. Методичний посібник. /Андрєєнкова В.Л., Мельничук В.О., Калашник О.А. – К.: ТОВ «Агентство «Україна», 2019. – 132 с.

Питання 1. Психологічна допомога дітям у випадках соціально-педагогічної занедбаності.

Соціально-педагогічна занедбаність є стан особи дитини, яке виявляється в несформованості у неї властивостей суб'єкта діяльності, спілкування, самосвідомість і концентрований виражається в порушеному образі «Я». Цей стан обумовлений соціально-педагогічними умовами, в яких розвивається дитина: з одного боку, вона повинна володіти соціальною активністю, з іншої – виховне оточення стримує її.

Соціальна занедбаність формується під впливом відповідного чинника, який, заломлюючись в конкретній ситуації розвитку дитини, викликає певні деформації її особи. Основними проявами соціальної занедбаності в дитячому віці є нерозвиненість соціально-комунікативних якостей і властивостей особи, низька здібність до соціальної рефлексії, труднощі в оволодінні соціальними ролями. Соціальна занедбаність протилежна вихованості як певному рівню розвитку соціально значущих властивостей і якостей особи, стаючи тим самим основою важковиховуваної і соціальної занедбаності.

Педагогічна занедбаність обумовлена перш за все недоліками виховно-освітньої роботи, наслідком яких є несформованість дитини як суб'єкта учбово-пізнавальною, ігровою і інших видів діяльності. За її прояви слід вважати

важконавчаємость, важковиховуваність, тобто власне педагогічну трудність дитини і слабо виражену індивідуальність в учбово-пізнавальному процесі.

Педагогічна занедбаність – це стан, протилежний розвиненості, утвореній (навченій): відсутність необхідного запасу знань, слабе володіння способами і прийомами їх придбання і нерозвиненість учбово-пізнавальних мотивів.

Соціальний і педагогічний аспекти занедбаності взаємозв'язані і взаємообумовлені. Загальносоціальні уміння і навички переносяться в гру і учення, допомагаючи оволодіти ними. Неуспішність в діяльності, навчена, неписьменність, зокрема неволодіння знаннями соціально-етичного характеру, впливають на рівень соціального розвитку дитини, його адаптацію в школі, серед друзів.

Зовнішніми причинами соціально-педагогічної занедбаності в дитячому віці є дефекти сімейного виховання, на які нашаровуються недоліки і прорахунки у виховно-освітній роботі в дитячому саду і школі, зокрема дегуманізація педагогічного процесу і сімейного виховання.

Внутрішніми причинами виникнення і розвитку занедбаності дітей можуть бути індивідуальні психофізіологічні і особові особливості дитини: генотип, стан здоров'я, домінуючі психоемоційні стани, внутрішня позиція, рівень активності у взаємодії з тими, що оточують і ін.

Як критерії для оцінки соціально-педагогічної ситуації розвитку дитини прийняті наступні параметри:

Характер виховного оточення:

- а) орієнтоване на дитину, повне, стабільне, позитивно впливає;
- б) нестійке у відношенні до дитини, неповне (повне), нестабільне, суперечливо впливає;
- в) байдуже до дитини, неповне (повне), стабільне (нестабільне), дезорганізуюче;
- г) вороже до дитини, неповне (повне), нестабільне, негативно впливає на дитину.

Характер виховно-освітньої роботи з дітьми:

- а) особово-орієнтований, розвиваючий, ефективний;
- б) цілераціональне, репродуктивно-адаптивний, досягаючий мети шляхом особових жертв;
- в) анонімний, інформаційно-репродуктивний, ефективний.

Характер внутрішньої позиції дитини:

а) взаємодія (відносна незалежність, стійкість, опірність); б) протидія (незалежність, упертість, негативізм, важковиховувана); в) бездіяльність (гіперзалежність, нестійкість, податливість).

Дитина проходить через три стабільні виховні середовища: сім'ю, дитячий сад і школу. І кожне середовище створює масу соціально-педагогічних ситуацій для її розвитку, які по-різному відбиваються на результатах останнього.

Соціально-педагогічна занедбаність бере початок в ранньому дитинстві приблизно в трирічному віці тобто збігається з початком розвитку самосвідомості дитини, її правило-сообразного поведінки і нормативної діяльності. При несприятливій ситуації розвитку ознаки і прояви занедбаності накопичуються і переходять в якісну освіту — симптомокомплекси. Виявляються вони спочатку в поведінці дитини, не зачіпаючи її особу, що знаходиться у стадії становлення (дошкільне дитинство). Надалі занедбаність розповсюджується на особовий рівень.

У молодшому шкільному віці у зв'язку з переходом до учення у розвитку занедбаності головну роль починають грати шкільні чинники: непосильність вимог, перевантаження учбовими завданнями, негативна оцінка результатів учення, методика негативного стимулювання поведінки і ін. Виникає дидактична занедбаність. В цьому випадку за наявності несприятливої ситуації розвитку в сім'ї, дитячому саду і школі зачіпаються всі особові структури дитини, починають складатися дисгармонії психосоціального розвитку дитини, порушуються процеси формування самосвідомості особи, гальмується розвиток її суб'єктивних властивостей. У результаті дитина виявляється соціально дезадаптованою. Вихід з цієї ситуації можливий лише при зміні методів виховання і навчання дитини, при соціальній роботі з ним. В залежності від характеру динаміки, вираженості ознак, рівня середової адаптації і рівня оволодіння соціально значущою діяльністю можна виділити латентний, початковий і виражена ступень соціально-педагогічної занедбаності дитини.

При визначенні ступеня соціально-педагогічної занедбаності можна орієнтуватися на наступні критерії: характер динаміки занедбаності (кількісна, якісна, інтеграційна), вираженість ознак занедбаності (нерозвиненість соціально-комунікативних якостей, низька здібність до соціальної рефлексії, труднощі в оволодінні соціальними ролями, загальна неписьменність (ненавчена, нерозвиненість), рівень середової адаптації (сім'я, школа, дитячий сад, неформальна група однолітків) і рівень оволодіння соціально значущою діяльністю (ролева гра, учення).

Латентний (легка) ступінь занедбаності характеризується кількісною динамікою, незначними відхиленнями, що важко відрізняються від вікових проявів (криз), в соціальному і етичному розвитку дитини. В ній як особи переважають позитивні властивості; негативні якості однорідні по своєму складу, оскільки викликаються впливом якогось одного домінуючого негативного чинника, частіше всього сімейного; ступінь прояву ознак занедбаності слабкий і середній, характер прояву епізодичний, ситуативний. Дитина добре відчуває себе в сім'ї і намагається адаптуватися в групі однолітків. Відношення до учення невиражене, виявляються перші симптоми неуспішності із-за початківця виявлятися відставання в розвитку психічних процесів, відсутність відповідного віку рівня знань, умінь і навиків, недоліку соціального досвіду.

Початкова (середня) ступінь – це поглиблення відхилень в соціальному і етичному розвитку дитини.

Виражена ступінь занедбаності – кількісна динаміка переходить в якісну. Позитивні властивості особи, що не підкріплюються в процесі спільної діяльності і спілкування з дорослими і однолітками, втрачають свою глибину, виявляються все слабкіше. Ознаки занедбаності, що демонструються як зовнішні симптоми поведінки, навпаки, набувають зримішого характеру. Вони формуються вже під впливом ряду чинників, виявляються різнопланово, в певних ситуаціях. Відношення до учбової діяльності байдуже. Явно виявляється неспроможність дитини як суб'єкт діяльності, через яку віна поступово виштовхується з формальних дитячих общностей. Погіршуються її стосунки в сім'ї.

Таким чином, соціально-педагогічна занедбаність виникає там, де не створюються умови для повноцінної соціалізації і індивідуалізації особи дитини: навколишнє середовище, перш за все батьки і педагоги, негативно впливає на формування особи дитини як суб'єкта власного життя, він не отримує достатньої свободи для прояву своєї активності у взаємодії з наочним і соціальним середовищем

Психологічним механізмом соціально-педагогічної занедбаності дітей є гіпервідособлення, яке виражається в посиленні позиції «не така, як всі»,

психологічна незахищеність дитини і пов'язані з нею захисні форми поведінки, перш за все агресивні.

Особа соціально і педагогічно запущеної дитини характеризується нерозвиненістю властивостей суб'єкта спілкування, діяльності і самосвідомості і відповідною їм неадекватною активністю у взаємодії з оточенням. Суб'єктивно ці особливості особи переживаються запущеною дитиною як особливий образ «Я» і виражаються в неадекватній самооцінці і незадоволеності. Головна суперечність запущеної дитини полягає в її прагненні до ухвалення і визнання. Вони менш соціально пристосовані, відрізняються недовірливістю, надмірною образливістю, слабкою інтуїцією в міжособових стосунках, в їх поведінці часто спостерігаються негативізм, упертість, егоцентризм. Запущені діти виконують запропоновані вчителем завдання, використовуючи лише конкретно-ситуаційні ознаки, примітивно підходять до вирішення своїх проблем. У них погана увага, швидка стомлюваність. Вони гостро реагують на невдачі, не упевнені в собі, відрізняються нестійким настроєм, важко адаптуються до нових умов.

Виявлені істотні відмінності в рівні збудливості і гіперактивності, що виражаються в слабкій концентрації уваги, підвищеному моторному неспокої і отвлекаемости, відсутності страху в ситуаціях підвищеної ризику, ігноруванні соціальних вимог і культурних норм поведінки.

У відношенні з дорослими запущені діти чутливі до загрози, соромливі, боязкі. Вони легко виводяться із стану рівноваги, повні передчуття невдач, часто мають знижений настрій, зате наголошується надлишок спонук, які знаходять розрядку в практичній діяльності. Запущена дитина намагається компенсувати своє положення агресивністю, схильністю до ризикованих вчинків з метою привернути до себе увагу. Проте незадоволеність його основних потреб бути особою (для молодших школярів – це потреба бути хорошим учнем) і бути прийнятим (бути сильним, здоровим і красивим) робить на нього руйнівний вплив. Запущені молодші школярі надмірно чутливі до відношення тих, що оточують, причому відношення дорослих до себе вони зв'язують насамперед оцінюючою діяльністю вчителя («поганий учень», «погана успішність», «нерозумний», «слабо вчиться» і ін.).

Звичайні діти, орієнтуючись на позитивні оцінки дорослих їх нової діяльності – учення, по-перше, виділяють ці характеристики як основні, по-друге, позитивно оцінюють ці якості у себе («Я розумна і хочу бути ще розумніше, як наша вчителька»). Позиція хорошого учня, що уміє і охочого підкорятися, добросовісного, акуратного, сприяє врівноваженості дитини і обумовлює, з одного боку, його відвертість у відношенні до світу, а з іншої – стриманість і високий самоконтроль.

Запущена дитина відчуває себе нерозумним, поганим учнем, неприйнятним, нелюбимим що оточують. Ці відчуття підвищують тривожність дітей, роблять їх соціально боязкими, знижують їх рівень домагань на успіх.

Питання 2. Девіантна поведінка дітей та підлітків в аспекті діяльності практичного психолога.

Поведінка є сукупністю конкретних, в даний момент протікаючих діяльностей. Вона може бути назване адаптивною, якщо за допомогою її отриманий доцільний, корисний результат. Досягнення такого результату стає можливим, якщо складові поведінки діяльності відповідають умовам, в яких дана поведінка здійснюється. Поведінка — багаторівневий процес, що забезпечується і реалізовується безліччю різноманітних механізмів, серед яких основними є:

I – механізми процесу віддзеркалення, задаючи орієнтування людині в середовищі, конкретній ситуації;

II – механізми дії суб'єкта в реальних, адекватних умовах;

III – механізми емоційної регуляції поведінки на всіх етапах її розгортання.

З кожним з названих механізмів функціонують механізми мовного опосередовання і пам'яті. З погляду рівневої організації поведінки механізми віддзеркалення виступають у вигляді процесів сприйняття, відчуття мислення; механізми дії – у вигляді рухів, навиків, тактик, програм або стратегій; механізми емоційної регуляції – у вигляді безпосередніх переживань і відчуттів.

Різноманітні патологічні процеси (органічні поразки ЦНС, психічні і соматичні захворювання) порушують рівноважні (адаптивні) стосунки з середовищем, характерні для нормального функціонування організму, і спотворюють взаємини людини з навколишнім світом через зміну структури її поведінки (С.А.Белічева). Поведінка організовується на різних рівнях: біохімічному, фізіологічному, психічному, соціальному. Власне психічний рівень може бути розбитий на три підрівні: психофізіологічний, психологічний, соціально-психологічний. Кожен з цих підрівнів має власну специфіку взаємодії з навколишнім світом: безпосередня взаємодія з фізичним середовищем; взаємодія, опосередкована індивідуально-особовими характеристиками суб'єкта; взаємодія, опосередкована соціально-психологічними умовами.

Адаптивну поведінку на психічному рівні в широкому сенсі можна визначити як сукупність саморегулюючих процесів, що забезпечуються природженими або придбаними психофізіологічними і психічними механізмами. Протікання цих процесів детерміноване об'єктивними (характеристики середовища) і суб'єктивними (індивідуально-особові особливості суб'єкта) умовами: дані процеси лежать в основі діяльності, складових поведінки, направлені на досягнення корисного результату, що не суперечить особливостям або особовим смисловим установкам суб'єкта, а також в основі емоційної регуляції і переживання здійснюваної поведінки.

Концепція структури адаптивної поведінки припускає облік в психологічному аналізі поведінки ряд основних принципів.

Перший принцип рівневої організації адаптивної поведінки, згідно якій поведінка реалізується на різних рівнях і кожен рівень володіє власною специфікою.

Другий принцип – поліфункціональна структура поведінки, згідно якої на кожному рівні реалізуються функції віддзеркалення, дії, емоційного регулювання.

Третій принцип – оптимальність структури поведінки, коли адаптивна поведінка формується з урахуванням оптимальної, найбільш прийнятої для суб'єкта способу досягнення кінцевого корисного результату в наявних умовах.

Згідно цим принципам в основі різних видів адаптивної поведінки на кожному рівні і в межах кожного рівня лежатимуть різні функціональні системи і відповідно різні умови і чинники.

Кожен випадок порушення роботи функціональних систем приводить до специфічних порушень поведінки в цілому. Завданням психологічного синдромного аналізу стає виявлення основи, деструкція якої приводить до певної форми порушення поведінки.

Поведінкою, що відхиляється (девіантною), прийнято називати соціальну поведінку, не відповідну сталим в даному суспільстві нормам (Невський І.А.). Відомий соціолог І.С.Кон уточнює визначення девіантної поведінки, розглядаючи її як систему вчинків, що відхиляються від загальноприйнятої або такої, що мається на увазі норми, будь то норми психічного здоров'я, має рацію, культури і моралі. Відповідно до концепції адаптивної поведінки будь-яка девіація приводить до порушень адаптації (психічною, соціально-психологічною, середовою).

Девіантна поведінка підрозділяється на дві великі категорії. По-перше, це поведінка, що відхиляється від норм психічного здоров'я, має на увазі наявність явної або прихованої психопатології (патологічне). По-друге, це антисоціальна поведінка, що порушує якісь соціальні, культурні і особливо правові норми. Коли такі вчинки незначні, їх називають правопорушеннями, а коли серйозні і караються в кримінальному порядку – злочинами. Відповідно говорять про делинквентну (протиправну) і кримінальну (злочинну) поведінку.

С.А.Белічева класифікує соціальні відхилення в девіантній поведінці таким чином:

- * соціальні відхилення корисливої орієнтації: правопорушення, провина, пов'язана з прагненням отримати матеріальну, грошову, майнову вигоду (розкрадання, крадіжки, спекуляція, протекція, шахрайство і ін.);
- * агресивні орієнтації: дії, направлені проти особистості (образа, хуліганство, побої, вбивства, зґвалтування);
- * соціально-пасивного типу: прагнення піти від активного способу життя, відхилитися від громадянських обов'язків, небажання вирішувати особисті і соціальні проблеми (ухилення від роботи, навчання, бродяження, алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, суїцид).

Таким чином, асоціальна поведінка, що розрізняється і змістом, і цільовою спрямованістю, може виявлятися в різних соціальних відхиленнях: від порушень норм моралі до правопорушень і злочинів.

Асоціальні прояви виражаються не тільки в зовнішній поведінковій стороні, але і в деформації внутрішньої регуляції поведінки: соціальних етичних орієнтації і уявлень.

Під відхиленнями в поведінці дітей і підлітків розуміються такі його особливості і їх прояви, які не тільки звертають на себе увагу, але і насторожують вихователів (батьків, вчителів, громадськість). Ці особливості поведінки не тільки свідчать про відхилення від загальноприйнятих норм, вимог, але і несуть в собі зачатки, витoki майбутньої провини, порушень етичних, соціальних, правових норм, вимог закону, є потенційною загрозою суб'єктові поведінки, розвитку його особи, людям, що оточують її, суспільству в цілому.

Отже, додаючи вчинкам, поведінці дитини, підлітка ту або іншу спрямованість, зміст, значущість, ми тим самим робимо довільний, цілеспрямований вплив на розвиток цих процесів або механізмів, лежачих в основі етичних і інших особистих властивостей і якостей дитини. Або, навпаки, перешкоджаючи тим або іншим вчинкам, поведінці, ми створюємо перешкоду, затримуємо розвиток відповідних властивостей і якостей особи дитини, підлітка (Невський і.А., 1993).

Таким чином, поведінка дітей і підлітків, що відхиляється, з одного боку, може розглядатися як симптом, сигнал, ознака зародження і розвитку (тенденція) відповідних особливостей особи, з іншого боку, виступати як провідник виховного впливу на розвиток особи, засоби її формування або цілеспрямованої дії на її формування (тобто виховного засобу).

Тому, кваліфікуючи ту або іншу особливість поведінки учня як відхилення, повинні враховувати умови, стабільність, частоту його прояву, особливості особи, характер, вік учня і багато що інше. І лише після цього виносити те або інша думка або тим більше визначати міру дії.

Прояви відхилення в поведінці дітей і підлітків, їх етичному і соціальному розвитку можуть бути самими різними залежно від індивідуальних особливостей і особових проявів, конкретних умов і обставин життя і діяльності. Як правило, їх можна звести в наступні групи: ситуативні, тимчасові прояви або реакції, викликані чинниками, що провокують їх, і обставинами, і стійкі форми відхилень в поведінці, що розвиваються за тим або іншим типом, обумовлені несприятливими умовами життя і діяльності взагалі.

Поведінкові реакції викликаються несприятливими обставинами або умовами життя, що діють одноразово або систематично. У останньому випадку зміни в поведінці, що приводять до тієї або іншої реакції, накопичуються і виявляються поступово або приводять до різкого зриву. Прикладом можуть служити реакції відмови, протесту, відходу, агресії. Форм проявів цих реакцій

може бути дуже багато. Вони завжди виникають у відповідь на ту або іншу психологічну ситуацію і з її усуненням зникають.

Але, якщо ситуації часто повторюються, нашаровуються, реакції закріплюються, виникають стійкі психологічні утворення (комплекси), що приводять до розвитку того або іншого типу поведінки.

Так формується *активно-приспосовна* або *пасивно-приспосовна* поведінка: деструктивно-агресивна, направлена на революційну перебудову, зміну діяльності групи і своєї власної поведінки в ній; *деструктивно-компенсаторна*, коли перебудова діяльності групи і своєї поведінки супроводиться і закріплюється крупною поступкою її вимогам. Особливе місце займає *компенсаторно-ілюзорна* форма поведінки, коли незадоволення потреби і домагання, стійкий психологічний дискомфорт підлітка знаходять вихід в штучному збудженні, сп'янінні, одурманенні себе расторможенністю спілкування, музикою, танцями, нікотиним, алкоголем, наркотиками, токсичними і лікарськими речовинами.

По суті справи, мова йде про компенсаторну поведінку, яка виражається в крайніх формах конформізму або нонконформізму.

Можна виділити різні види девіантної поведінки, формою прояву яких є різні варіанти соціальної дезадаптації:

Відхилення в поведінці дітей і підлітків можуть бути обумовлені наступними групами причин:

а) соціально-педагогічною занедбаністю, коли дитина, підліток поводить себе неправильно через свою невихованість, відсутність у нього необхідних позитивних знань, умінь, навиків або через зіпсованість неправильним вихованням, сформованістю у нього негативних стереотипів поведінки;

б) глибоким психічним дискомфортом, викликаним неблагополуччям сімейних взаємин, негативним психологічним мікрокліматом в сім'ї, систематичними учбовими неуспіхами, взаєминами, що не склалися, з однолітками в колективі класу, неправильним (несправедливим, грубим, жорстоким) відношенням до нього з боку батьків, вчителів, товаришів по класу і т.д.; в) відхиленнями в стані психічного і фізичного здоров'я і розвитку, віковим кризом, акцентуацією характеру і іншими причинами фізіологічної і психоневрологічної властивості;

г) відсутністю умов для самовираження, розумного прояву зовнішньої і внутрішньої активності; незанятістю корисними видами діяльності, відсутністю позитивних і значущих соціальних і особистих життєвих цілей і планів;

д) бездоглядністю, негативним впливом навколишнього середовища і соціально-психологічною дезадаптацією, що розвивається на цій основі, зсувом соціальних і особистих цінностей з позитивних на негативних.

Зовнішніми чинниками, що негативно впливають на розвиток і поведінку дітей і підлітків, які школа в міру можливості повинна коректувати, є:

I. Процеси, що відбуваються в суспільстві:

- відсутність ясної позитивної державної ідеології, направленої на зміну ієрархії суспільних цінностей;
- недосконалість законів і роботи правоохоронних органів, безкарність злочинів;
- безробіття (явна і прихована);
- відсутність соціальних гарантій і державної підтримки економічно неспроможних сімей з дітьми;
- руйнування і криза традиційних інститутів соціалізації підростаючого покоління (дитячих і юнацьких організацій, сім'ї, школи);
- пропаганда насильства і жорстокості через засоби масової інформації;
- відсутність своєчасної і кваліфікованої диспансеризації дітей, що дозволяє виявляти фізичні і психічні порушення здоров'я дітей і підлітків, надавати їм допомогу за підсумками диспансеризації;
- недоступність для дітей безкоштовної якісної додаткової освіти (кружків, секцій і ін.);
- доступність тютюну, алкоголю, наркотиків.

II. Стан сім'ї, її атмосфера:

- неповна сім'я;
- матеріальне положення сім'ї (як бідність, так и богатство);
- низький соціально-культурний рівень батьків;
- відсутність сімейних традицій;
- стиль виховання в сім'ї (відсутність єдиних вимог до дитини, жорстокість батьків, їх безкарність і безправ'я дитини);
- заперечення самоценності дитини;
- задоволення потреб дітей (їх недолік і надлишок);
- зловживання батьками алкоголю, наркотиків і др-;
- відношення потурання батьків до вживання дітьми психоактивних речовин.

III. Виявлення чинників ризику, що йдуть від організації внутрішньої життя. Аналіз думок вчителів показує, що такими найчастіше є:

1. Недосконалість організації управління процесами навчання і виховання:

погана матеріальна забезпеченість школи; відсутність налагодженого, систематичного зв'язку школи з сім'єю учнів і важелів дії на батьків, що не займаються вихованням дитини, через громадськість; брак вчителів-наочників; часта відміна уроків; незадовільна організація позакласної роботи; відсутність дитячих організацій в школі.

2. Професійна неспроможність частини вчителів, виявляється в незнанні дитячої, вікової психології; авторитарний або потурання стиль взаємин в системі «учень – вчитель»; необ'єктивний підхід до оцінки знань що вчать, навішування ярликів; придушення вчителями особи учня (погрози, образи і ін.).

3. Впровадження нових учбових програм, переоцінка ціннісних орієнтирів і, як наслідок, нерозуміння «чому і як учити?».

4. Низький рівень розвитку і учбової мотивації дітей, поступаючих до школи. Перераховані чинники носять зовнішній, об'єктивний характер. Проте окрім негативних зовнішніх, об'єктивних дій на дитину роблять вплив внутрішні чинники, які педагоги повинні розрізняти. До них відносяться: відчуття власної незначущості і непотрібності, низька самооцінка, невпевненість в собі, недостатній самоконтроль і самодисципліна, незнання або неприйняття соціальних норм і цінностей, невміння критично мислити і ухвалювати адекватні рішення в різних ситуаціях, невміння виражати свої відчуття і реакції на себе самого і інших людей.

Питання 3. Технологія психологічної роботи з дітьми, постраждалими від насилля.

Дитинство є таким періодом в житті кожної людини, коли закладаються основи особової активності і особові властивості, цінності, що визначають «якість» майбутнього життя. Одночасно це такий життєвий досвід, коли дитина і як людина, і як особа найменш захищена від соціального, психологічного і фізичного насильства.

Справжній етап розвитку характеризується тим, що суспільні зміни, що відбуваються, обумовлюють соціальні, психологічні, медико-екологічні наслідки, які, поза сумнівом, міняють умови розвитку і життєдіяльності дітей. Необхідно також чітко уявляти, в якій сфері стосунків дитинства ці нові умови існування загрожують виживанню, здоров'ю і розвитку дітей, основам їх соціального захисту.

Після ратифікації Конвенції ООН про права дитини в правовій системі і в державній соціальній політиці почала формуватися нова концепція соціально-правового захисту і допомоги дітям «Держави-учасники приймають всі необхідні законодавчі, адміністративні, соціальні і просвітницькі заходи з метою захисту дитини від всіх форм фізичного і психологічного насильства, образи або зловживання, відсутності турботи або недбалого звернення, грубого звернення або експлуатації, включаючи сексуальне зловживання, зокрема з боку батьків, законних опікунів або будь-якої іншої особи, що піклується про дитину». У документі підкреслюється положення про пріоритетність інтересів дітей в наступних сферах стосунків:

- у життєдіяльності сім'ї, що забезпечує вітальні права дитини на таку турботу і захист, які роблять реальним і дійсним;
- у діяльності органів охорони здоров'я, освіти, культури, правопорядку, створюючої умови і засобу для реалізації має рацію і законних інтересів дитини в здоровому способі життя і охороні здоров'я, в навчанні, розвитку різносторонніх інтересів і здібностей, професійній орієнтації і підготовці до праці, захисту від протизаконних порушень і посягань;
- у діяльності державних соціальних служб, з'явившись ляючих необхідну соціальну, психологічну, матеріальну підтримку дитині і особам, які про нього піклуються, з метою захисту дитини від всіх форм зловживань, фізичного або психологічного насильства, будь-яких форм експлуатації.

З цієї принципової позиції про пріоритетність законних інтересів і прав дитини витікають наступні положення:

1. Визнання необхідності відношення до дитини як к особистості, яка є самостійним і важливим суб'єктом правових стосунків.
2. Створення державної системи захисту має рацію і законних інтересів дітей; системи, яка була б гарантом здійснення має рацію і законних інтересів дитини в сім'ї, в учбовій, професійній діяльності, в соціальних стосунках.
3. Необхідність виявлення дітей, які через тих, що є у них фізичні або психічні недоліки, проблем в розвитку, у зв'язку з перебуванням в особливих умовах існування потребують розширених заходів соціально-правової підтримки для реалізації їх законних інтересів.

Оскільки існує і широко поширена агресія, остільки можна говорити про її жертви – дітей і підлітків, пострадавших від насильства.

На думку фахівців, виділяються три основні сфери стосунків, в яких, з одного боку, відбувається соціалізація дітей, а з іншого боку, дитина піддається ризику емоційного, психологічного і фізичного насильства: сім'я, сфера освіти, державні установи інтернатного типу і сфера мікросоціальних стосунків.

Насильницькі дії можуть виявлятися в самих різних формах: від клички, образливого погляду до вбивства. Вони можуть мати вид фізичного, вербального, психічного і соціального насильства. Не всі види насильства кримінально карані, зокрема домашнє насильство. Такий вид насильства включає багато насильницьких дій, зокрема обмеження доступу до їжі, одягу, навчання, соціальних послуг; приниження гідності; порушення внутрішньої межі особових переживань; ігнорування потреб і інтересів дитини і ін. (Вострокнутів Т.Н., 1996).

Першим питанням, пов'язаним з оцінкою соціально-медичних наслідків жорстокого поводження з дітьми, є визначення понять, використовуваних в дослідженнях з проблеми насильства. Найбільш постійно уживаються наступні терміни:

- зневага, погане звернення;
- жорстоке фізичне покарання, фізичне насильство, знущання;
- сексуальне зловживання.

Зневага переважно розуміється як відсутність належної батьківської турботи або опіки, коли дитина є такою, що має потребу, бездомним, живе у фізично небезпечному оточенні. У поведінці батьків є серйозні упущення в забезпеченні вітальних (життєво необхідних) потреб дитини в їжі, одязі, притулку, медичному обслуговуванні і захисті від небезпечних умов. По суті, мова йде про стан депривації. Найбільш близьким до даного визначення в нашій соціально-психологічній літературі є термін «соціальне сиротіння», або позбавлення дітей батьківського піклування при живих батьках.

Фізично жорстоке звернення визначається як навмисне або усвідомлене застосування жорстоких тілесних покарань або спричинення дитині невинуватих фізичних страждань, наприклад завдання ударів кулаком, ногою, ударів, що колють, припікань.

Сексуальне зловживання розуміється як використання дитини для цілей сексуального задоволення дорослої людини або особи, значно більш старшої, ніж сама жертва. Насильство може здійснюватися в різних формах: розпусні дії, статеві стосунки або спроби таких, зґвалтування, кровозмішення (інцест), демонстрація порнографії, проституція малолітніх. Визначення сексуального насильства акцентує увагу на відношенні жертви насильства до здійснюваних

по відношенню до неї дій. Під сексуальним зловживанням розуміється залучення функціонально незрілих дітей і підлітків в сексуальні дії, які вони здійснюють, повністю їх не розуміючи, на яких вони не здатні дати згоди або які порушують табу соціальних (сімейних) ролей.

Друге питання, що виникає при аналізі насильства до дітей, пов'язане з оцінкою серйозності жорстокого звернення і характеру найближчих і віддалених соціально-медичних наслідків. З вираженістю наслідків зв'язують такі чинники, як частота і тривалість актів жорстокості, їх масивність, вік дитини, особливості особи. Вважається, що характеристика жорстокого звернення повинна включати:

- оцінку здійснюваних дій (фізичні, сексуальні, емоційні);
- тривалість їх дії і особливості наслідків (фізичні, емоційні, психологічні).

В області оцінки соціальних і кримінальних аспектів жорстокого поводження з дітьми переважаючою точкою зору є концепція циклу насильства. Багато досліджень указують на зв'язок між жорстокістю покарань, вживаних до дитини, і заходами дії, які використовувалися в сім'ї самого батька; між покараннями і вираженістю агресивності дитини, частотою випадків делинквентности, що зустрічаються у нього, а також жорстоким характером злочинів у тих осіб, якими в дитинстві нехтували або з якими зверталися жорстоко.

Досвід насильства в дитинстві і юнацтві має фатальний результат для психологічного самопочуття і загального розвитку хлопчиків і дівчаток. Прояви наслідків насильства хоча і порушують здоров'я дітей і підлітків, не мають чітко виражених симптомів і ознак, по яких можна побачити першопричину відхилень. Ступінь тяжкості наслідків залежить від тяжкості самого насильства. Жорстоке поводження з дитиною є його відкидання в грубій явній формі і наслідки такого відношення живуть у вигляді психотравматичних переживань і трансформуються спочатку в комплекс жертви, а потім агресію. Жертви насильства живуть в стані постійної небезпеки, страху того, що насильство може повторитися, або того, що всі дізнаються про той, що трапився.

Часто діти і підлітки, що випробували насильство, відчують безсилля, біль, збентеження, сором, відчують себе співучасниками або винуватцями. Спостерігаються розлади емоційної сфери, що виражаються в підвищеній тривожності, необгрунтованій зміні настрою, депресіях, які можуть спровокувати суїцидальні спроби. Часто спостерігається порушення сну, сприйняття і відчуттів, виникає неприйняття свого тіла. Невротичні симптоми

є сусідами з порушенням взаємин з тими, що оточують. Унаслідок недовіри до світу з'являються замкнутість, відчуття самоти. Серед віддалених наслідків насильства виділяють алкоголізм, аддитивна і делінквентна поведінка, спроби суїциду.

Ще одна проблема пов'язана з визначенням тих неповнолітніх, які по своїх соціально-психологічних ознаках відносяться до «групи ризику». Виділені наступні діти «групи ризику» по жорстокому зверненню і насильству:

- діти, що проживають в асоціальних, дезорганізованих сім'ях з наркологічною, психопатологічною обтяженою батьків, аморальною або кримінальною поведінкою старших членів сім'ї;

- діти (соціальні сироти), що залишилися без піклування одного або обох батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав і що знаходяться на державному інтернатом забезпеченні або під опікою осіб, які через свій вік, особові властивості або інші причини не в змозі повною мірою забезпечувати життєво необхідні потреби дітей в їх фізичному і психосоціальному розвитку;

- діти з асоціальною (кримінальним) поведінкою, що не досягли віку кримінальної відповідальності (14 років) і що мають потребу у зв'язку з соціально-педагогічною занедбаністю в примусових заходах виховної дії;

- діти, що знаходяться в особливо скрутних умовах (у сім'ях біженців, вимушених переселенців; дітей, батьки яких мають статус безробітних, діти самотніх неповнолітніх матерей).

Вважається, що найбільш поширеними видами психогенного реагування на різні форми насильства в дитячому і підлітковому віці разом із затримками психічного розвитку, регресивними симптомами є невротичні реакції, психогенні депресії і особові розлади. При клінічній оцінці депресивних станів більшістю авторів наголошувалася їх апатичність, «замаскірованість» психосоматичними розладами і порушеннями поведінки.

У формуванні психогенних психічних розладів у дітей провідне значення надається «синдрому битой дитини». Показано, що при «сімейній жорстокості», яка включає разом з емоційним відкиданням дітей спричинення ним побоїв, биття, сексуального насильства, постійно наголошуються психічні розлади у вигляді тривожних станів і депресій різної глибини у поєднанні з низьким рівнем соціального функціонування, різними формами агресивної і деструктивної поведінки, антисоціальними особовими деформаціями.

Психодинамічний аналіз внутрісімейних ситуацій і наявності психічних відхилень у батьків, що проявляють жорстокість в обігу з дітьми, показує, що в 60% випадків батьки «забитих дітей» мали важку депривацію, в дитинстві

страждали депресивними і тривожними розладами, алкогольною залежністю. У їх сім'ях частіше спостерігався «авторитарний» тип внутрісімейних стосунків, при якому конфлікти між подружжям супроводилися ворождебно-агресивним відношенням до дітей. Отже, виховання повторює досвід батьківської сім'ї.

До чинників жорстокого звернення батьків з дітьми, на думку ряду дослідників, відносяться:

- алкоголізм, ознаки асоціальної особової деформації і кримінальність, психопатичні риси у вигляді психічної ригідності з афектною збудливістю;
- незрілість батьків і їх ізольованість, відсутність соціально-психологічної підтримки з боку прародителів;
- низька самооцінка у батьків, зниження толерантності до стресів і особові проблеми;
- потребі батьків встановити пріоритет над дитиною, порушення балансу влади; нерівномірність привілеїв;
- obsесивное поведінка, жорсткі моральні норми;
- самота і погане здоров'я матери.

Як наслідок, велике число сімей з хронічними конфліктними стосунками, а також асоціальних, дезорганізованих сімей є в даний час областю підвищеного емоційного відкидання дітей, незабезпечення необхідністю умов для здійснення вітальних, життєво необхідних потреб дітей в захисті і відході.

Інша область стосунків, в якій реалізується соціалізація дітей, – сфера освіти і державні установ інтернатного типу. Можна виділити наступні особливості цієї сфери, через які дитина піддається ризику емоційного відкидання, психологічного і фізичного насильства.

Допомога і особливий захист, що надається державою дитині, тимчасово або постійно позбавленому сімейного оточення, здійснюються неоперативно і надмірно формалізовані.

Особливі умови навчання і виховання, що створюються дітям з фізичними і психічними недоліками, приводять до того, що вони випробовують серйозні соціально-психологічні проблеми, зокрема прямий утиск і дискримінаційне відношення при включенні в реальне соціальне середовище. Особливі умови навчання і виховання для багатьох з них стають формою соціальної і психологічної ізоляції і «изгойности».

Шкільне середовище в загальноосвітній школі, що переживає наростаючу диференціацію програм, впровадження «елітарних» форм навчання, створює зони підвищеної конфліктності між однолітками різних соціальних груп. Це приводить до підвищення агресивності в системі міжособових стосунків.

Зростання «соціального сиротіння» супроводжує витіснення дітей з неблагополучних сімей на вулицю, скорочення бази дозвілля дітей шкільного віку, домінування культу «успіху через насильство». Велика група дітей знаходиться в умовах кримінального оточення і не тільки залучається до злочинної діяльності, але і піддається ризику різних форм насильства.

Таким чином, спостерігається зростання чинників, що істотно збільшують ризик насильства.

Питання 4. Особливості надання допомоги дітям і підліткам, які постраждали від насильства.

Надання допомоги жертвам насильства направлене на зниження або максимально повне усунення можливих наслідків перенесеного насильства і вживання заходів по припиненню насильницьких дій. Ця робота включає заходи профілактичного, діагностичного і коректувально-психотерапевтичного характеру. Фахівці виділяють ряд особливостей надання допомоги дітям і підліткам, пострадавшим від насильства:

а) повне визнання основних прав дітей і підлітків: право на життя, особисту недоторканність, захист, гідне існування;

б) анонімність або конфіденційність, що підвищує вірогідність звернення жертв насильства по допомогу. У випадках загрози життю і благополуччю, жертви насильства психолог зобов'язаний втрутитися в ситуацію. Формування відчуття безпеки у жертв насильства – основа ефективної допомоги.

Обов'язковим аспектом допомоги дітям і підліткам є роз'яснення їх основних прав:

- права на недоторканність;
- права на захист своєї честі;
- має рацію довіряти своїм відчуттям;
- має рацію говорити «ні» дорослим;
- має рацію розповісти про подію близькій людині, якщо подію бентежить або викликає неприйняття;
- права на отримання допомоги.

Для надання ефективної допомоги необхідна повна і всеосяжна інформація про пострадавшего, його оточення, сім'ю. Цю інформацію можна отримати з бесід і інтерв'ю при спільній роботі декількох фахівців. Її достовірність залежить від ступеня довіри постраждалих або їх близьких до фахівця. Інформація повинна містити відомості про саму жертву, батьків і близьких родичів, про сімейну ситуацію (склад, статус, внутрісімейні стосунки, зовнішні зв'язки сім'ї, мікроклімат), про довірених осіб, про насильника.

Певне значення мають стать консультанта, місце і обстановка проведення консультацій, рівень професіоналізму психолога, що дозволяють забезпечити максимум пошани, гідності і серйозного сприйняття дитини і її проблем, мінімум додаткового психічного навантаження і відсутність нанесення збитку її особі

Таким чином, мета психологічної допомоги жертвам насильства в зменшенні негативного впливу пережитої дитиною травми на його подальший розвиток, запобігання відхиленням в поведінці, полегшення реадaptaції в суспільстві.

Виходячи з цих цілей психолог вирішує наступні практичні завдання:

- оцінює рівень психічного здоров'я жертви насильства і визначає свідчення до інших видів допомоги (психотерапевтичною, психіатричною, терапевтичною і так далі);
- вивчає індивідуально-психологічні особливості дитини з метою адекватнішого їх використання для вирішення виниклих проблем;
- мобілізує приховані психологічні ресурси дитини, що забезпечують самостійне вирішення проблем;
- здійснює корекцію особових дисгармоній і соціальної дезадаптації;
- виявляє основні напрями подальшого розвитку особи;
- привертає інших членів сім'ї, родичів, однолітків довірених і референтних осіб до надання психологічної підтримки постраждалої дитини.

Проводячи психодіагностику, психолог вибирає ті або інші методи дослідження залежно від конкретного випадку, ситуації, особливостей дитини, виду насильства і так далі Найбільш використовуваними є наступні методики:

1. Психодіагностичний опитувальник А.Е.Лічко для визначення типу акцентуації характеру і наявності психопатичних проявів.

2. Колірний тест М.Люшера для визначення актуального психоемоційного стану клієнта, його потреб, страхів і інших індивідуальних характеристик.

3. Шкала рівня суб'єктивного контролю Д.Роттера для дослідження типу поведінки і характеру локалізації відповідальності.

4. Малюнкові тести «Будинок – Дерево – Людина», «Кінематичний малюнок сім'ї», «Неіснуючі тварини». «Нескінчені пропозиції» для визначення зон психологічного конфлікту, сфер найбільшої тривоги, ворождебності і «его» станів жертви насильства.

Свідченнями до психологічного консультування є: самостійне звернення дитини або підлітка, напрям дитини батьками, опікунами, педагогами або представниками інших організацій, запрошення пострадавшего самим психологом. Перший варіант є найбільш переважним у зв'язку з наявністю усвідомлюваної проблеми і мотивації. У інших випадках потрібна додаткова попередня робота по зняттю тривоги, неспокої, страху і пов'язаних з ними психологічних захит.

Як і в інших випадках, основним методом психологічного консультування є інтерв'ю.

За допомогою спеціальних питань і завдань, що розкривають актуальні і потенційні можливості особи жертви насильства, психолог просувається у взаємодії з клієнтом від досягнення ухвалення особи консультанта і ситуації інтерв'ю до збору інформації про тему взаємодії до особи клієнта, від досягнення взаєморозуміння до сумісного рішення про можливі альтернативні шляхи і способи вирішення проблеми.

Під час інтерв'ю психолог може використовувати інші відомі методи, сприяючі активності, зміні відчуттів і переживань, демонструючи дитині, пострадавшему від насильства, безумовне ухвалення його особи, безоценочное відношення. Часто ці результати досягаються через різні варіанти слухання клієнта (Т. Гордон):

1. Пасивне слухання (тиша). Це могутній невербальний засіб, що дозволяє дитині відчувати увагу до його особи і проблем.

2 Реакція підтвердження, визнання почутого. Здійснюється за допомогою вербальних реплік і невербальних прийомів (кивание головою, нахил вперед, усмішка, нахмурирование і др).

3. «Відкриття дверей». Це спеціальні питання або зауваження, що дозволяють дитині бути відкритішим, вислови, що заохочують її.

4. Активне слухання, в ході якого за допомогою перефразовування почутого психолог уточнює свої гіпотези і декодує інформацію клієнта.

5. «Віддзеркалення відчуттів» – метод передачі

співпереживання і розуміння, запропонований американським психотерапевтом К.Роджерсом. При його використанні психолог стає своєрідним дзеркалом відчуттів дитини, він допомагає їх усвідомити і вербалізувати і тим самим сприяє емоційномуотреагированню.

6. Навчання сублімації, тобто виразу відчуттів в соціально-прийнятній, безпечній і потенційно-творчій формі.

7. Інтерпретація. Це основа психологічних методів дії, в результаті яких дитина або підліток отримує нове бачення ситуації на основі теорії або особистого досвіду психолога. Людина відкриває для себе альтернативне бачення реальності, що відрізняється від картини, яку вона сама уявила про те, що трапилось. Зміна цієї картини сприяє зміні поведінки і настрою консультованого.

8. Директива, при використанні якої психолог ясно показує консультованому, яка дія вважає для нього бажаним, і припускає, що клієнт виконає його вказівки.

9. Самораскриття. Психолог ділиться особистим досвідом і переживаннями, показує, що здатний розділити нинішні відчуття співбесідника. Вислови психолога побудовані на «Я-предлогах».

10. Зворотний зв'язок. Психолог дає можливість людині зрозуміти як (яким) його сприймають з боку, дає конкретні дані для самовосприяття.

Метод має особливе значення для підлітків у зв'язку з наявністю у них численних проблем і комплексів, що посилюються комплексом жертви насильства.

11. Логічна послідовність. Психологом пояснюються наслідки його мислення і поведінки: «Якщо те...то». Метод дає можливість для рефлексій своїх дій і переживань, сприяє розвитку можливостей поведінки рефлексії і ухвалення самостійних рішень.

12. Переказ. Повторення суті ситуації клієнта і його думок психологом, яке активізує обговорення проблеми і покращує її розуміння обома сторонами.

13. Резюме, використовуване в кінці консультативної бесіди для підсумовування думок психолога і висновків клієнта. Метод сприяє проясненню результатів бесіди і допомагає перенести результати інтерв'ю в реальне життя.

Доцільно використовувати в роботі з підлітками, пострадавшими від насильства, «телефон довіри» як одну з найбільш адекватних для підліткової психології форм психологічної допомоги. Ця форма допомоги забезпечує

анонімність, щирість, знімає страх приниження і різних санкцій, дає можливість перервати контакт, якщо він небажаний. «Телефон довіри» надає можливість використовувати волонтерів-підлітків, обізнаних молодіжну субкультуру і спеціально підготовлених до роботи на «телефоні довіри». Роль консультанта «телефону довіри» полягає в допомозі підліткові в ідентифікації проблеми, вербалізації негативних емоцій, визначенні джерел і встановленні здорових підлягаючих зберіганню сторін особи що звернувся за допомогою з метою підвищення рівня його самооцінки, виявленні кола друзів і близьких, які могли б його підтримати, виробленню плану дій в критичній ситуації.

Питання для самоперевірки та самостійної роботи:

1. Труднощі та відхилення в розвитку дітей шкільного віку.
2. Корекційні програми реабілітації дітей, які постраждали від насилля.
3. Взаємозалежність педагогічної та соціальної занедбаності.
4. Назвати та проаналізувати види девіантної поведінки.
5. Основні законодавчі документи що до захисту дитинства.

Лекція 10.

ПСИХОЛОГІЧНА СЛУЖБА В СИЛОВИХ СТРУКТУРАХ.

План

1. Зміст і завдання психологічної роботи у військовому підрозділі (частині) у мирний час
2. Основні форми психологічної роботи психологічної служби в системі Збройних Сил
3. Основні обов'язки військових психологів
4. Основні принципи, напрямки та завдання соціально-психологічної роботи в службі безпеки України
5. Особливості роботи соціально-психологічної служби в рамках виправної (пенітенціарної) системи

Ключові поняття: синдром бойової(конфліктної) втоми, наслідки дії стресогенних факторів, психологічне супроводження українських миротворців, психологічна діагностика засуджених.

Література

1. Кацавець Р.С. Пенітенціарна психологія. Навч. посіб. / Р. С. Кацавець – К.: Алерта, 2018. – 110 с. <https://jurkniga.ua/contents/penitentsiarna-psikhologya-navchalniy-posibnik.pdf>
2. Кокун О.М., Пішко І.О., Лозінська Н.С., Олійник В.О., Хоружий С.М., Ларіонов С.О., Сириця М.В. Особливості надання психологічної допомоги військовослужбовцям, ветеранам та членам їхніх сімей цивільними психологами : метод. посіб. К. : 7БЦ, 2023. 175 с.
3. Кокун О. М., Агаєв Н. А., Пішко І. О., Лозінська Н. С., Корня Л. В. Психологічне вивчення особового складу Збройних Сил України : метод. посіб. К. : НДЦ ГП ЗСУ, 2019. 288 с.
4. Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій : метод. посіб. / З. Г. Кісарчук, 131 Я. М. Омельченко, Г. П. Лазос, Л. І. Литвиненко, Л. Г. Царенко ; за ред. З. Г. Кісарчук. К. : Логос, 2015. 207 с.
5. Ульянов К. Броньований розум. Бойовий стрес та психологія екстремальних ситуацій. Київ : ПП «КП» УкрСІЧ», 2020. 304 с.

Питання 1. Зміст і завдання психологічної роботи у військовому підрозділі (частині) у мирний час

Військові фахівці із спеціалізацією «Психолог» займаються організацією і здійсненням психологічної роботи у підрозділах і частинах задля:

- 1) психологічного підтримання високої бойової й мобілізаційної готовності військ, ефективного бойового чергування, оптимальної бойової і оперативної підготовки, підтримання серед особового складу високої свідомої військової дисципліни;
- 2) психологічного впливу на особистість воїна і особовий склад підрозділів (частин) для підвищення ефекта надання йому своєчасної психологічної допомоги;
- 3) організації і надання спеціальної психологічної допомоги військовослужбовцям, у яких існують певні особистісні, психічні та інші проблеми, має місце девіантна поведінка тощо.

Задачі психологічної роботи:

- вивчення індивідуально-психологічних особливостей військовослужбовців, соціально-психологічних процесів і явищ у військових колективах і прогнозування їх розвитку;
- формування здорового морально-психологічного клімату у військових колективах;
- організація заходів психологічної роботи із забезпечення бойової і мобілізаційної готовності, бойових і учбово-бойових задач, бойового чергування (бойової служби), караульної і внутрішньої служб;
- психологічний аналіз службово-бойової діяльності, учбового процесу, виховної роботи і розробка заходів з підвищення їх ефективності;
- вивчення поповнення, яке прибуває до військової частини, і вироблення рекомендацій по раціональному розподілу військовослужбовців;
- організація психологічної допомоги і психологічної освіти військовослужбовців, членів їх сімей і цивільного персоналу Збройних сил.

Основними проблемами у руслі особистісно-діяльнісного підходу військової психології, розв'язання яких має здійснюватися у військових підрозділах і частинах, є такі: особистісні проблеми, колективно-групові проблеми, діяльнісні проблеми. Ці проблеми визначають зміст і завдання

психологічної роботи, її основні напрями, а також функціональні обов'язки офіцерів, які виконують виховну роботу структур виховної роботи та обіймають відповідні посади психологів і соціальних психологів у військах. Вони виконують такі завдання психологічної роботи у військовому підрозділі:

- дослідження індивідуально-психічних якостей особистості воїна, соціально-психологічних процесів і явищ у військових підрозділах, малих соціальних групах, прогнозування і проектування їх розвитку;
- психологічна експертиза професійної придатності військовослужбовців і молодого поповнення з метою раціонального розподілу їх за спеціальностями, посадами і підрозділами;
- психологічний аналіз бойової, навчально-бойової, службової і повсякденної діяльності особового складу та навчально-виховного процесу у військових підрозділах і частинах, відпрацювання рекомендацій щодо їх оптимізації та підвищення ефективності;
- психологічне насичення заходів бойової та мобілізаційної готовності, виконання навчальних і навчально-бойових завдань, бойового чергування, вартової і внутрішньої служб особового складу та їх психологічне супроводження;
- управління динамікою розвитку малих соціальних груп у військовому середовищі, поступове їх доведення до рівня військових колективів;
- управління різними соціально-психологічними процесами і явищами у військових підрозділах, насичення їх позитивним змістом;
- формування і підтримка здорового соціально-психологічного клімату у військових підрозділах;
- профілактика соціально-психологічних, особистісних, психічних та інших детермінант і передумов порушення особовим складом військової дисципліни та правил і норм військових статусів, воїнського етикету;
- надання психологічної допомоги військовослужбовцям, членам їхніх родин, підвищення рівня їхньої психологічної освіченості;
- здійснення профілактичної психологічної роботи з різними категоріями військово-службовців;
- створення атмосфери психічної захищеності воїнів у військовому підрозділі;
- зброєння воїнів та членів їхніх родин ефективними прийомами і методиками надання самому собі та іншим психологічної допомоги;

- реабілітаційна робота з воїнами, які скоїли певні порушення військової дисципліни, мали девіантну поведінку, мають особистісні проблеми тощо;
- протидія негативному інформаційно-психологічному впливу на військовий склад тощо.

Отже, можна зробити висновок про те, що головним змістом психологічної роботи в підрозділах є психологічне дослідження об'єкта впливу і обґрунтоване оптимальне психологічне управління ним на основі розроблених у процесі досліджень психологічних рекомендацій. Ефективність психологічної роботи, безперечно, залежить від конкретного визначення основних її напрямів і оптимального застосування різних форм такої роботи.

Питання 2. Основні форми психологічної роботи психологічної служби в системі Збройних Сил

Реалізація основних завдань психологічної роботи та ефективне їх розв'язання залежить від основних форм цієї роботи, до яких, насамперед, належать: психодіагностика, психопрофілактика і психогігієна; психологічне консультування і освіта; психотерапія і психореабілітація. Кожна з цих форм має свої особливості, зміст, специфіку і технологію.

Психодіагностика проводиться з метою:

- прогнозу розвитку особистості воїна та її окремих виявів і рис;
- пошуку найефективніших форм роботи з воїном;
- розроблення конкретних рекомендацій для воїна і посадових осіб щодо оптимізації наявних форм, методів і засобів навчання й виховання особового складу, режиму його життєдіяльності, якісного виконання ним бойових та інших завдань.

Отримані психодіагностичні дані можуть використовуватися:

- психологами у військовому підрозділі й частині;
- іншими посадовими особами військового підрозділу і частини з метою оптимізації управлінської діяльності, поліпшення виховної роботи, підвищення ефективності бойової та інших видів діяльності особового складу;
- іншими людьми (наприклад, родичами);
- особисто досліджуваними у процесі їхнього самопізнання, саморозвитку, самокорекції і самоактуалізації.

Для отримання даних щодо індивідуально-психічних якостей особистості воїна можуть використовуватися різноманітні тести, анкети,

проективні й психофізіологічні методики, а також загальні методи психологічної науки, спрямовані на попередження таких негативних проблем, як порушення психічного здоров'я воїна, міжособистісні конфлікти у військових підрозділах, девіантна поведінка, труднощі адаптації тощо, і на збереження духовного, нервово-психічного і психосоматичного здоров'я воїна, створення йому оптимальних умов для життєдіяльності у військовому середовищі та в екстремальних умовах військової діяльності.

Крім того, це ще робота зі здоровими воїнами для надання їм спеціалізованої допомоги з метою попередження нервово-психічних і психосоматичних захворювань. *Психопрофілактика і психогігієна передбачають:*

- виявлення та облік воїнів «груп ризику» та здійснення з ними психологічно обґрунтованої, переважно профілактичної роботи;
- організацію роботи Центрів психологічної та юридичної консультації;
- навчання воїнів прийомам саморегуляції власних емоційно-вольових станів, спеціалізованим методикам мобілізації емоційно-вольової сфери до діяльності в екстремальних умовах, самовідновлення психофізіологічних ресурсів;
- підготовку навчально-методичних і методичних рекомендацій щодо психологічної роботи у військовому середовищі;
- обґрунтування і пропаганда психологічного мінімуму знань, навичок і вмінь для військовослужбовців різних категорій;
- психологічну оцінку комфортності бойового і навчального середовища, аналіз режиму бойової діяльності та відпочинку особового складу, обґрунтування психологічних рекомендацій для командирів і вихователів з метою оптимізації та забезпечення їх ефективності;
- організацію спеціальних заходів психологічного розвантаження для окремих категорій особового складу і військових підрозділів;
- прийом психологом воїнів під час медичної їх диспансеризації;
- допомогу родинам військовослужбовців у подоланні кризових ситуацій у родинному житті, цілеспрямовану роботу з молодими родинами офіцерів.

Психологічне консультування й просвіта передбачає роз'яснення воїну його особистісних та інших проблем, які його оточують в особистому житті, професійній діяльності й у спілкуванні з іншими воїнами, допомогу йому в їх усвідомленні, зняття у нього психічного напруження, підвищення

компетентності на надання допомоги щодо ухвалення оптимального рішення щодо їх подолання, а також формування соціально доцільної поведінки. Психологічна освіта спрямована насамперед на формування у військовослужбовців знань основних закономірностей функціонування і розвитку їхньої психіки, механізмів виникнення негативних психічних станів, формування і вдосконалення навичок і вмінь управлінської діяльності, а також на оволодіння простими і водночас ефективними методиками психічної саморегуляції, організації оптимальних форм взаємодії із соціальним оточенням.

Психотерапія і психореабілітація спрямовані на відновлення, вдосконалення і загартування духовної, психічної та фізичної сфер військовослужбовців, їхнє особисте зростання, налагодження гармонійних взаємин із соціальним оточенням, послаблення дії психотравмуючих факторів, формування необхідних для військової служби якостей, оптимізацію морально-психологічного клімату у військових колективах.

Психореабілітація спрямована на відбудову, корекцію або компенсацію порушених психічних функцій, станів, особистісного і соціального статусу хворого, а також тих осіб, які отримали психічну травму в результаті різної зміни соціальних відношень, умов життєдіяльності. Вона використовує форми і методи психотерапії та характеризується як діяльність, що спрямована на відбудову психічних функцій і особистого статусу особистості людини.

Питання 3. Основні обов'язки військових психологів

Етичний кодекс фахівця-психолога у Збройних силах України базується на загальних принципах психологічної роботи, до яких належать:

- принцип відповідальності;
- принцип професійної компетентності;
- принцип правової обґрунтованості й етичної доцільності, відповідність статусу освітнього рівня діагноста чинним вимогам;
- принцип гуманізму, поваги особистісної самобутності та недоторканності особистості кожного воїна;
- принцип забезпечення таємності інформації;
- принцип добровільності;
- принцип своєчасності, постійності, систематичності та комплексності;
- принцип всебічного забезпечення психологічної роботи.

Старший офіцер із соціально-психологічного забезпечення бойової готовності та морально-психологічної підготовки, психолог забор'язаний:

- розробляти пропозиції до плану бойової та мобілізаційної готовності частини, відпрацьовувати формалізовані документи на воєнний час, періодично перевіряти готовність техніки і майна відділення виховної роботи, їхню укомплектованість та боєздатність;
- розробляти проекти розпоряджень;
- розробляти рекомендації стосовно комплектування підрозділів, які несуть бойове чергування, підбору команд для виконання завдань у відриві від військових частин, зняття психологічного напруження під час діяльності в екстремальних ситуаціях;
- розробляти рекомендації з підготовки особового складу до бойових дій і відновлення боєздатності;
- організовувати й проводити заняття з офіцерами виховної роботи;
- організовувати й проводити заходи щодо забезпечення соціальної і психічної адаптації військовослужбовців відповідно до їхньої військової спеціалізації, індивідуальних, нервово-психічних якостей та умов служби;
- провадити прогностичні розрахунки психічних втрат особового складу в бойових умовах;
- здійснювати індивідуальну психодіагностику особистості воїна;
- проводити заняття з офіцерами з проблем морально-психологічного забезпечення бойової готовності, бойової підготовки;
- провадити соціально-психологічні дослідження з виявлення індивідуальних, групових та колективних настроїв, характеру міжособистісних взаємин, вивчення потреб і запитів особового складу;
- організовувати й забезпечувати у військових підрозділах роботу кімнат психологічного розвантаження;
- брати участь у психологічній підготовці особового складу для ведення сучасного бою, ефективного виконання бойових і навчально-бойових завдань;
- брати участь у психологічній підготовці особового складу для ведення сучасного бою, ефективного виконання бойових і навчально-бойових завдань;
- брати участь у плануванні й організації професійної підготовки офіцерського складу з проблем психології та педагогіки, у навчанні

офіцерів виховної роботи формам і методам морально-психологічного забезпечення бою;

- співпрацювати на основі розпоряджень командира і заступника командира з виховної роботи з військкоматами.

Важливими **напрямами роботи психолога у військах** є:

- надання допомоги командирам підрозділів щодо профілактики правопорушень статутного порядку і зміцнення військової дисципліни;
- утвердження високоморальних норм поведінки у стосунках між військовослужбовцями і суворе дотримання вимог військових статутів;
- вивчення морально-психічного клімату у підрозділах і зміцнення військової дисципліни;
- аналіз соціальних умов служби, побуту та їх вплив на стан військової дисципліни, пропозиції щодо їх поліпшення;
- здійснення психологічного аналізу чинників, які викликають порушення правил статутних взаємин між воїнами та інших негативних явищ, і здійснення їх профілактики та корекції;
- надання посадовим особам, які призначенні для проведення адміністративних розслідувань та дізнань, військовослужбовцям і членам їхніх родин консультативної допомоги в оформленні необхідних документів для реалізації встановлених для них законодавством прав та пільг.

Питання 4. Основні принципи, напрямки та завдання соціально-психологічної роботи в службі безпеки України

З вересня 1997р. Наказом Голови СБУ було затверджено „Концепцію соціально-психологічної роботи в Службі безпеки України”. В цій Концепції соціально-психологічна робота визначається як сукупна, узгоджена діяльність Управління роботи з особовим складом та його підрозділів на місцях, регіональних органів, підрозділів Центрального управління, науково-дослідних та навчальних закладів, військових формувань СБУ, спрямована на підвищення ефективності їх оперативно-службової діяльності шляхом цілеспрямованого використання науково обґрунтованих методів сучасної психології.

З жовтня 2000р. на базі Національної академії СБУ готують практичних психологів для оперативних підрозділів.

Зміст роботи психолога в СБУ:

1. *Професійно-психологічний відбір* кандидатів на службу та навчання. Наукова розробка критеріїв відбору кандидатів в оперативні підрозділи з урахуванням специфіки їх діяльності та абітурієнтів для вступу в навчальні заклади СБУ.

2. *Соціально-психологічне забезпечення роботи з особовим складом.* Психологічне забезпечення професійної адаптації співробітників-військовослужбовців до умов служби, надання відповідної практичної та методичної допомоги керівникам підрозділів. Вивчення соціально-психологічного клімату в колективах та надання відповідних рекомендацій, щодо його покращання. Своєчасне виявлення ознак відхилень у поведінці у співробітників-військовослужбовців, профілактика та психокорекція, психологічне консультування співробітників-військовослужбовців та членів їх сімей.

3. *Психологічне забезпечення оперативно-розшукової діяльності* Проведення психологічної реабілітації співробітників-військовослужбовців після їх перебування в екстремальних умовах. Психологічна підготовка співробітників до конкретних видів оперативної діяльності. Психологічне забезпечення розвідувальних, контррозвідувальних та пошукових заходів у сферах боротьби з корупцією та оргзлочинністю, захисту державності та територіальної цілісності України.

Соціально-психологічне забезпечення роботи з особовим складом СБУ – це складова загальної системи забезпечення оперативно-службової діяльності органів та підрозділів. Суб'єктами соціально-психологічної роботи в СБУ виступають: керівники всіх рівнів; підрозділ з організації соціально-психологічної роботи Управління роботи з особовим складом СБУ; Експертно-психологічна служба Військово-медичного управління СБУ; кафедра педагогіки та оперативної психології Національної академії СБУ; психологи-практики оперативних підрозділів; психологи підрозділів роботи з особовим складом. Основні принципи соціально-психологічної роботи СБУ:

- принцип законності, який полягає у тому, що соціально-психологічна робота будується відповідно до чинного законодавства України та відомчих нормативно-правових актів. Цей принцип вимагає від суб'єктів соціально-психологічної роботи дотримання конституційних прав та свобод громадян;

- принцип науковості передбачає системну планомірну роботу, яка базується на сучасних досягненнях науки, єдність та обґрунтованість цілей, змісту, форм та методів соціально-психологічної роботи;
- принцип гуманізму полягає в дотриманні суб'єктами соціально-психологічної роботи загальнолюдських норм моралі та прав людини;
- принцип конфіденційності, змістом якого є суворе дотримання вимог нормативно-правових актів СБУ з таємного діловодства та норм професійної етики;
- принцип діяльнісного підходу полягає у вивченні соціально-психологічних процесів, які відбуваються в реальних соціальних групах особового складу органів та підрозділу СБУ, з урахуванням специфіки їх діяльності. Цей принцип передбачає адекватність заходів соціально-психологічної роботи потребам СБУ, що зумовлені динамікою суспільно-політичного життя країни та оперативної обстановки.

Основними напрямками соціально-психологічної роботи в СБУ визначено: професійно-психологічний відбір кандидатів на службу та навчання; соціально-психологічне забезпечення роботи з особовим складом; психологічне забезпечення оперативно-розшукової діяльності.

Відповідно до основних напрямків соціально-психологічної роботи в СБУ визначені такі її завдання:

- наукова розробка критеріїв вибору кандидатів в оперативні підрозділи з урахуванням специфіки їх діяльності та абітурієнтів для вступу в навчальні заклади СБУ;
- здійснення професійного психологічного відбору кандидатів на службу в органи, підрозділи та військові формування СБУ з урахуванням придатності особи до конкретних видів оперативно-службової діяльності, а також абітурієнтів для вступу в навчальні заклади СБУ;
- розробка пропозицій з питань розподілу випускників навчальних закладів на первинні посади з урахуванням їх індивідуально-психологічних характеристик;
- досконалення системи професійно-психологічного відбору кандидатів на службу в органи, підрозділи та військові формування, а також абітурієнтів для вступу в навчальні заклади СБУ;
- забезпечення керівництва, органів та підрозділів СБУ інформацією про основні соціальні процеси та явища в СБУ, тенденції їх розвитку

у ході виконання покладених на СБУ завдань, напрацювання відповідних науково обґрунтованих рекомендацій;

- вивчення соціально-психологічних аспектів стану, якості та ефективності управлінської діяльності в органах та підрозділах, напрацювання методичних рекомендацій щодо її оптимізації;
- психологічне забезпечення процесу професійної адаптації співробітників-військовослужбовців до умов служби, надання відповідної практичної та методичної допомоги керівникам підрозділів;
- психолого-педагогічне забезпечення навчально-виховного процесу, надання керівникам підрозділів методичної допомоги в організації виховної роботи та професійної підготовки співробітників-військовослужбовців;
- формування позитивного морально-психологічного клімату в органах, підрозділах та військових формуваннях СБУ, створення належних умов для успішної реалізації співробітника-військовослужбовця як особистості;
- формування соціально-психологічної культури, підвищення психолого-педагогічної компетенції керівників усіх рівнів та співробітників-військовослужбовців підрозділів роботи з особовим складом;
- вивчення та психологічне забезпечення формування і розвитку у співробітників-військовослужбовців професійних та управлінських якостей на всіх рівнях навчання та етапах служби, визначення оптимальних напрямків їх службового використання з урахуванням психологічних даних особистості;
- своєчасне виявлення ознак відхилення поведінки у співробітників-військовослужбовців, проведення відповідної профілактичної роботи та психокорекції, надання психологічної консультативної допомоги співробітникам-військовослужбовцям та членам їх сімей;
- психологічне забезпечення профілактики дисциплінарних порушень та правопорушень серед співробітників-військовослужбовців;
- проведення психологічної реабілітації співробітників-військовослужбовців після їх перебування в екстремальних умовах, пов'язаних з виконанням службового обов'язку та іншими причинами;

- наукове-дослідницьке забезпечення роботи з особовим складом органів та підрозділів, розробка та адаптація методичного матеріалу сучасної психології до умов СБУ.

Питання 5. Особливості роботи соціально-психологічної служби в рамках виправної (пенітенціарної) системи

Мета діяльності психологічної служби системи виконання покарань – психологічне забезпечення процесу відбування покарань: компетентне, комплексне, постійне застосування здобутків психологічної науки та практики у процесі виконання та відбування покарань

Завдання психологічної служби установи виконання покарань.

- Психологічна *діагностика* засуджених. Вивчаючи даний напрям роботи пенітенціарного психолога доцільно ознайомитись з найпоширенішими методики психологічної діагностики засуджених, що застосовуються у місцях позбавлення волі (методика діагностики тривожності Ч.Спілбергера, тест Люшера, методика „Неіснуюча тварина", ТАТ, САН, тест Т.Лірі на визначення міжособистісних відношень, ММРІ, тест Розенцвейга, тести Г.Айзенка, Р.Кеттела тощо)

- *Психокорекція*. Вивчаючи психокорекційний напрям роботи, слід ознайомитись з відповідними методами корекції особистості засуджених.

- *Психологічне консультування*.

- *Психопрофілактика*. У місцях позбавлення волі досить високою є міра суїцидальної активності засуджених.

- Робота з психологічної *реабілітації*, спрямована на поновлення, корекцію та компенсацію порушень психічних функцій, станів, особистісного та соціального статусу.

- *Підвищення психологічної компетентності* працівників УВП, надання їм кваліфікованої методичної допомоги.

- Соціально-психологічне *супроводження* та професійна *психологічна підготовка* пенітенціарних працівників.

В структуру соціально-психологічної служби виправного закладу входять, крім психолога, соціальний педагог, вихователі, медичні працівники. Це спеціалісти, які мають педагогічну, психологічну, медичну або юридичну освіту. Вони працюють з особливою категорією населення та в особливих умовах, тому для них важливим аспектом роботи є вивчення психології засудженого. Однією з важливих умов позитивного впливу режиму, який існує

в тюрмі чи таборі, на засуджених є психологічно грамотна діяльність співробітників виправно-трудових закладів.

Основні напрямки ре соціалізації особистості засудженого:

- психологічна діагностика його особистісних особливостей з метою виявлення конкретних дефектів і прав соціалізації і дефектів психічної саморегуляції;
- створення нормальних умов для участі в трудовому процесі з урахуванням індивідуальних психологічних особливостей особистості;
- раціональний режим у виправно-трудових закладах, його корінна гуманізація, зміна погляду на особистість засудженого, на покарання;
- розширення порушених соціальних зв'язків особистості (практика відпусток, більш часті зустрічі з родичами);
- створення груп (колективів) засуджених з позитивною спрямованістю;
- реадаптація звільнених до життя на волі;
- психолого-педагогічна підготовка співробітників виправних закладів.

Питання для самоперевірки та самостійної роботи:

1. Основні завдання та напрямки роботи психолога в МВС.
2. Зміст роботи психолога в пенітенціарній системі, СБУ та збройних силах
3. Роль і місце психолога виправно-трудової колонії у процесі підвищення ефективності ресоціалізації неповнолітніх засуджених.
4. Профілактика суїцидальної поведінки та професійний відбір кандидатів на службу як провідні напрямки психологічної роботи в силових структурах.
5. Дебрифінги як метод усунення СБКВ..

Лекція 11.

ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА В КРИЗОВИХ СИТУАЦІЯХ

План

1. Організація діяльності психологічної служби в системі охорони здоров'я
2. Служба телефонної психологічної допомоги.
3. Психологічна допомога в кризових ситуаціях
4. Психологічна допомога особам, які перебували в екстремальних ситуаціях

Ключові поняття: травматичний невроз, реактивні стани, етап суїцидальних тенденцій, активне слухання, емпатія, криза, екстремальна ситуація, телефон довіри.

Література

1. Булатевич Н. М. Організація діяльності психологічної служби / Н. М. Булатевич ; КНУ імені Тараса Шевченка. – Суми : Вид-во Сум ДПУ імені А. С. Макаренка, 2015. – 445 с.
2. Дуб В. Г. Діяльність служби «Телефон довіри» : тексти лекцій [для студентів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти напряму підготовки «Психологія»] /– Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2018. – 88 с.
3. Медична психологія : підручник / С.Д. Максименко, Я.В. Цехмістер, І.А. Коваль, К.С. Максименко ; за загальною ред. С.Д. Максименка. – 2-е вид. – К. : Слово, 2014. – 516 с.
4. Психологічна служба : Підруч. / [В.Г.Панок (наук. ред.), А.Г.Обухівська, В.Д.Острова та ін.]. – Київ : Ніка-Центр, 2016. – 362 с.
5. Пашко Т., Гліченко О. Телефонне консультування : Пам'ятка для працівників на місцях / за ред. В. Чернобровкіної ; Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». Київ : НаУКМА, 2023. 16 с.

Питання 1. Організація діяльності психологічної служби в системі охорони здоров'я

Організаційні аспекти діяльності медичного (клінічного) психолога

Основні підходи до організації медико-психологічної допомоги в цілому відповідають тим, що використовуються при наданні психіатричної і психотерапевтичної допомоги.

Принцип наближення психологічної допомоги до населення реалізується за допомогою введення посад медичних психологів. Принцип системності забезпечується включенням медичних психологів в бригади фахівців, які надають психіатричну та психотерапевтичну допомогу. Принцип безперервності припускає участь медичного психолога у супроводженні пацієнта на всіх етапах лікувально-діагностичного процесу і виявляється в реалізації різних медико-реабілітаційних заходів.

Концепція вдосконалення комплексної медичної і психологічної допомоги включає:

- розробку освітніх стандартів і вимог до підготовки медичних психологів;
- визначення системи освітніх установ, які займаються базовою підготовкою і післядипломним навчанням медичним (клінічним) психологів;
- забезпечення умов взаємодії медичних психологів з іншими фахівцями, що надають психотерапевтичну, психіатричну, наркологічну, кризову і логопедичну допомогу;
- оснащення робочих місць медичного психолога;
- технічна єдність і спадкоємність діяльності медичного психолога в структурі медичної допомоги.

Основними напрямками роботи медичного (клінічного) психолога є психодіагностика, психокорекція і участь в психотерапевтичному процесі. Однією з важливих задач є проведення психодіагностики і диференціальної клінічної діагностики. Для взаємодії лікаря і медичного (клінічного) психолога при проведенні диференційно-діагностичного дослідження в сучасних умовах пропонують програми спільного навчання лікарів і психологів. Іншою задачею психодіагностичного дослідження є визначення особливостей і ступеня порушень психічної діяльності.

Важливою складовою частиною роботи психолога в установах психіатричного профілю є його участь в реабілітаційних заходах. На першому етапі реабілітації реалізуються психосоціальні методи дії в поєднанні з лікувальними програмами. Основна дія на цьому етапі роботи – медична, тому психолог надає особливу увагу усвідомленій участі пацієнта в процесі терапії. Психокорекцій на діяльність психолога включає поведінковий тренінг в поєднанні з реалізацією нескладних соціально-орієнтованих завдань, однією з яких є емоційна підтримка і демонстрація успіху з метою виключення

негативних емоцій в процесі терапії зайнятістю і трудової терапії. Головним психологічним критерієм успішного завершення першого етапу реабілітації вважається поява у пацієнта позитивного емоційного ставлення до спілкування з іншими пацієнтами, до терапії зайнятістю і трудової терапії.

Другий етап реабілітації проводиться на базі лікувально-трудогих майстерень. Основною задачею є повернення хворого до організованої професійної праці і підготовка його до самостійного життя. Головним психологічним критерієм успішного завершення другого етапу реабілітації слід вважати появу у пацієнта стійкої потреби в міжперсональному спілкуванні, усвідомлення і ухвалення ним плану працевлаштування, усвідомлення необхідності включення в трудову діяльність.

Третій етап реабілітації (заключний) – це проведення комплексу заходів, спрямованих на включення пацієнта в самостійне життя і самостійну працю в індивідуально створених або звичайних умовах професійної діяльності. Для вирішення цієї задачі, особливо при захворюваннях, які супроводжуються значними змінами особистості і зниженням можливостей соціально-трудоого пристосування, в перспективі передбачається створення спеціальних гуртожитків для пацієнтів.

Таким чином, до практичних задач діяльності клінічного психолога в реабілітаційному центрі або відділенні відносяться:

- експериментально-психологічне обстеження пацієнтів з метою диференціальної діагностики, прогнозу і розробки перспектив терапії і соціально-трудоого реабілітації;
- експериментально-психологічне обстеження з метою об'єктивізації динаміки психологічної складової стану пацієнта з метою врахування передумов ефективності соціально-трудоого реабілітації;
- експериментально-психологічне обстеження з метою оцінки ступеня і структури порушень психічного функціонування при проведенні соціально-трудоого реабілітації;
- психологічний аналіз особливостей сімейного життя;
- проведення психокорекційних заходів для реалізації лікувально-реабілітаційних режимів на різних етапах реабілітаційного процесу, спрямованих на профілактику психологічних наслідків перенесеного психічного розладу, подолання ізоляції, явищ госпіталізації, розвиток навичок взаємодії, формування життєвої перспективи;
- психологічна дія з метою оптимізації імейно-подружніх відносин;
- психологічна робота з мікросоціальним оточенням пацієнта на різних етапах реабілітації;

- формування і актуалізація соціально-трудова можливостей і їхнє усвідомлення пацієнтом, вибір напрямку соціальної і професійної адаптації.

Специфіка надання психологічної допомоги тяжким соматичним хворим

Специфіка особистісних змін тяжких соматичних хворих говорить про те, що їх психічний та емоційний стан потребує психологічної допомоги впродовж лікування та подальшого диспансерного спостереження. На діагностичному етапі перебування у клініці у завдання психологічної допомоги входять: швидке зняття гострого емоційного стресу, викликаного повідомленням про діагноз або здогадками про нього; допомога у процесі пристосування до факту хвороби; формування активного ставлення до боротьби із захворюванням. У період стаціонарного лікування психолог допомагає хворому формувати адекватну картину захворювання, долати депресивні реакції на хворобу і лікування, зниження інтересу до життя через «занурення у хворобу», порушення сімейних стосунків, контактів із службовцями, виникнення проблем повернення до трудової діяльності, наявність конфліктів на тлі порушення інтимних стосунків. На цьому етапі психологу необхідно встановити з пацієнтом стосунки, що дають йому почуття впевненості.

Однією з основних умов проведення психологічної допомоги тяжким хронічним соматичним хворим є неформальний психологічний контакт, довірчі стосунки між психологом і пацієнтом, оскільки психотерапевтичні можливості є обмеженими і потребують великою мірою підтримки віри хворого, морального стимулювання волі до життя.

Психолог, який працює з важко хворими соматичними пацієнтами, виконує здебільшого підтримуючу функцію, спрямовану на розкриття енергетичних ресурсів, формування оптимістичних установок, зниження психогенних стресових впливів та використання адаптаційних механізмів психіки. Це гуманістична місія, яка вимагає високої професійної культури, альтруїстичних й оптимістичних установок, здатності до прийняття несподіваних рішень, а також глибокої віри в доцільність і значимість психологічної допомоги тяжкохворим людям.

Правильно побудована робота психолога в лікувальному закладі приносить суттєву допомогу як лікареві хворого, так і самому хворому у процесі лікування та реабілітації.

Кінцевою метою співпраці лікаря та психолога можна вважати якість життя соматичного хворого. Віра хворого у свої можливості і виникнення

позитивної перспективи, поява надії, що відбуваються впродовж психологічного супроводу, звернені до «здорової» частині особистості. Завдяки психологічному впливу, що значною мірою знижує рівень невизначеності уявлень пацієнта про свою хворобу і фатальність її виходу, відбувається переоцінка значимих переживань, життєвих цінностей, смислів.

Отже, головним завданням психологічної допомоги соматичним хворим, які страждають захворюваннями різного ступеня тяжкості, є досягнення їхнього особистісного розвитку. Психологічні засоби, що вибирає фахівець для вирішення цього завдання, можуть бути різними – вербальними чи невербальними, орієнтованими на когнітивні, емоційні чи поведінкові аспекти, і такими, що реалізуються в контексті взаємин між хворими, які потребують допомоги, та психологами. Формами реалізації цих засобів можуть виступати бесіда, тренінг чи міжособистісні взаємини як фактор впливу. Засоби психологічного впливу можуть бути спрямовані не тільки на зміну психологічних характеристик, психічних процесів і станів, але й стану організму.

Функції психологічної допомоги соматичним хворим полягають у профілактиці, лікуванні, реабілітації і розвитку, а її цілі відбивають цільову орієнтацію процесу на досягнення окреслених позитивних змін. Вони визначають загальну стратегію впливу і тісно пов'язані з теоретичною орієнтацією психолога.

Засоби психологічної допомоги можуть бути спрямовані як на більш загальні, віддалені цілі, наприклад, упорядкування порушеної діяльності організму, відновлення повноцінного особистісного функціонування, гармонізацію особистості, особистісне зростання, розвиток особистісних ресурсів, так і на конкретні, близькі цілі, наприклад, подолання страху, тривожності, депресії.

Важливо зазначити, що за умов впровадження психологічних служб у лікувальних закладах, психологічну допомогу соматичним хворим доцільно будувати в комплексі таких цілей і завдань:

- підвищення комунікативної компетентності (тренінг партнерського спілкування, тренінг з вироблення асертивних властивостей);
- саморегуляція для зниження рівня тривожності і депресивної напруженості (аутогенне тренування, керована уява, робота із здоровими образами);
- відреагування заблокованих емоцій (креативний тренінг, тілесно-орієнтована психотерапія, співконсультування);

- підвищення фрустраційної толерантності (поведінкова психотерапія, тренінг керування диханням);
- посилення екстрапунітивної спрямованості, оптимістичності (когнітивна психотерапія, медитація на зовнішньому світі).

Питання 2. Служба телефонної психологічної допомоги.

Специфічним видом консультативної діяльності є консультування на відстані. Основна його форма – телефонне консультування, що дає змогу багатьом громадянам, які не наважуються звернутися за допомогою безпосередньо до фахівця-консультанта або не мають такої можливості, отримувати заочно поради й рекомендації з проблем, які їх бентежать.

Телефонне консультування є формою професійного психологічного обслуговування, у процесі якого людина, котра звернулася за допомогою, формує здатність розв'язувати психологічні проблеми, що виникають у її житті, отримує необхідну психологічну інформацію, котра дає змогу глибше усвідомити себе та своє соціальне оточення, налагодити з ним більш гармонійні стосунки, віднайти нові переживання, сенс і цінності життя.

Телефонна психологічна допомога для людей, які переживають кризу чи проблемну ситуацію, виникла ще на початку ХХ століття. У Нью-Йорку (США), протестантський священник Гаррі Уоррен заснував так звану лігу «Врятуй життя», основною метою якої було надання людям, які потрапили у скрутні обставини, психологічної підтримки по телефону. Після Другої світової війни, у 1948 році, подібну службу в Європі створили австрійські психіатри Ганс Хофф та Ервін Рінгель. Вони об'єднали в одному комплексі консультативну службу і телефонну психологічну допомогу, заснувавши центр – «Допомога людям, втомленим життям».

Перші служби «Телефону довіри» почали організовувати в 1953 році у Великобританії як центри із запобігання суїцидам. Там само в 1954 р. була створена організація «Самаритяни» – служба з надання дружньої допомоги по телефону та при очних консультаціях. У Женеві (Швейцарія) у 1959 році для координації роботи цих служб був створений Міжнародний центр інформації, що згодом переріс у Міжнародну федерацію служб невідкладної телефонної допомоги – International Federation Of Telephone Emergency Services – IFOTES. Після створення IFOTES країни, що стали її членами, прийняли міжнародні норми, що визначають цілі, принципи і методи роботи таких служб.

«Самаритяни» почали поширювати свій досвід за межами Англії і в 1974 р. перетворились в самостійну організацію «Befrienders International»

(Міжнародна дружня допомога). У цей самий час в країнах Азії і Австралії телефонні служби, що називались «Лініями життя», об'єдналися в «Life Line International» (Міжнародні Лінії Життя) [2].

Історія розвитку телефонного консультування в СРСР була пов'язана з розвитком психіатричної системи превенції самогубств. У 1981 році на базі міського наркологічного диспансеру в Ленінграді створено службу «Телефон довіри», наступного року таку саму службу було створено у Москві.

Перша українська служба виникла в 1983 році в Дніпропетровську на базі міського психоневрологічного диспансеру. У 1988 році в Одесі виникла служба «Молодіжний телефон довіри» при одному із благодійних фондів, а в 1989 році служба «Телефон довіри» запрацювала в Києві при міському психоневрологічному диспансері. Однак у ті часи влада і суспільство з підозрою ставилися до створення таких служб, тому вони часто припиняли свою діяльність чи взагалі закривалися.

Організація широкої мережі служб невідкладної допомоги по телефону стала можливою уже в незалежній Україні. В обласних містах почали створюватися центри соціально-психологічної допомоги молоді і при них запрацювали служби «Телефон довіри». Розвитку спеціалізованих служб «Телефон довіри» сприяв також Указ Президента України від 12.03.1998 р. «Про затвердження комплексних заходів щодо профілактики бездоглядності та правопорушень серед дітей, їх соціальної реабілітації в суспільстві». Згодом 07. 12. 2005 р. Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту затвердило наказ «Типове положення про службу «Телефон довіри». Приблизно 10 років тому в Україні налічувалося більше двохсот служб. Переважно вони були підпорядковані державним центрам соціальних служб для молоді та службам у справах неповнолітніх, а свою діяльність здійснювали на підставі відповідних нормативних документів цих центрів. Однак через політичну та соціально-економічну нестабільність служби не отримували належної підтримки, не мали ресурсів для розвитку, тому більшість із них згодом перестали функціонувати.

Загалом за століття свого існування телефонне консультування довело свою ефективність і отримало визнання у всьому світі. Наразі воно активно розвивається і вдосконалюється, інтегруючи інноваційні знання з психології та психіатрії, різноманітних психотерапевтичних шкіл, методів соціальної роботи. У складних, кризових умовах життя сучасної України одним із ключових завдань розгортання психологічної допомоги населенню має бути відновлення і розвиток розгалуженої системи служби «Телефон довіри».

Сучасний «Телефон довіри» – це служба, яка надає клієнтам термінову психологічну допомогу по телефону. Основна *мета* «Телефону довіри» – забезпечити можливість будь-якій людині, яка перебуває в кризовому душевному стані, отримати анонімну, кваліфіковану, своєчасну психологічну підтримку по телефону.

Телефонний консультант – це фахівець (компетентна особа), який здійснює консультативну діяльність з метою інформування, допомоги та підтримки у знаходженні шляхів розв’язання проблемних ситуацій клієнта.

Клієнт (абонент) – це особа, яка звернулась з проханням про допомогу до відповідної соціальної служби чи спеціаліста і користується їхніми послугами. У консультуванні клієнт виступає користувачем послуг і суб’єктом подолання власних проблем.

Послуга телефонного консультування («гаряча лінія», телефон довіри) здійснюється в таких формах:

- – цілодобова «гаряча лінія» (за наявності);
- – «гаряча лінія» з визначеними годинами роботи.

Основні функції ТД:

1. Надання допомоги людям, які перебувають у кризових станах, мають проблеми міжособистісних стосунків у сім’ї, вихованні, здоров’ї, сексуальні проблеми, проблеми адаптації, зайнятості, фінансів, дозвілля, зловживають наркотичними, хімічними речовинами тощо.

2. Телефонне інформування та консультування дітей, підлітків, молоді, батьків і вихователів із соціально-психологічних, педагогічних, проблем соціалізації і становлення молодшої людини.

3. Співпраця із закладами та громадськими організаціями, які надають психологічні, педагогічні, медичні, юридичні та інші послуги, а також з правоохоронними органами для надання допомоги в кризових випадках.

4. Створення банку даних для переадресацій абонентів до інших фахівців та служб.

5. Моніторинг звернень абонентів на ТД.

6. Забезпечення умов для професійного вдосконалення співробітників ТД шляхом організації системи підготовки.

7. Забезпечення умов для особистісного розвитку і запобігання професійному «вигоранню» консультантів ТД шляхом організації психопрофілактичної роботи.

Завдання ТД:

- 1. Надання екстреної психологічної допомоги по телефону.

- 2. Профілактика негативних психологічних проявів у людей і попередження девіантної та суїцидальної поведінки.
- 3. Актуалізація творчих та особистісних ресурсів.
- 4. Зміцнення психологічного здоров'я й атмосфери психологічної захищеності.
- 5. Формування психологічної культури.
- 6. Стабілізація соціально-психологічної кризи в суспільстві.

Керівник служби «Телефон довіри» виконує такі функції, як:

- 1. Представницькі.
- 2. Складення графіку чергувань.
- 3. Забезпечення умов для систематичного навчання.
- 4. Організація і проведення робочих зборів для консультантів.
- 5. Організація реклами служби.
- 6. Забезпечення прийнятних умов для функціонування служби в усіх напрямках її діяльності.

Консультативна допомога, яку надають по телефону, має три особливості: по-перше, людина, яка звертається за допомогою, часто перебуває в стані емоційного напруження, збудження; по-друге, контакт з абонентом має тільки вербальний характер, по-третє, розмова з клієнтом може виявитися єдиною. Ці три особливості диктують свої методи і прийоми консультативної роботи.

Засобом телефонного консультування є *телефон* – прилад, що визначає специфіку такого виду психологічної допомоги, зумовлює її певні переваги й обмеження.

Серед особливостей телефонної комунікації фахівці зауважують такі: просторові і часові властивості; можливість перервати контакт; «ефект обмеженої комунікації», «ефект довіри».

Просторові особливості. Консультант «Телефону довіри» може впливати на клієнта, який знаходиться від нього на великій відстані. Сфера професійної діяльності розширюється далі за рамки кабінету, що підвищує моральну і професійну відповідальність за співрозмовника, а водночас і психологічне навантаження, яке відчуває консультант.

Максимальна анонімність. При особистому зверненні до фахівця, навіть без пред'явлення документів, анонімність є неповною, оскільки консультант спілкується віч-на-віч з клієнтом і може згодом дізнатися про нього. Контакт по телефону забезпечує максимальну анонімність.

Можливість перервати контакт. Телефонний консультант надає можливість перервати бесіду в будь-який момент, для цього достатньо

натиснути на важіль телефонного апарата. При очній консультації зробити це значно важче.

Ефект обмеженої комунікації. Звернення по телефону здійснюється за єдиним акустичним каналом. Це призводить до звуження потоку інформації, якою обмінюються. Телефонна комунікація в силу виняткового акустичного і майже повністю вербального характеру (мова по телефону майже не містить невербальних засобів, притаманних звичайній мові), обумовлює переорганізацію мовної діяльності абонента. Це сприяє інтелектуальному оволодінню пацієнтом психотравмуючої ситуації, полегшує формування її реалістичного прийняття та переходу до конструктивної особистісної позиції. Крім того, є ще одна важлива особливість: при відсутності зорового сприйняття клієнти, які звернулися за допомогою часто ідеалізують телефонного консультанта, що підвищує ефективність взаємодії. Формується фантазійний образ консультанта. Клієнт, отримуючи великий простір для побудови образу, несвідомо формує образ консультанта та наділяє його як «необхідним» зовнішнім виглядом, так і особистісними рисами.

Ефект довіри. Хоча люди, які спілкуються по телефону, можуть бути на значній відстані один від одного, їхні голоси звучать в безпосередній близькості, тобто абонент і консультант у певному сенсі перебувають поруч. Ця властивість телефонного зв'язку сприяє швидкому формуванню довіри у бесіді, полегшує включення в обговорення глибоко особистих проблем. «Ефект довіри» допомагає консультанту в роботі і сприяє її успішності.

Ще одна особливість телефонної комунікації – відсутність зорових вражень (блокування візуального каналу сприйняття інформації) – накладає навантаження на слуховий канал. Причому велике значення набуває не тільки сам текст повідомлення (вербальне вираження проблемної ситуації), а й такі нюанси людського голосу, як тон і тембр, швидкість мови, паузи, тривалість мовчання. За хорошої якості телефонного зв'язку можна також говорити і про темп дихання.

Порівняльна характеристика телефонного й особистого консультування:

- 1) загальнодоступність телефонів дає змогу клієнтам звертатися за допомогою в той самий момент, коли потреба в ній найвища. Гострота ситуації є однією з причин високої сприйнятливості до втручання телефонного консультанта;
- 2) клієнти зберігають можливість особисто контролювати розвиток тієї важкої ситуації, в яку вони потрапили;
- 3) клієнти можуть зберегти свою анонімність;

- 4) клієнти можуть, залишаючись під опікою і захистом найближчого оточення, підтримувати до того ж зв'язок з консультантом;
- 5) сам консультант також може зберігати анонімність. Це сприяє так званому позитивному переносу, тобто клієнт може уявити собі консультанта таким, яким забажає. Такий позитивний перенос сприяє налагодженню довірливих відносин з самого початку консультативної взаємодії.

Незважаючи на численні переваги телефонного консультування, воно не позбавлене і деяких недоліків. Так відсутність візуальної інформації, цілком прийнятної і зручної для клієнта, позбавляє консультанта додаткових орієнтирів для оцінки ефективності втручання, що істотно ускладнює роботу. Крім того, консультування повинно проводитись досить швидко і в стислі терміни, оскільки клієнти часто звертаються за допомогою лише одноразово. Таким чином, не завжди є можливість проводити по телефону консультування, орієнтоване на супровід і розвиток.

Доступність служби для абонента в декілька разів перевищує будь-який інший вид психологічної допомоги. Просторові особливості комунікації дають можливість людині звернутися до фахівця, незалежно від місця її розташування. Характерною рисою такої комунікації є те, що, спілкуючись на значній відстані, абонент і консультант водночас ніби перебувають поруч, немов у кімнаті абонента, що сприяє створенню атмосфери довіри впродовж консультативної бесіди. Окрім того, завдяки телефонному зв'язку, абонент може отримувати необхідну для нього психологічну допомогу цілодобово. Адже людині, яка перебуває у кризовому стані чи гостро переживає проблемну ситуацію, важливо мати змогу звернутися за фаховою допомогою саме тоді, коли у неї виникає відповідна потреба, коли вона страждає, переживає сильні негативні емоції.

Телефон довіри (ТД) – це служба, яка надає населенню екстрену психологічну допомогу по телефону. Вона вважається однією з форм психопрофілактичної роботи, соціально-терапевтичної допомоги, адресованої особам, які перебувають в кризових станах.

Роль «Телефону довіри» дуже значима, особливо в ситуації мінімальної можливості отримати кваліфіковану психологічну допомогу.

Питання 3. Психологічна допомога в кризових ситуаціях

Криза – стан людини при блокуванні її цілеспрямованої життєдіяльності в даний момент розвитку особистості. І теоретики, і практики вважають, що в ситуації кризи при спробі опанування стресового стану людина переживає певний вид фізичного і психологічного перевантаження. Емоційна напруга і стреси можуть призводити або до оволодіння новою ситуацією, або до зриву і погіршення виконання життєвих функцій.

У вітчизняній і закордонній психологічній літературі існує багато класифікацій ситуацій, які можна охарактеризувати як травмуючі (критичні) ситуації:

- *напружена ситуація* (М.І. Дьяченко, Л.Н. Кандибовіч, Н.А. Пономаренко, 1985),
- *емоційно важка ситуація* (А.С. Кочарян);
- *патогенна ситуація* (В.Н. Мясищев);
- *критична ситуація* (Ф.Е. Василюк);
- *конфліктна ситуація* (К. Левін);
- *афектогенна життєва ситуація* (Ф.В. Бассін);
- *ситуація психологічної кризи* (А.Г. Амбрумова);
- *важка ситуація* (М. Тишкова, Е.Е. Данилова, Н.І. Наєнко, А.Я. Анцупов, А. І. Шипілов);
- *проблемна ситуація* (І. Лінгарт, А.М. Матюшкін);
- *емоціогенна ситуації* (П. Фресс) та ін.

Слід розрізняти два види криз залежно від того, які можливості вони залишають для людини в її подальшому житті.

Криза першого виду може серйозно ускладнити реалізацію життєвого замислу, проте зберігається можливість відновлення перерваного кризою перебігу життя. З такого випробування людина може вийти, зберігши життєвий замисел і свою само тотожність.

Криза другого виду робить реалізацію життєвого замислу неможливою. Результат переживання такої неможливості – модифікація самої особистості, її переродження, прийняття нового замислу життя, нових цінностей, нової стратегії, нового образу власного «Я».

Кризи виділяють *власне психологічні*, пов'язані з особистісними змінами, та *кризи, витоками яких є* не внутрішні трансформації, а *зовнішні стимули* – переїзди, війни, революції, катастрофи.

Кризовою називають ситуацію, коли людина зіштовхується з перешкодою в реалізації важливих життєвих цілей і коли вона не може впоратися з цією ситуацією за допомогою звичних засобів, динаміка якої розвивається за двома напрямками:

а) особистісний – внутрішній конфлікт, що формується, обґрунтований характерологічними особливостями особистості і з'являється першим, незалежно від благополучної ще в цей час зовнішньої ситуації; лише потім внутрішня конфліктна напруженість психіки починає видозмінювати форми поведінки і спілкування людини, створюючи приводи і причини для погіршення зовнішньої ситуації і перебудови її в конфліктну, аж до стресової:

б) ситуаційний - з'являється у вигляді цілого ряду несприятливих зовнішніх дій, психотравмуючих стимул-реакцій, падаючих на основу невиразно працюючих захисних механізмів психіки, низьку толерантність по відношенню до емоційних навантажень.

Ситуації, які реально або потенційно мають несприятливий результат для особистості, можна розділити на два класи:

- 1. Ситуації, зумовлені особливостями і умовами діяльності суб'єкта.*
- 2. Ситуації, детерміновані особливостями соціальних взаємин людини, умов її існування, а також їх інтерпретацією, як таких, що несуть загрозу.*

Виокремлюються «афектогенні життєві ситуації», тобто ситуації емоційної напруги, що ведуть до виникнення психологічних травм, які: зачіпають найбільш значимі цінності особистості; порушують міри психологічного захисту; створюють невизначеність там, де потрібне переважання стабільних стереотипів відношення до оточення.

Кризова ситуація, як зазначають Т.М.Титаренко, О.П.Саннікова та інші, має низку особливостей, що відрізняють її від інших емоційно складних життєвих ситуацій:

1) у кризовій ситуації порушується вся система самоорганізації, яка за інших умов забезпечує синхронну роботу раціонального та ірраціонального у психіці (індивід потрапляє в ситуацію, де панують емоції), владування негативних емоцій створює труднощі для головного моменту в реакції подолання – гальмує пошук основної суперечності в період кризи;

2) у процесі переживання кризи свідомий вибір людиною однієї з протилежностей системи життєвих смислів особистості, як правило, неможливий унаслідок порушення механізмів саморегуляції, реакція подолання починається з автоматичної перебудови свідомості та всієї психічної діяльності й триває доти, доки не стане можливою аналітична діяльність, але природжений процес перебудови свідомості необхідно доповнити, оптимізувати соціально надбаним досвідом роботи над собою, над своїм внутрішнім світом.

У співвідношенні травмуючої ситуації, травми та кризи можна підкреслити таке.

- *Психотравмуюча ситуація* (ПТС) є сигналом до змін, сигнал про ймовірність пошкодження життєвого світу.
- *Травма* – це ушкодження, розрив цілісності як наслідок ПТС.
- *Криза* являє собою травмуючу ситуацію, за якої неможливими стають реалізація планів, задуму без зміни самої особистості.

Це співвідношення можна подати так: *ПТС « травма. Травма « криза.*

Тобто в генезі травми лежить психотравмуюча ситуація, в генезі кризи – травма. Проте не завжди ПТС призводить до кризи.

Психотравмуюча ситуація – це сигнал про те, що слід звернутися до себе, виявити любов. Для подолання травми треба мати сили, щоб налагодити ушкодження, усунути розрив цілісності.

Криза свідчить про наявність або відсутність додаткових сил для вивільнення потенціалу, для змін та долання рубежу між старим і новим.

ПТС сигналізує про ймовірність розриву: травма є реальністю розриву; криза – це усвідомлення вибору шляху переживання травми, прийняття її чи ні – прогрес або регрес, якісний перехід з одного стану в інший, це переломний етап у житті особистості.

Механізм впливу кризових ситуацій на особистість.

Вплив *кризової ситуації* розуміється як дія, що надається процесом її переживання, яке призводить до зміни особливостей індивідуальності суб'єкта, його свідомості і поведінки. Процес переживання кризової ситуації в більшій мірі здійснює вплив на особистість, ніж безпосереднє буття в ній. Вплив полягає в тому, що при переживанні складної ситуації відбувається трансформація, перебудова внутрішнього світу людини (або якої-небудь її складової - емоційної, когнітивної, потребнісно-мотиваційної).

Порушення стійкості і цілісності «я-концепції» суб'єкта, зміна його самосвідомості може вести до переживання ним *таких феноменів*, як нігілізм, скептицизм, цинізм, моральна нестійкість, душевне спустошення і тому

подібне. Ці феномени «відображають швидше перехідний стан особистості, що виявилася в ситуації неможливості жити як раніше, уберегти колись стійку систему «Я» від руйнування. Додамо, що даний стан може виникати всякий раз, коли у індивіда з'являється бажання змінити що-небудь у своєму житті або в собі; він є «критичною складовою» його буття.

Аналіз основних підходів для визначення ситуації як «кризової», такої, що несе загрозу особистісному розвитку, що порушує взаємодію і адаптацію людини в соціальному середовищі, дозволяє виділити наступні необхідні умови її виникнення:

- - емоціогенне джерело, що знаходиться в довкіллі, яке впливає на людину і представляє певну «значущість» для неї, і таким чином створює конфліктостворюючу основу;
- - індивідуально-типологічні особливості особистості, які визначають внутрішньоособистісний компонент розвитку критичної динаміки. Цей елемент може бути представлений спрямованістю особистості і може виражатися в активно або пасивно пристосованому типові поведінки;
- - індивідуальні сприйняття-когніції ситуації, які представляють «суб'єктивну» картину критичної ситуації. Якщо людина сприймає ситуацію, інтерпретує і типізує її як критичну, то це передбачає наявність у суб'єкта уявлень про те, що це є критична ситуація для нього.

Перебіг кризи можна умовно поділити на декілька етапів:

- I. Прискорення подій** (або «первинної напруги»): людина розуміє, що накопичується низка подій, які вона не може контролювати із застосуванням звичних методів та засобів - ситуація вирішується, якщо відбувається плідна робота з власними ресурсами;
- II. Дезорганізація:** почуття тривоги та дискомфорту зростають, напруга збільшується, людина звертається до ресурсів другого рівня (знайомі, священники, шофери таксі тощо), але якщо і ці можливості не спрацьовують, відчуття безпорадності сильнішає, знижується самооцінка;
- III. Поворотна точка:** стадія характеризується зверненням до ресурсів третього покоління (соціальних інститутів - телефон довіри, психотерапевти тощо); напруга, спричинена невдалими спробами мобілізації ресурсів, зростає, виникає загроза суїцидальних спроб;
- IV. Реорганізація:** людина переоцінює ресурси – зовнішні та внутрішні, приходить до нового

розуміння проблемної ситуації, вирішує, якої лінії поведінки дотримуватись надалі:

V. Відновлення: встановлюється нормальний рівень функціонування, повертається відчуття життєвої стабільності.

Небезпечний варіант розвитку кризи – гальмування на певному етапі, коли подальший розвиток особистості блокується фіксацією на старих мисленнєвих та поведінкових патернах.

Тривалість кризових станів варіює від трьох-чотирьох тижнів до двох-трьох місяців, після чого їх прояви редукуються, і встановлюється новий рівень соціально-психологічної адаптації, хоча часто і більш низький, аніж передуючий кризі.

Особистість, яка знаходиться в стані кризи, розглядається як неврівноважена система. Саме тому О. М. Александрова вважає за можливе назвати кілька *типових ознак (а іноді наслідків) кризи*. Зокрема, дослідниця вказує, що загальновідомим проявом є порушення картини сну: наприклад, деякі люди відносно швидко засинають, але прокидаються вночі або зовні звичайний нічний сон може не давати освіжаючого ефекту. Можуть порушуватися також апетит і травлення, загострюватися хронічні захворювання. Люди, котрі не відвідували лікарів до моменту кризи, активно починають лікуватися, знаходити у себе різні захворювання. Інші ознаки кризи – фізична та психічна утомленість без особливих на це причин, апатія, млявість відчуттів, м'язова напруга та хворобливі відчуття, викликані нею, часті мігрені, болі в спині, шиї і плечах. Розлади функцій уваги і пам'яті.

Найтипівішими емоційними реакціями в стані кризи є тривога, гнів, сором, вина, депресія. Найхарактернішими поведінковими реакціями можуть бути названі нав'язливі думки та активізація примітивних захисних механізмів особистості, в першу чергу таких як проєкція, витіснення, заперечення, ізоляція. Високий рівень тривожності заповнює свідомість людини, примушуючи вірити страхітливим думкам, які при звичайних ситуаціях просто не сприймаються. Подібний процес відбувається, коли людина пригнічена або розгнівана. У зв'язку із цим, іноді саме реакція на вихідну подію викликає більшу шкоду, ніж подія сама по собі.

Питання 4. Психологічна допомога особам, які перебували в екстремальних ситуаціях

Екстремальними в побутовому спілкуванні найчастіше називають ситуації, що загрожують здоров'ю і самому життю людини. Більш точно

екстремальні ситуації можна визначати як несприятливий, складний стан умов людської життєдіяльності, що набув для окремої особи або групи осіб особливої значимості; це об'єктивно складні умови діяльності, що сприймаються й оцінюються як напружені чи небезпечні. Це – зовнішня, об'єктивна сторона проблеми. Суб'єктивно екстремальні ситуації набувають форми *екстремальності* – особливого стану людської психіки (екстремум-стану), спричиненого незвичними чи екстраординарними умовами, що породжують підвищену тривожність та особливу емоційну напруженість. Ситуація стає для особи надзвичайно значимою, причому безвідносно до того, містить вона реальну небезпеку чи така небезпека лише уявна: екстремальність є суб'єктивним переживанням реальної дійсності. Тому не виключено, що одна й та ж ситуація різними людьми буде усвідомлюватися як екстремальна і ординарна; об'єктивно екстремальна ситуація сприйматиметься конкретною особою як штатна і, навпаки, об'єктивно безпечна – як екстремальна.

Екстремальні ситуації можуть бути регламентованими і нерегламентованими, плановими і ситуаційними, „штатними” і „позаштатними”. У найбільш загальному вигляді вони поділяються на чотири групи: 1) спричинені надзвичайними умовами (стихійне лихо, природна чи техногенна катастрофа, війна, масові терористичні акції тощо); 2) життєві, повсякденні (пожежа, напад злочинця, гострий брак часу, необхідність одночасного вирішення декількох однаково важливих завдань), тобто такі, що виникають у житті кожної людини; 3) пов'язані з захопленням потенційно небезпечними видами хобі (альпінізм, підводне плавання, швидкісна їзда та ін.); 4) службові, професійні – зумовлені виконанням фахових обов'язків. З небезпекою для життя і здоров'я пов'язане виконання багатьох видів робіт, що містять елементи виробничого і професійного ризику (шахтарі, льотчики, моряки та ін.), а також службова діяльність військовиків, працівників правоохоронних органів та службовців МНС України.

У професійній діяльності людей можна виділити наступні різновиди екстремальних ситуацій:

1) *швидкоплинна* – пов'язана з необхідністю діяти в умовах жорсткого дефіциту часу, у максимально швидкому темпі, при високому рівні організованості та зі значним психологічним навантаженням (участь у ліквідації наслідків катастрофи, рятувальні роботи, затримання злочинця, військова операція);

2) *довготривала* – психологічно напружена діяльність протягом тривалого часу (напруженість в діяльності операторів хімічних виробництв, атомних станцій, процес розкриття і розслідування злочину);

3) *викликана „невизначеністю”* – потребує прийняття рішення за наявності альтернативних, суб’єктивно однаково значимих варіантів поведінки (виконання чи невиконання службових обов’язків в складних умовах, повідомити про службову недбалість або протиправну поведінку людини чи залишитися з нею у добрих стосунках, сімейний конфлікт тощо);

4) *ситуація, що потребує постійної готовності до дій* – перебування в монотонних, мало змінюваних умовах в очікуванні екстремальних змін (чергування, перебування на блокпосту АТО);

5) *заснована на надходженні ймовірно недостовірної інформації* – потребує екстрених дій за відсутності впевненості в достовірності одержаної інформації (повідомлення про можливу аварію, зникнення людини, про вжиття запобіжних заходів тощо);

6) *породжена суб’єктивними обставинами*, тобто самим працівником (відволікання чи нестійкість уваги, непрофесійне виконання дій та ін.).

При виконанні працівниками своїх професійних обов’язків в екстремальних ситуаціях можлива організація діяльності різних рівнів, полярними з яких є: високий та низький рівень вольової регуляції поведінки.

Високий рівень вольової регуляції (адаптивна поведінка, мобілізація) – виявляється у підсиленні регулюючих функцій психіки, своєчасному прогнозуванні і врахуванні змін обставин, швидкому, чіткому й грамотному застосуванні засобів і прийомів дій, за необхідності – їх видозміни. Підвищується ступінь вольової керованості діяльністю та її загальна ефективність.

Низький рівень вольової регуляції (неадаптивна поведінка, дезорганізація) – нездатність концентрувати увагу на головному, порушення впорядкованості психічних процесів, непослідовність і неточність виконання дій, ігнорування минулого професійного досвіду, стереотипне повторення певних дій при відсутності такої необхідності, покvapлива і сумбурна поведінка або ж загальмованість, заціпеніння.

Аналіз службових ситуацій із трагічним для працівників наслідками свідчить, що таке заціпеніння (ступор) при реальній небезпеці для життя звичайно призводить до загибелі людини. Але його настання не буває випадковим, воно спричиняється відсутністю готовності діяти доцільно, страхом небезпеки через відсутність досвіду („необстріляність”), боягузством

та легкодухістю як стійкими рисами характеру, загалом – низьким рівнем професійної та психологічної підготовки чи професійною непридатністю.

За умови недостатнього рівня вольової регуляції поведінки при виконанні професійних дій високого ступеня відповідальності, що потребують пошуку нестандартних варіантів виходу з напруженої ситуації, спостерігаються такі явища: зниження координованості і точності рухів, уповільнення реакції, розгубленість, порушення логіки міркувань, зниження критичності мислення, розлади сприймання і уваги, аж до втрати орієнтації в часі та просторі („тунельне бачення”). Зокрема, за даними проведеного опитування, в екстремальних ситуаціях приблизно 40% працівників правоохоронних органів виходили з власних моральних принципів, 32% – керувалися вимогами закону, 8% визначали свою поведінку як таку, що детермінувалася самозбереженням. На недостатню психологічну підготовленість до дій у складних умовах вказали 20% опитуваних, поведінка яких зовні виглядала впорядкованою.

Основні чинники виникнення екстремальності та екстремальної поведінки.

У сучасних умовах особливу актуальність серед проблем психології набула проблема готовності людини до різних видів діяльності (військової, спортивної, трудової, операторської тощо), а також до творчого виконання конкретних життєвих, громадських завдань. Ще раз підкреслимо, що часто діяльність людини протікає в змінених умовах, які суттєво відрізняються від звичайних, повсякденних. Це змушує по-новому ставити питання щодо готовності професіонала до діяльності в особливих, і передусім - в екстремальних умовах. До таких умов належать:

- робота в унікальних ситуаціях, пов'язаних з небезпекою для життя і здоров'я;
- висока «вартість» (відповідальність) рішень, що приймаються;
- ускладнення виконуваних трудових функцій;
- збільшення темпу діяльності;
- монотонність роботи в умовах очікування сигналу до екстрених дій (т. н. ситуація очікування);
- поєднання різних за цілями дій в одній діяльності (т. н. поєднана діяльність);
- переробка великих обсягів і потоків інформації (т. н. перевантаження інформацією);
- дефіцит часу на виконання необхідних дій;
- ускладнені чинники робочого середовища тощо.

Особливі умови діяльності пред'являють підвищені вимоги до працюючої людини, є причиною помилок і зривів в роботі, несприятливо впливають на працездатність людини і стан здоров'я. Ці причини зумовили виникнення таких дисциплін, як екстремальна психологія і психологія праці в особливих умовах.

Особливі умови діяльності завжди пов'язані з впливом екстремальних чинників або виникненням екстремальних ситуацій. Залежно від ступеня періодичності, частоти їх виникнення і тривалості розрізняють:

Власне особливі умови діяльності, які стосуються ситуацій, коли діяльність пов'язана з епізодичним впливом екстремальних чинників.

Екстремальні умови діяльності (як крайня форма особливих умов), пов'язані з постійним впливом екстремальних чинників.

Наприклад, діяльність космонавта або льотчика здійснюється завжди в екстремальних умовах, тобто постійно мають місце екстремальні чинники: невагомість, перевантаження, сенсорна ізоляція, потенційна загроза життю тощо. Причому ці умови зберігаються практично постійно упродовж усієї діяльності. Аналогічна картина має місце в діяльності пожежників, військовослужбовців, рятувальників, скелелазів та ін. Її вивченням займається екстремальна психологія.

Традиційно діяльність в особливих і екстремальних умовах вивчається шляхом аналізу взаємозв'язків тріади параметрів: *характеристик екстремальних чинників* (зовнішніх умов діяльності); *психологічних станів і властивостей особи* (внутрішніх умов діяльності); *показників* (результатів) діяльності.

У цій тріаді важливим є питання про субординацію зовнішніх (об'єктивних) і внутрішніх (суб'єктивних) чинників, або, інакше кажучи, умов діяльності. Визначальними зрештою є суб'єктивні чинники, оскільки початкова формула діалектико-матеріалістичного розуміння детермінізму людської поведінки, сформульована С. Л. Рубінштейном, свідчить, що зовнішні причини діють тільки через внутрішні умови. Отже, в одних і тих же умовах різні люди діятимуть якісно по-різному. Стосовно трудової діяльності німецьким психологом Вінфрідом Хаккером це положення було сформульоване у вигляді концепції психологічного опосередкування умов праці.

Розглянемо складові елементи названої тріади параметрів. Це зовнішні (об'єктивні) чинники і чинники професійної діяльності. До перших відносяться чинники повсякденного побутового існування людини (шуми, вібрації, різного роду випромінювання, температурні умови, радіація тощо);

до других - чинники професійної діяльності (гіподинамія, монотонія, невагомість, поєднання дій, безперервність діяльності т.і.). В цій групі особливо виділяють інформаційні чинники (дефіцит і перевантаження інформацією, наявність перешкод, сенсорний голод, змінена аферентація та ін.).

Слід зазначити, що розподіл психогенних чинників на ці групи є досить умовним, і інколи буває досить важко відокремити їх один від одного.

Серед внутрішніх чинників особливого значення набувають особистісні характеристики. Можливі їх різні класифікації. Проте більшість фахівців виокремлюють зазвичай наступні:

- рівень загального інтелекту (інтелектуальна гнучкість, загальна обізнаність, когнітивна гнучкість, практичне мислення, координація здібностей);
- рівень особової стабільності (надійність, резистентність до стресу, упевненість в собі, відповідальність, соціабельність, комунікативні здібності);
- відсутність напруженості, тривожності і психопатологічної симптоматики;
- психодинамічні властивості (нейротизм, екстравертованість-інтровертованість, тип вегетативної саморегуляції та ін.).

Під впливом зовнішніх чинників і залежно від особистісних характеристик у людини формуються ті або інші психічні стани. Вони дуже різноманітні, їх інтегральна характеристика в конкретних умовах діяльності визначається як функціональний стан. Функціональний стан є характеристикою станів людини з точки зору ефективності виконуваних нею функцій і задіяних в цьому систем організму за критерієм надійності і внутрішньої вартості діяльності. Інакше кажучи, функціональний стан людини показує, наскільки вона готова до виконання тієї або іншої діяльності, чи достатньо для цього резервів її організму і наскільки вони надійні.

Основними різновидами функціональних станів є:

- стан оперативного спокою, що характеризує готовність людини до виконання діяльності, але не відображає її специфіки;
- стан адекватної мобілізації, який характеризує людину, яка вже реалізує діяльність; при цьому зміни, що відбуваються в організмі, адекватні цій діяльності;
- стан динамічного розузгодження, який виникає у тому випадку, коли відповідь організму неадекватна навантаженню або необхідна психофізіологічна відповідь перевищує актуальні можливості людини.

На виникнення та перебіг того чи іншого стану психіки людини в екстремальній ситуації впливають наступні чинники:

1) *інтенсивність і особливості дії подразника*. Відносно невелике психічне напруження до певної межі є позитивним, але коли воно перевищує поріг можливостей особи, настає різке погіршення психічного стану та ефективності діяльності в цілому. Так, поступове наростання загрозливої ситуації в умовах повноти інформації про неї і достатнього часу дозволяє працівнику мобілізуватися та успішно виконати завдання (наприклад, затримати злочинця). Навпаки, відсутність необхідної інформації, неочікуване застосування злочинцем зброї чи інших засобів підвищеної небезпечності, про які завчасно не було відомо, може призвести до його дезорганізації;

2) *психологічна надійність* – інтегральна індивідуальна характеристика, що передбачає наявність сукупності певних психофізіологічних, індивідуально-типологічних та характерологічних властивостей особистості. Зокрема, йдеться про стійкість до перенапруження, небезпеки та невдач у сполученні зі здатністю до виправданого ризику, швидке подолання переживання та розчарування, оптимальний рівень тривожності, стриманість в емоціях, врівноваженість, розсудливість. Розвиненість певних психофізіологічних якостей (швидкість перебігу психічних процесів, сила нервової системи, оптимальне сполучення процесів збудження і гальмування, висока працездатність) та особливостей психічних пізнавальних процесів (спостережливість, розвинена увага та ін.) дозволяють здійснювати прискорену переробку інформації та приймати правильне рішення. У сукупності зазначені особливості, властивості та якості визначають поріг корисності напруження, характерний для конкретної особистості;

3) *психологічна підготовленість* – спеціальна тренуваність до дій і екстремальних умовах, під впливом якої поріг корисності напруження підвищується. Вона залежить від знання співробітником типових форм прояву екстремальних ситуацій та особливостей перебігу емоційних станів, що при цьому виникають; володіння методами і засобами їх подолання та ступеня сформованості професійної пильності – особливої властивості, що виявляється у виправданій настороженості та підвищеній увазі до ризикованих і небезпечних ситуацій. Ця властивість допомагає вчасно виявити ознаки загрози, правильно оцінити ситуацію, що склалася (факти, обставини, дії). Протилежністю професійної пильності є недбалість, що спричиняється нерозумінням небезпеки, невмінням вчасно її розпізнати та правильно зрозуміти, зниженою концентрацією уваги („не встиг отямитися...”, „не

помітив”, „не надав уваги” і т.ін.). Недбалість може мати й іншу причину – зневажання безпеки, невиправдана самовпевненість;

4) *функціонально-психологічний стан організму* – поріг корисної напруженості зменшується під впливом перенесених соматичних захворювань та психічних травм, в тому числі внаслідок невдач по службі, втоми, участі в конфліктних ситуаціях із вираженим психофізіологічним реагуванням тощо.

Питання для самоперевірки та самостійної роботи.

1. Особливості становлення служби «Телефон довіри» в історичному аспекті.
2. Мета діяльності служби «Телефон довіри».
3. Вкажіть основні функції та завдання служби «Телефон довіри».
4. Назвіть позитивні та негативні сторони дистанційного консультування по телефону.
5. Порівняйте телефонне й особистісне (віч-на-віч) консультування.
6. Назвіть особливості телефонної комунікації.
7. Що таке сучасний «Телефон довіри».

Лекція 12.

ПСИХОЛОГІЧНА РОБОТА З ПЕРСОНАЛОМ

План

1. Організаційно-методологічні принципи психологічної служби організації (підприємства)
2. Психологічні особливості добору кадрів.
3. Психологічне консультування персоналу організації
4. Морально-етичні принципи роботи психолога в організації

Ключові поняття:

профконсультування, профорієнтація та профвідбір, професіограма, психограма, адаптація, медичний відбір, освітній відбір, анкетний відбір, психологічний професійний, профпридатність.

Література:

1. Професійне консультування безробітних в центрах зайнятості. Методичні рекомендації. К., 2011. 67с.
2. Карамушка Л. М., Бондарчук О. І., Грубі Т. В. Методики дослідження перфекціонізму, трудоголізму та прокрастинації особистості: методичний посібник / Л. М. Карамушка, О. І. Бондарчук, Т. В. Грубі. – Кам'янецьПодільський : ПП «Аксіома», 2019. – 80 с.
3. Методики дослідження психічного здоров'я та благополуччя персоналу організацій : психологічний практикум. Л. М. Карамушка, О. В. Креденцер, К. В. Терещенко, В. І. Лагодзінська, В. М. Івкін, О. С. Ковальчук ; за ред. Л. М. Карамушки. Київ : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2023. 76 с.
4. На допомогу керівнику психологічної служби: документи, схеми, таблиці/ Автори-упорядники Т.Войцях, Т.Артеменко. Черкаси: ЧОПОПП, 2012. 104 с.
5. Сагайдак–Нікітюк Р.В., Гаркуша М. І., Альохіна Н. В. Т 52 Посадові інструкції організаційного психолога для фармацевтичного закладу: науково–практичні рекомендації. – Х.: Вид–во НФаУ, 2018. – 14 с.

Питання 1. Організаційно-методологічні принципи психологічної служби організації (підприємства)

Імідж, престиж організації (фірми, підприємства) значною мірою визначає наявність психологічної служби, існування якої у великій установі є очевидною необхідністю. Адже для керівництва людьми потрібно знати їх психологію, а це можливо завдяки старанням фахівців-психологів. Йдеться, насамперед, про психологічні дослідження, що можуть вплинути на формування світогляду людей, оптимізацію розстановки кадрів, поліпшення соціально-побутових умов працівників, дотримання соціальної справедливості, стимулювання праці тощо.

Донедавна в Україні психологічні служби на виробництві були мало поширені, а ті, що функціонували, не мали достатньої змоги впливати на стан справ, здебільшого виконували суб'єктивну волю керівництва. Дещо пожвавилася їх робота наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., але вона ще не відповідає реальним суспільним потребам. Ці потреби стосуються передусім надання допомоги у подоланні соціально-психологічної напруги, психічної втомленості, загальної ослабленості. Тому створення служб психологічної допомоги, ефективне управління їхньою діяльністю — нагальна вимога часу й одне з важливих завдань керівників.

Найрозвинутішою теоретично й практично на сьогодні є служба психологічного консультування сімейних стосунків, з проблем психічного розвитку дітей. На підприємствах вона ще не досягла відповідного рівня або взагалі відсутня. Проте трансформація політичних, соціально-економічних відносин зумовлює радикальні зміни в організації виробничої діяльності, що вимагає від керівництва та персоналу високої психологічної готовності, компетентності та адаптивності до змін.

Особливості роботи консультативної психологічної допомоги зайнятим підприємницькою діяльністю особам значною мірою залежать від стану виробництва (стабільність, стагнація (застій), процвітання, занепад тощо), рівня корпоративної культури організації, місця функціонування служби (її діяльність відбувається в межах підприємства чи окремо, автономно і тільки відповідає на запити клієнтів) та ін.

Зміст психолого-консультативної допомоги залежить від специфіки діяльності організації. Саме вона зумовлює структуру психологічної служби, яку визначають функції, структура організації, продукти діяльності. Кожен

тип організації повинен мати відповідну його особливостям психологічну службу, здатну регулювати психологічними засобами характерний для неї цикл діяльності та людський чинник. Тому психологічні служби заводу, установи чи торговельного закладу, маючи багато спільного, відрізняються структурою і змістом роботи. Попри те, у будь-якій установі психологічна служба реалізовує свої основні функції: інформаційну, консультативну, регулятивну, діагностичну, навчальну, пропагандистську, профілактичну, коригувальну. Ефективна її діяльність відчутно сприяє розв'язанню проблем, пов'язаних із професійним відбором, плинністю кадрів, релаксацією (розслабленням) працівників за важких умов праці, науковою організацією праці, психологічною сумісністю та адаптацією працівників, розподілом праці та функцій між співробітниками, лімітуванням часу на професійну діяльність і відпочинок, оформленням робочих місць тощо.

Психологічна служба не тільки сприяє підвищенню ефективності діяльності персоналу організації, створенню передумов становлення належного психологічного клімату, самореалізації та ефективної взаємодії співробітників, але й аналізує, координує психологічні аспекти діяльності впродовж виробничого циклу, екстраполює (переносить) їх на побут і соціальну сферу персоналу. У структурі організації вона через свого керівника має підпорядковуватися безпосередньо першому керівникові організації (генеральному директорові, президентові фірми, голові тощо). За таких умов її першочерговим завданням є допомога керівникові у попередженні міжособистісних, групових конфліктів, просуванні обдарованих працівників, з'ясуванні хибних уявлень у колективі і дестабілізуючих чутток, у визначенні оптимальних розмірів і структури організації. Психологічна служба не може бути осторонь розв'язання проблем, пов'язаних із ринками збуту, впровадження у виробництво перспективної продукції та ін. Тобто вона повинна активно сприяти розв'язанню найсуттєвіших завдань, що фігурують на найвищому рівні, дбаючи про їхній зв'язок із перспективою виробництва і персоналу.

Потреба керівника в консультаціях психологів існує незалежно від рівня його психологічних знань, адже одноосібно він не зможе ефективно вирішувати всі питання психологічного характеру в колективі. Взаємодіючи із психологічною службою, професійна та інтуїтивно-практична майстерність керівника розкриває джерела нових суджень, поглядів, підходів.

Зміст психолого-консультативної допомоги залежить від специфіки діяльності організації. Саме вона зумовлює структуру психологічної служби, яку визначають функції, структура організації, продукти діяльності.

Виділяють три основної ідеї, в основі яких розглядаються різні моделі роботи практичного психолога в організації:

1. Суть психологічної діяльності – в науково-методичному забезпеченні кадрової і виховної роботи.
2. Значення діяльності психолога – в наданні допомоги співробітникам, які зазнають різних психологічних або соціально-психологічних труднощів.
3. Суть психологічної діяльності – у супроводі працівника в процесі всієї його роботи.

Система роботи з персоналом складається з п'яти взаємопов'язаних підсистем. Кожна з цих підсистем безумовно включає психологічну складову:

- Кадрова політика визначає генеральну лінію і принципи установки в роботі з персоналом на тривалу перспективу. Сюди входять організаційно-методологічні принципи психологічної служби в організації.
- Підбір персоналу полягає у формуванні резерву кадрів на заміщення вакантних робочих місць, визначається вимогами до кадрів, сформульованими в підсистемі кадрової політики, і моделями робочих місць, що включають психологічні вимоги до претендентів на вакантні посади.
- Оцінка персоналу – визначення ступеня відповідності працівника вакантної посади. При цьому важливим є точно визначити місце психолога в роботі атестаційної комісії.
- Розташування персоналу повинне забезпечувати постійний рух кадрів, виходячі з результатів оцінки їх потенціалу, індивідуального внеску, віку.

В рамках кожної з підсистем управління персоналом можна виділити такі напрямки діяльності психолога:

- I. Прикладна психодіагностика, яка включає розділи: психодіагностика при прийомі на роботу; періодична психодіагностика співробітників, які працюють в організації (первинна психодіагностика співробітників, поглиблене психологічне обстеження).
- II. Психокорекційна і розвиваюча робота.
- III. Психологічне консультування співробітників і керівників структурних підрозділів.
- IV. Соціально-диспетчерська діяльність.

Слід також виділити принципи користування психологічною інформацією. Правила користування психологічною інформацією визначають основні вимоги і умови отримання, зберігання і використання психологічної

інформації, а також мають рацію і обов'язки психолога, випробуваних і користувачів інформацією даного виду.

Питання 2. Психологічні особливості добору кадрів

Робота з персоналом передбачає правильний добір і розстановку кадрів, вивчення й аналіз їх просування по службі, формування резерву кадрів, створення системи атестації, освіти й навчання. Вона є складною та багатогранною, оскільки кожна людина індивідуальна й неповторна.

Добір кадрів передбачає пошук для організації нових співробітників. Ця робота полягає у збиранні інформації, зокрема й психологічної, про потенційних кандидатів і у відборі кращих з них. Існують різні підходи до її реалізації. У Фінляндії, наприклад, більше довіряють результатам тестування, в Англії працівників добирають через спеціалізовані бюро та агенції або використовуючи «рекомендаційні листи». З-поміж багатьох способів і методів добору кадрів можна виокремити найсуттєвіші:

1. Відповідність кандидата на посаду системі вимог. Беручи за основу систему вимог до професії (посади), обирають із працюючого персоналу кандидатів, які найбільше їм відповідають.

2. Професійний відбір. Він постає як система заходів, що дають змогу виявити найпридатніших за своїми індивідуальними якостями кандидатів до навчання і професійної діяльності за конкретними спеціальностями. Професійний відбір передбачає оцінювання стану здоров'я, фізичного розвитку, рівня освітньої підготовки, професійних здібностей, індивідуально-психологічних можливостей конкретної людини. Багато якостей піддаються розвитку в процесі спеціальних тренінгів, але тільки до певної стадії і то з великими затратами часу та сил. Тому для забезпечення відповідності індивідуальних особливостей спеціалістів об'єктивним і специфічним вимогам до професії, діяльності організовують профвідбір, що охоплює такі етапи (аспекти):

- *медичний відбір*. Завдання його полягає у виявленні людей, які за станом здоров'я можуть виконувати певний вид діяльності або обіймати певну посаду;
- *освітній відбір*. Спрямований на виявлення осіб, базові знання яких достатні для оволодіння спеціальністю та для успішної роботи;
- *анкетний відбір*. Має окреслити коло осіб, які за своїми соціальними характеристиками можуть успішно виконувати певний вид діяльності;
- *психологічний професійний відбір*. Полягає у виявленні групи людей, індивідуально-психологічні особливості яких відповідають вимогам до

навчання та діяльності за конкретною спеціальністю. Профвідбір тісно пов'язаний з такими категоріями праці, як професійна придатність і психологічні професійно важливі якості.

Профпридатність — сукупність психічних і психофізіологічних особливостей людини, необхідних і достатніх для досягнення нею за наявності спеціальних знань і вмінь прийнятної ефективності праці.

Профпридатність залежить від природних даних та мотивації людини. Формуванню і закріпленню її сприяють система моральної та матеріальної стимуляції, задоволення, що отримує людина від діяльності, усвідомлення значущості результатів діяльності тощо.

Психологічні професійно важливі якості — якості індивіда, які безпосередньо стосуються трудового процесу і впливають на його ефективність.

Професійно важливими якостями можуть бути конституційні (загальносоматичні), нейродинамічні (пов'язані з нервовою діяльністю) особливості психічних функцій, особистісні якості, система відношень. Професійно важливою може бути будь-яка психологічна якість людини у процесі діяльності, яка впливає на успішність її виконання.

Зміст профвідбору становить комплекс обов'язкових процедур:

- з'ясування доцільності створення системи профвідбору кандидатів на конкретну спеціальність;
- чітке формулювання конкретних завдань профвідбору;
- психологічне дослідження особливостей діяльності з метою визначення професійних вимог до кандидатів;
- підбір і (або) розроблення методичних прийомів оцінювання психологічних професійно важливих якостей особистості (залежно від завдань відбору і характеру діяльності);
- розроблення та експериментальна перевірка критеріїв профпридатності осіб, які пройшли психологічне обстеження (кандидатів);
- розроблення організаційно-методичних форм проведення профвідбору.

Процес професійного відбору можна здійснювати цілим комплексом методик.

До методів профвідбору належать:

- професіографічний аналіз діяльності. Результатом такого аналізу, здійсненого спеціалістами-психологами, є *професіограма* — опис соціально-економічних, виробничо-технічних,

санітарно-гігієнічних, психологічних та інших особливостей професії. Найважливіша її складова – *психограма*. Це характеристика вимог, висунутих професією до людини, її психічних та інтелектуальних якостей; перелік та опис загальних і спеціальних умінь та навичок, необхідних для конкретної професійної діяльності;

- метод експертного оцінювання. Для цього група авторитетних експертів отримує завдання незалежно один від одного назвати не менше п'яти якостей, які повинен мати майже ідеальний спеціаліст. Виокремленні експертами якості структурують, встановлюють відповідні їх показники і критерії;
- відбірний тест. Він передбачає використання психологічних тестів і є формальним методом оцінювання придатності кандидатів на заміщення посади.

3. Інститут поручництва. Суб'єктами цього інституту є особи (поручники), які добре знають кандидата і можуть рекомендувати його як кваліфікованого, відповідального працівника. Поручниками можуть бути викладачі навчальних закладів, консультанти, керівники з останнього місця роботи. Підтвердженням поручництва може бути рекомендаційний лист.

4. Співбесіда (вступна бесіда) із претендентом на роботу, її проводить, як правило, начальник підрозділу великої або безпосередній керівник організації. Вступна бесіда є елементом методики з'ясування психологічної придатності претендента, її результати можуть бути орієнтиром подальшої роботи. Однак приймати на роботу лише на підставі співбесіди не рекомендують.

5. Використання даних центрів оцінювання - організацій, які надають багатофункціональні програми, розроблені з метою встановлення кандидатів на заміщення вакантних посад та претендентів на просування по службі. Дуже популярні такі центри у Нідерландах, непопулярні — в Португалії, Швейцарії, Франції. Окремі елементи такої практики намагаються впровадити вітчизняні недержавні кадрові служби.

Усі названі способи і методи добору кадрів мають переваги й недоліки. Зокрема, побутують різні думки стосовно точності й цінності тестів на виявлення особистих якостей. Крім того, не всі інтерв'юери володіють технікою пошуку та оброблення інформації. Саме тому необхідно навчати працівників прийомів ведення співбесіди. Загалом схвально ставлячись до центрів оцінювання, окремі дослідники застерігають з приводу можливого перетворення їх на «фабрики з виробництва паперу», адже в них зосереджено

багато документів. Високою є ймовірність і продукування в цьому процесі таких співробітників, котрі в майбутньому можуть не відповідати вимогам організації.

Оцінювання діяльності персоналу

Суттєвий вплив на професійний розвиток персоналу (керівників та їх підлеглих) організації здійснює оцінювання їхньої діяльності, що передбачає зіставлення наявного рівня з тим, що потрібен.

Оцінювання діяльності персоналу — систематичне вивчення процесу праці й досягнень керівників та їх підлеглих.

Основна мета оцінювання полягає в підвищенні якості праці, рівня професійного розвитку співробітників. Використання цього методу вивчення особистості у різних країнах має свої особливості. Рідко вдаються до нього, наприклад, у Фінляндії. У багатьох японських компаніях, США або Великобританії ним користуються частіше.

Зважаючи на особливості суб'єкта і самого процесу оцінювання, виокремлюють такі його види: індивідуальне, групове (колективне), кадрове, експертне і психологічне.

Індивідуальне оцінювання. Сутність його виявляється в оцінюванні персоналу найбільш компетентними і кваліфікованими співробітниками. Найзначущішими є оцінки вищих керівників, досить вагомими — оцінки колег, найменшу значущість мають оцінки, які дають підлеглі своїм керівникам. Вплив оцінок зумовлюють такі чинники:

- авторитетність суб'єкта оцінювання;
- вік та індивідуальні особливості тих, чия діяльність є об'єктом оцінювання;
- кількість незалежних односпрямованих оцінок (враховують кілька незалежних оцінок стосовно одного суб'єкта оцінювання);
- особливість ситуації.

Групове оцінювання. Суб'єктом його є спеціально підготовлена група кваліфікованих спеціалістів, а об'єктом може бути керівник або хтось із співробітників організації.

Кадрове оцінювання. Виявляється воно у зіставленні особливостей діяльності працівника з результатами його роботи. З цією метою використовують методи спостереження, вивчають документацію, фіксують робочий час тощо.

Експертне оцінювання. Здійснюють його за заздалегідь сформульованими визначеними критеріями.

Психологічне оцінювання. Мета його полягає в з'ясуванні особистісних

характеристик працівників організації за допомогою психодіагностичних методів, кожен із яких має свої переваги та обмеження. Наприклад, спостереження передбачає стандартність, наукову обґрунтованість схеми його проведення та оброблення отриманих результатів, співвіднесення їх із нормативною базою.

Ефективність процесу оцінювання залежить від таких складових:

1. Критерії оцінювання результатів діяльності персоналу. Залежать вони від умов праці, а тому змінюються разом з ними. Найпоширенішими на сучасному етапі є такі критерії:
 - індивідуально-психологічні особливості персоналу;
 - соціально-психологічні можливості персоналу;
 - поведінка працівника на робочому місці;
 - результати діяльності працівників;
 - досягнення цілей за певний період.
2. Методика індивідуальних співбесід.
3. Професійні якості й можливості експертів. Йдеться про професійну кваліфікацію та морально-психологічні якості тих, хто здійснює перевірку і оцінювання: чим авторитетніший експерт, тим вища довіра до його оцінок.
4. Аналіз результатів оцінювання та їх застосування з метою поліпшення діяльності організації. Будь-які оцінки діяльності персоналу слід використовувати на практиці, інакше оцінювання втрачає сенс.

Загалом, практика оцінювання останніми роками зазнає певних змін. Наприклад, якщо раніше оцінювали роботу переважно керівників середньої ланки великих компаній, то нині оцінюють діяльність різних компаній і груп працівників. Практика оцінювання утверджується як у приватному, так і в суспільному секторах економіки. Її застосовують при прийнятті співробітника не просто на вакантну посаду, а в організацію. Показники оцінювання використовують з метою виявлення необхідності підготовки і навчання персоналу організації.

3. Психологічне консультування персоналу організації

Психологічне консультування керівників та персоналу організації відіграє важливу роль у психологічному забезпеченні управлінського процесу. Його розглядають як один із видів управлінського консультування, як метод психологічної допомоги особистості і групі.

Ефективному розвитку особистості, підвищенню психологічної культури керівника сприяє система консультування.

Консультування (лат. — звертання за порадою) — спеціально організований процес спілкування психолога-консультанта з керівником, групою службовців, спрямований на розгортання та просування можливих для них змін у певний період.

Управлінська діяльність керівника пов'язана з періодичним подоланням виробничих, економічних, соціальних, психологічних проблем. Усе це вимагає не тільки акумуляції інтелектуального, волевого, емоційного потенціалу, а й високого рівня психологічної культури.

Психологічна культура — комплекс елементів психологічної компетентності, що обслуговують управлінську практику й забезпечують застосування найефективніших способів, форм, методів роботи.

У будь-якому разі психологічна культура є однією з професійно важливих якостей керівника, співробітників організації, а рівень її розвитку характеризує людину як в особистісному аспекті, так і щодо її діяльності. Формується вона у процесі тривалої роботи, спрямованої на розвиток, корекцію елементів психологічної компетентності. Керівник, який вдається до послуг психолога-консультанта, прагне досягти вищого рівня у власному розвитку і в розвитку керованої ним організації та її працівників. Це свідчить, що одним із особливо важливих чинників формування психологічної культури керівника є управлінське консультування.

Управлінське консультування — системна допомога організаціям, управлінським кадрам у вдосконаленні практики управління, підвищенні як індивідуальної продуктивності, так і ефективності діяльності організації загалом.

Управлінське консультування як метод вдосконалення управлінської практики використовують різні організації та їх керівники у різних сферах управління:

- 1) консультування із загальних питань управління (визначення стратегії та основних етапів розвитку організації, формування організаційної культури тощо);
- 2) консультування з питань управління фінансовою діяльністю організації;
- 3) консультування з проблем управління маркетингом (визначення стратегії маркетингу, обґрунтування заходів щодо його здійснення та ін.);
- 4) консультування з проблем управління людськими ресурсами та їх розвитку (власне психолого-управлінське консультування).

Особливості психолого-управлінського консультування. Як вид управлінського консультування, воно реалізує свої

послуги керівникам щодо планування людських ресурсів, кар'єри керівників, комплектування штатів, розвитку кадрового потенціалу, пошуку працівників на керівні посади та ін. Здійснюють його спеціально підготовлені фахівці – психологи–консультанти, які покликані надавати психологічну допомогу здоровим людям у складних життєвих ситуаціях.

- До сфери компетенції консультантів з посадового просування належать проблеми планування кар'єри керівників, що допомагає з'ясувати кар'єрні цілі та способи їх досягнення, засвоїти техніки та методики прийняття найоптимальніших управлінських рішень; формувати готовність до оновлення змісту праці. До основних завдань соціально-психологічного консультування кадрів управління належать:
- психодіагностика особистісно-професійних якостей та емоційно-психологічного стану управлінців;
- **корекція особистісних обмежень керівників;**
- психотерапевтична робота з метою попередження та усунення стресових станів, нервово-психічних розладів управлінців;
- діагностичне оцінювання соціально-психологічного стану справ в організації та інформування про це керівників;
- організація і проведення тренінгів, семінарів, конференцій та інших навчальних заходів, спрямованих на підвищення рівня психологічної культури управлінців;
- консультування під час переговорного процесу;
- рекомендації щодо розроблення програм, проектів, рішень, спрямованих на вдосконалення діяльності організації та її співробітників;
- сприяння керівництву в раціональному формуванні персоналу, розподілі функцій між працівниками.

Консультування повинно враховувати взаємозв'язок психологічної культури та управлінської, тобто системи норм, цінностей, правил поведінки, ритуалів, традицій, заборон, стилів поведінки, звичок та ін.

На загальний рівень культури організації впливають специфічні культурні цінності: місія організації, критерії та рівні влади, система розподілу адміністративних функцій, стиль спілкування співробітників, роль жінок у керівництві, критерії відбору на керівну посаду, стиль керівництва,

форми контролю, дисципліна, схема прийняття рішення, способи подолання конфліктів, методи оцінювання ефективності роботи.

Персональне консультування особливу увагу приділяє профілактиці регресивного розвитку керівника, запобіганню професійній управлінській деформації, чому сприяє корекція індивідуальної управлінської концепції керівника. Зміст і завдання його визначають, зважаючи на аналіз діяльності організації та проблеми управління персоналом. Тобто воно є і методом удосконалення практики управління, і видом психологічної допомоги особистості. Такі самі цілі має і *групове консультування*, однак воно спрямоване на психологічну допомогу групі, організації.

Групове консультування зорієнтоване на виявлення труднощів, прихованих міжособистісних конфліктів у групі, істинних причин особистісних управлінських проблем, а також на зняття суперечностей при виявленні проблем управлінської діяльності, колективне вироблення оптимальних для групи керівників способів подолання наявних труднощів, конкретизацію для групи способів і методів управління.

Об'єктами групового психологічного консультування є групи людей, а іноді й цілі організації. Персональне і групове консультування може здійснювати один консультант (індивідуальне консультування) чи команда консультантів (кожен з них виконує певні функції). Форма психологічного консультування залежить від конкретних проблем управління, специфіки спільної діяльності та особливостей функціонування психологічної служби.

Психолого-акмеологічне консультування

Психолого-акмеологічне консультування – це спеціально організований процес спілкування психолога-консультанта з ієрархічно пов'язаною групою службовців сфери управління, керівників організації, спрямований на генерацію, розгортання можливих і бажаних для організації в певний період змін. Воно забезпечує формування професійного та управлінського розвитку керівників, досягнення в ньому вершин (акме).

Серед особливостей психолого-акмеологічного консультування визначають:

- характер проблем, які клієнт ставить перед консультантом. На рівні первинного запиту ці проблеми рідко мають особистісний характер;
- акмеологічний характер консультативного процесу. Предметом психологічного аналізу є проблеми, пов'язані з досягненням вершини у розвитку, професійній кар'єрі;
- позиція клієнта (керівника) стосовно консультанта-психолога. Клієнт дотримуватиметься звичайної для себе позиції «зверху» (в усіх інших

випадках психологічного консультування він може дотримуватися позицій «знизу», «на рівних», «зверху»);

— суперечливе ставлення клієнта до процесу консультування.

Традиційно клієнт звик відчувати себе переможцем, довіряти собі, а в цьому разі психолог претендує на допомогу з конкретних питань у галузях управлінської діяльності клієнта, які до того часу перебували тільки в його компетенції;

- наявність специфічних причин, які можуть викликати недовіру до консультанта (вони пов'язані з індивідуальними особливостями клієнта);
- загострена порівняно з іншими категоріями клієнтів увага керівників до можливого «витікання» інформації, виявленої в процесі консультування;
- принципова неорієнтованість клієнтів на психотерапію, комунікативний тренінг, психокорекцію.

Процес психолого-акмеологічного консультування розгортається за такими напрямками:

- моделювання образу бажаного майбутнього стану управлінської діяльності клієнта або групи;
- конкретизація і систематизація ключових чинників успіху, які сприяють продуктивному наближенню керівника до образу бажаного майбутнього;
- переструктурування та переосмислення «проблемного масиву» (труднощів, на котрі, як вважає клієнт, не можна вплинути).

Позитивні результати консультування забезпечують попередні дослідження, психодіагностика, зацікавленість керівників в активному використанні рекомендацій консультантів, відомостей про свої індивідуально-психологічні властивості в управлінській діяльності.

Процес психолого-акмеологічного консультування відбувається на різних рівнях ефективності:

1. Неефективний консультативний процес. Його характеризують низький професіоналізм консультанта, несерйозні наміри клієнта, несприятлива обстановка в організації для взаємодії із зовнішнім консультантом.

2. Малоефективний консультативний процес. Ознаками його є особливий стан організації, який змушує персонал зосереджуватися на розв'язанні переважно невідкладних проблем; висока потреба клієнтів у продовженні консультування як прояву психологічної залежності від консультанта; слабка мотивація клієнтів щодо пошуку перспектив розвитку своєї організації.

3. Ефективний консультативний процес з відстроченим результатом. Цьому рівню відповідає на перший погляд безпроблемний стан організації; зосередженість клієнтів на прогнозуванні розвитку організації, розв'язанні можливих перспективних проблем, під час яких можна здійснювати стратегічне планування, чіткішими стають цінності, місія організації, цілі організаційного розвитку тощо.

4. Ефективний консультативний процес. Його супроводжують конструктивний міжособистісний діалог за оптимальних відносин партнерства і співробітництва консультанта і керівника організації; продуктивний пошук оптимальних варіантів розв'язання невідкладних і перспективних проблем організації, її керівництва; усвідомлення корпоративної культури групи, особливості якої визначають норми поведінки персоналу; збагачення когнітивного, мотиваційно-ціннісного, операційно-діяльнісного компонентів індивідуальної психологічної культури службовців.

Психолого-акмеологічне консультування дає змогу на якісно новому рівні розв'язувати завдання консультування керівників. Воно також відкриває нові перспективи у вивченні методів оптимізації психологічної допомоги людям сфери управління

4. Морально-етичні принципи роботи психолога в організації

6. Принцип поваги до особистості.

- 6.1. Правило рівних відносин. Неприпустимість дискримінації клієнта за соціальним положенням, статтю, віросповіданням.
- 6.2. Правило не нанесення шкоди клієнту.
- 6.3. Правило відмови від психологічного втручання в тому випадку, якщо психолог вважає, що його дії можуть завдати шкоди клієнту.

7. Принцип професійної компетенції.

- 7.1. Правило науковості вживаних методів. Психолог повинен використовувати методи, що отримали наукове визнання.
- 7.2. Правило взаємодії з замовником.
- 7.3. Правило підвищення професійної кваліфікації.

8. Принцип конфіденційності.

- 8.1. Правило використання психологічної інформації.
- 8.2. Правило обмеження розголошування інформації особистого характеру.

9. Принцип відповідальності.

- 9.1. Правило безпеки методів роботи.

- 9.2. Правило запобігання необґрунтованих сподівань.
- 9.3. Правило невтручання в професійно невизначену ситуацію.
- 10. Принцип професійної незалежності.
 - 10.1. Правило перегляду результатів психологічного обстеження.
 - 10.2. Правило професійної незалежності від ідеологічних, політичних і релігійних переконань.

Положення про психологічну службу підприємства (організації) є основним нормативним документом, що регламентує призначення і місце підрозділу на підприємстві, основні його функції і задачі, права і відповідальність. Положення про підрозділ затверджується керівником підприємства.

Посадова інструкція практичного психолога підприємства є основним документом, що регламентує призначення і місце працівника в системі управління, його функціональні обов'язки, права, відповідальність і форми заохочення.

Основними розділами посадової інструкції є: загальна частина, карта функціональних обов'язків, права, відповідальність і форми заохочення.

Посадові інструкції дозволяють:

- раціонально розподілити функціональні обов'язки між співробітниками;
- підвищити своєчасність і надійність виконання задач за рахунок введення кількісних показників періодичності, трудомісткості, тривалості і календарних термінів їх виконання;
- поліпшити соціально-психологічний клімат в колективі, усунути конфлікти між керівниками і підлеглими;
- чітко визначити функціональні обов'язки працівника і його взаємостосунки з іншими спеціалістами;
- конкретизувати права працівника в частині підготовки і ухвалення управлінських рішень і використання ресурсів;
- підвищити колективну і особисту відповідальність працівників за своєчасне і якісне виконання функціональних обов'язків;
- підвищити ефективність матеріального і морального стимулювання працівників;
- організувати рівномірне завантаження працівників з мінімальними втратами робочого часу і перевантаженнями.

Річний план роботи психолога організації складається керівником психологічної служби і затверджується заступником генерального директора (директором) з персоналу.

План роботи складається з наступних розділів:

1. Психологічна діагностика кандидатів на заняття вакантних посад і оптимізація критеріїв профвідбору різних посадових категорій персоналу.
2. Участь в роботі атестаційної комісії.
3. Аналіз соціально-психологічних процесів в колективі.
4. Динамічне психологічне моніторингування за співробітниками.
5. Навчання різних категорій персоналу основам психологічних знань.
6. Проведення підготовчих заходів для планування роботи на наступний рік.

Питання для самостійної роботи

1. Яким чином можна оптимізувати психологічний клімат організації?
2. Які пріоритетні види діяльності виконує психолог в системах „людина-техніка”
3. Що б ви порекомендували для профілактики втоми та відновлення працездатності людям, які працюють з технікою?

Електронне навчальне видання комбінованого використання
Можна використовувати в локальному та мережному режимі

Остополець Ірина Юріївна

**ОРГАНІЗАЦІЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ:
МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ**

Конспект лекцій
для здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня
денної та заочної форм здобуття освіти за спеціальністю 053 «Психологія»

В авторській редакції

Підписано до розміщення 24.04.2026. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 6,39. Обсяг 2,397 Мб. Зам. № 161/26.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.2009
Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна